تصوير ابو عبد الرحمن الكردي

بیره‌وه‌ریه‌کانی ئیحسان نوری پاشا

و: وریا قانع

بیرەوەرییەکانی

ئیحسان نوری پاشا

وەرگێڕانی

وریا قانیع

چاپی یەکەم

2001

بۆدابەزاندنی جۆرەها کتێب:سەردانی: (مُنْتَدى إِقْرَأ الثَقافِي)

لتحميل أنواع الكتب راجع: (مُنْتَدى إِقْرَأ الثَقافِي)

براي دانلود كتابهای مختلف مراجعه: (منتدى اقرأ الثقافي)

www. iqra.ahlamontada.com

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی
کوردستان ت. «٢٢٢٩٩٩٢»

e.mail:mukriani@yahoo.com

- کتێبی ژمارە: «٥٢»
- کتێب: بیرەوەرییەکانی ئیحسان نوری پاشا
- وەرگێرانی: وریا قانیع
- هونەرکاری: قاسم قادر
- چاپی یەکەم: هەولێر - ٢٠٠١
- ژمارەی سپاردن «٢١٣»ی ساڵی ٢٠٠١دراوەتێ.
- چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە/ هەولێر

پەیڤێك

شۆڕشی ئاگری داغ یان بەشێوەیەکی دیکە بڵێین شۆڕشی ئارارات یەکێکە لە شۆڕشە مەزن و بایەخدارەکانی نەتەوەی کوردی ستەم دیدە، کە ماوەی پێنج ساڵێك دەوامی کرد، هەر لەکاتی بەرپاکردنی شۆڕشەکەوە سوپای کورد واتە هێزی چەك هەڵگرو رێکخراوی بەڕێوەبردنی کاروباری دانیشتووانیش لە شێوەی دەوڵەتێکی سەرەتاییدا، رێکخرا و ئالآی پیرۆزی کوردستانیش بەسەر لوتکەی چیابڵندو گەردنکەشەکانی کوردستانەوە بەدەم شنە بای ئازادییە وە دەشەکایەوە. ئەندامانی هێزی چەکهەڵگریش بەپێی پلەکانیان نیشانەی تایبەتییان هەبوو، کە پلەی ئەفسەرەکان و سەربازەکانی لەیەك جیادەکردەوە واتە تاڕادەیەك رێکخستنێکی سوپایی خاوەن دیسپلینیان پێکهێنابوو. ئەم شۆڕشە هەرچەندە خاوەنی رێکخستنێکی رێکوپێکبوو و بناغەی دەوڵەتێکی بۆ کورد دارشتبوو هەرگیز چاوەڕوانی کەوتنی لێوە نەدەکرا، بەلآم لە بەدبەختیی کورد داگیرکەرانی کوردستان هەرچەندە لە دەروونەوە دوژمنێکی سەرسەختی یەکترن، بەلآم لە کاتی پەرەسەندنی هێزی

کورد و گەشەك ردنی بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد دەبنە برای گیانی بەگیانیی یەکتر و لەسەریەکدی دەکەنەوە بەنوێترین چەکی سەردەمەکەیانەوە لە هەموولایەکەوە پەلاماری بزووتنەوەکەی دەدەن و لەناوی دەبەن. سەرەڕای ئەمەش دەوڵەتە ئیمپریالیستەکانیش لە نانەوەی فێڵ و تەڵەکەلە دژی کوردو بزووتنەوە رەواکەی و بۆ یارمەتیدانی دوژمنەکانی کورد بەچەك و دراوو پسپۆڕی سەربازی هەرگیز کورتییان نەکردووە و هەزارو یەك داویان بۆ ناوەتەوە. بۆیە تاکو ئێستا ئەنجامی شۆڕشەکانی کورد هەرکەوتن و ماڵوێرانی بەشوێنەوە بووە. تا کار گەیشتە ئەوە بە چەکی کیمیاوی وڵاتانی زلهێز شارو دێهاتەکانیان کیمیاباران کردین و شارو شارۆچکەکانیشیان وێرانکرد و لە ئۆردوگا زۆرە ملێکاندا کۆیانکردینەوە. ئەگەر بە چاوێکی ورد تەماشای شۆڕشی کورد بکەین ئەبینین کە کورد بەتەنها لەگەڵ تورك یان فارس یان عەرەب نەجەنگیوە. بەشداریکردنی فڕۆکەکانی بەریتانیا لە وێرانکردنی شاری سلێمانی و دێهاتەکانی بارزاندا رۆڵێکی گرنگیان بینیوە. لە شۆڕشی ئەیلوولیشدا بەچەکی بەرەی ئیشتراکی و ناپاڵی هیندی و فڕۆکەکانی بەرەی ئاشتیخواز دێهاتەکانی کوردستان وێران دەکران و ژن و منداڵی بێتاوانیان ئەکرد بە قەرە برووت. پسپۆری سەربازی وڵاتە عەرەبییەکانیش دەستە پاڵەی خۆیان خستە سەر ئەو ئاگرە دژی مرۆڤایەتییەکە ماڵی کوردی پێدەسووتێنرا. نووسینەوەی ئەم ڕووداوانە، وەکو مێژوویەك بۆ نەوەکانی ئایندەمان گەلێك پێویست و سوودبەخشە. بۆ ئەوەی نەوەی ئایندەمان هیچ گلەییەکمان لێنەکەن و وانەزانن ئێمەی باب و باپیرانیان دەستە پاچە لەرووی ستەم و

تاوانەکانی داگیرکەراندا دانیشتووین بابزانن کە باب و باپیرانیان لە جەنگی تەنبەتەندا بەپێوە بەرانبەر تۆپ و شەستیری گەورەو بچووکی دوژمن لە پێناوی ئازادی و سەربەخۆیی نیشتمانەکەیاندا جەنگیون. بەبێ چەك تەنها بە بێڵ و داردەستەوە پەلاماری فڕگەی مۆدێرنی دوژمنیان داوەو دەستیان بە سەردا گرتووە و درێژەیان بە هێرشی بێباکانەیان داوە. گیانی پیرۆزیان کردووە بە قوربانی، بڕیاریان داوە لە دوای تەواوبوونی ئاخرین فیشەکیان بە خەنجەرو مشتەکۆڵە پەلاماری دوژمنان بدەن.

خوێنەری بەڕێز هەرچەندە ئەم بیرەوەرییە لەمەو پێش چاپکراوە، بەڵام لەبەر زۆربوونی خوێندەوارانی گەلەکەمان و کەمیی ئەو ژمارەیە کە لێی بڵاوکراوەتەوە، وامان بە باشزانی کە دووبارە لە سەرچاوە فارسییەکەیەوە وەریگێڕینە سەر زمانی کوردی، تینوویەتی کۆمەڵێکی دیکەی پێ بشکێنین و بەشێکی گرنگی مێژووی نەتەوەکەمانیان بخەینەوە بەرچاویان تاکو بە باشی دۆست و دوژمنەکانی نەتەوەکەمان بناسن.

لەوەرگێڕانی ئەم بیرەوەرییەدا لە هەندێ شوێندا ناچاربووین کەواژەیەك یان دەستەواژەیەکی زیادە بخەینە سەر دەقە ئەسڵییەکە ئەویش بۆئەوەبووە، کە خوێنەر باشتر لێی تێبگات. بەو مەرجەش ئەسڵی مانای دەقەکە نەشێوێنێت. بۆ نموونە مامۆستا ئیحسان نوری لە هیچ شوێنێکدا زاراوەی شۆڕشگێڕ یان جاشی بەکارنەهێناوە بەڵکو لەباتی ئەمانە زاراوەی (ملیون، مجاهدین، مدافعین و چریکی) بەکارهێناوە، چونکە لەو سەردەمەدا ئەم زاراوانە نەبوون تاکو بەکاریان بێنێت. ئێمە لە هەر شوێنێکدا بە باشمان زانیبێت بەکارمان

هێناون، لەگەڵ چەند وشەیەکی دیکەشدا کە بە پێویستی نازانم بگەڕێم بە دوایانا و یەك بەیەکیان دەست نیشان بکەم، بەلاّم نەمکردووەتە کارێك ناوەرۆکی بیرەوەرییەکە نە بەلای کورداو نەلە دژی تورك بە کاربێنم. ئەم بیرەوەرییانە لە بناغەدا بریتیبوون لە زنجیرە وتارێك کە لە رۆژنامەی کۆهستانا بە فارسی بلاّوکراونەتەوە.

بەڕێز مامۆستا کاوە بەیاتی کۆی کردووەتەوەو لە مردن رزگاری کردوون و کردوویەتی بەم کتێبە. جگە لەمەش لە ساڵی (١٩٨٦) دا لە سوێس بە زمانی فەرەنسی لەشێوەی کتێبێکدا بلاّوکراوەتەوە. مامۆستا کاوە بەیاتی لەگەڵ دەقە فارسییەکەیدا بەراوردی کردووە، بەهۆی باری رامیاریی ئەوسای ولاّتی ئێرانەوە هەندێك شت لە فارسییەکەیدا پەڕێنراوە، بەلاّم لە فەرەنسییەکەیدا بە تەواوی نووسراوە. هەندێ شتی دیکەش لە فارسییەکەدا هەبووە، بەلاّم لە فەرەنسییەکەدا نەبووە. ئەمانەی لە ناو جووت کەواندا داناوە و ئاماژەی بۆ کردووە. ئێمە بە پێویستمان نەزانیوە جیایان بکەینەوە، چونکە هەردووکیان بەشێکن لە بیرەوەرییەکان و بە پێی بارودۆخی رۆژگار هاتوونەتەکایەوە، پێویست بە جیاکردنەوەیان ناکات.

مامۆستا کاوە بەیاتی گەلێك دڵسۆزانە و زیاد لە پێویست خۆی ماندووکردووە پێشەکییەك و چەند لاپەڕەیەکی سەبارەت بە بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کوردیشی خستووەتە سەر، چونکە ئێمە تەنها نیازمان بلاّوکردنەوەی بیرەوەرییەکانی ئیحسان نورییە، بۆیە چاوپۆشیمان لە وەرگێڕانی پێشەکییەکە و ئەو بەشەی دیکەشی کرد. هیوادارم مامۆستا کاوە بەیاتی لێم زویر نەبێت و خوێنەوارانیش لێم ببوورن.

لێرەشدا ئەوەش بە خوێندەواران رادەگەیەنم کە مامۆستا ئیحسان نوری ئاماژەی بۆ ئەو یارمەتییانەی شێخ ئەحمەدی بارزانی نەکردووە، کە کریس کۆچەرا لە کتێبەکەیا کەناوی (بزاڤی نەتەوەیی کورد)ە لێیەوە دواوەو دەڵێت شێخ ئەحمەد دووجار هەر جارەی (٣٠٠) چەکداری ناردووە بۆ یارمەتیدانی شۆڕشی ئارارات. مامۆستا کاوەش دەڵێت شێخ ئەحمەد (٥٠٠) چەکداری بۆ یارمەتیدانی شۆڕشی ئارارات رەوانەکردووە.

لە کۆتاییدا هەزاران سڵاو لە گیانی پاك و پڕ لە سۆزەکەی مامۆستا ئیحسان و هەموو شەهیدانی دیکەی ڕێگای ئازادی و سەربەخۆیی نیشتمانە بێنازەکەمان.

وریا قانیع

٢٠٠٠/٩/١٤

بیرەوەرییەکانی ئیحسان نوری پاشا

ئاگری، ئاگری، تۆ ئاگر بووی
لە ناو دنیا سەربڵند بووی
لەسەر کوردستان چرابووی
هەڵبە ئاگری، هەڵبە ئاگری

کورتە مێژوویەك:

لە دوای کڕنووشبردن لە بەرانبەر بارەگای تۆدا ئەی ئاگری، تۆ ئەی چیای بڵند کە هەمیشە زیارەتگای نەوە دلێرەکانت بووی. چین چینی سەهۆڵبەندانت وەکو لاپەڕەکانی مێژوو، بەسەریەکدا کەوتوون. لە بەرانبەری تۆدا کە رووداوە نادیارەکانی سەدەکانی مێژوو دەگێڕیتەوە، لە بەرانبەر تۆدا ئەی ئاگری کە ناوەکەت لە دێرینەی مێژوویت دەدوێت و پریسکەی گڕکانی تۆ کە سەردەمێك دەوروپشتت لە رووناکیی گەرموگوڕتا ڕاگرتبوو و ئێستاش لە دڵی نەوەکانتا ئاوازە خوانی دەکەیت، لەدوای کڕنووشبردن لە بەرانبەر پەیکەری بەهادارو بەڕێزتا، من کە یەکێکم لە بچووکترین نەوەکانی تۆ، دەمەوێت بە مۆڵەتی تۆ چەند لا پەڕەیەك لە مێژووی پڕلە شانازیت بنووسمەوە.

* * *

ئارارات ئەو چیا گەورەیە کە لە باکووری خۆرئاوای ئێراندا سەری لە ئاسمان دەسوێت، وەکو دیوارێکی بڵندو پایەدار هەمیشە ئەم وڵاتەی لە دەستدرێژیی بێگانان پاراستووە، تاکو ئێستا مۆڵەتی بە هیچ کەسێك نەداوە کە سەرکەوێتە سەر بەرزترین لووتکەکەی.

مەسیحییەکان دەڵێن کەشتییەکەی نوح لە سەر ئەم چیا گەورە نیشتووەتەوە. بەلاّم قورئانی پیرۆز ئەم وتەیە بەر پەرچ دەداتەوە. شوێنی نیشتنەوەی کەشتییەکەی نوح بە چیای جوودی کە لە باشووری سنووری تورکیایە دەست نیشان دەکات. ئەم چیایە کە لە سەردەمێکدا کڕنووشگای زەردەشتییەکان بووە ئێستاش رۆگەی نەوەکانی واتە نیشتمانپەروەرەکانی ئێستایەتی. ناوی پڕ شانازیی (ئاگری) کە لە ئاگرەوە وەرگیراوە، وێڕای ئەوەی سالاّنێکی دوورودرێژ واتە چەندین سەدە لە تەمەنی ئارارات تێپەڕیوە، وەفادارییی رۆڵە خاوێنەکانی نەوازشی دەکێشن و بەپێچەوانەی وتەی مێژوونووسانی عیبری-ئاشووری و یۆنانی ناوی ئاگری گەواهی دەدات کە هیچ کاتێك نەتەوەی کورد چیای ئاگری-ی فەرامۆش نەکردووە، بەفێرکردنی ناوی خۆی بە نەوەکانی خۆی ئەو پەیوەندییە پڕلە ئەوینەی هەمیشە پتەوتر کردووە.

سەلمان نەسرِی پاشای ئاشوور لە ساڵی (١٢٦٠) پێش زایینی ناوی ئاراراتی بردووە، بەلاّم دەمرگانی مێژوونووسی ناسراو، بوونی دەوڵەتی بە هێزی ئاراراتی لە شوێنی ئاشکرای خۆیدا بە دوو هەزار ساڵ پێش زایینی داناوە. بە پێی بەراوردو لێکۆڵینەوە لە شوێنەوارەکانی ژێر زەوی کە لە شاری (وان)ی پایتەختی دەوڵەتی ئارارات و ناوچەکانی دیکەی دەوروبەری ئارارات دۆزراونەتەوە، لەگەڵ شوێنەوارێکدا کە لە ناوچەی دەریای رەشدا دۆزراوەتەوە، روونبووەتەوە کە دانیشتووانی ئەم دوو ناوچەیە. شارستانیەتێکی هاوبەشیان هەبووە و بەبۆچوون و ئیحتیمالێکی بەهێزەوە دەڵێین سنووری ئارارات تاکو دەریای رەش درێژبووەتەوە.

دانیشتووانی ئارارات تایبەتمەندیی رەگەزیی خۆیان لە دەست نەداوە. وەکو ئەو بەردە گەورانەی کە لەنێو دۆڵە قووڵەکاندا هەڵکەوتوون و هێزو توانای لافاوە گەورەکان نەیانتوانیوە ئەوبەردانە لە شوێنی خۆیان ببزوێنێت لە بەرانبەری لافاوی هێرش بەرانەی نەتەوە ئاوەکییەکاندا خۆی ڕاگرتووە، هێزو قورسایی ئەو هێرشانە ورەی پێبەر نەداوەو لە ئەنجامدا بە هەمان سیمای سەرەتایی خۆیان دەرکەوتوون. بە ئەگەرێکی زۆرەوە خێڵی ئارارات یەکێکن لە خێڵە گەورەکانی گۆتی، ماوەیەك لە ژێر دەستەڵاتی خێڵە هاو نژادەکانی خۆیاندا وەکو(شۆبار)و نایرییەکان– دا بەسەریبردووە. لە سەرەتای سەدەی هەشتەمی پێش زایینی گەیشتۆتە لووتکەی دەستەڵاتی خۆی. لە ساڵەکانی هەشت سەد تا هەشت سەدو بیست و پێنجی پێش زایینی پاشای ئارارات (منقاش) کە هەمان منقەش چنزا یا مەنوچیهری شانامەیە بەرەو باشوور هێرشی بردووە، بەر پەرچی ئاتور نازپرپال، سەلم نەسر (تورو سەلمی شانامە)ی پاشای ئاشووری داوەتەوە. لە باشووری خۆرئاوای دەریاچەی رەزائیە چەندین بەردی نووسراوی بە یادگاری بۆ بەجێهێشتووین. عبرییەکان ناویان لەم دەوڵەتە ناوە ئارارات و ئاشوورییەکان بە ئۆرارتوو، مێژوونووسی ناسراوی یۆنانی هەرۆدۆت، بە (ئالاڕود) ناوی بردووە.

هەرۆدۆت دەڵێت: ((لە دەوروبەری چیای ئارارات هۆزی ئالاڕود، هالدییان دەپەرست))، بێگومان هەر لەبەر ئەوە بەم خێڵەیان وتووە (خالدی یاهالدی). مایەر (ئاراس)ی ناوەندی بەنیشتمانی ئەم نەتەوەیە داناوە. شوێنی ناو براو شوێنی نیشتەجێبوونی خێڵێکی مادەکان بووە بەناوی (ئارزنت). بوونی ناوچەیەك بە ناوی (خالدیا)

لە نزیك ترابوزان لە سەردەمی ئیمپراتوریەتی رۆمی خۆرهەڵاتدا لەوەدەچێت لایەنگری ئەو بۆچوونە بکات کە سنووری ئارارات تاکو دەریای رەش درێژ بووبێتەوە.

لەوەدەچێت بە دروستبوونی دەوڵەتی گەورەی ماد لە ژێر سەرکردایەتیی هۆخشتەر شادا هۆزی هالدی-ی خستبێتە ژێر دەستەڵاتی خۆیەوە و ملکەچی کردبن و بناغەی دەوڵەتی ئێتینی ئاراراتی لەرزۆك کردبێت. هەرچەندە ئەم پاشایە سنووری دەوڵەتی مادی تا قزل ئێرمەق (رووباری هالیس) درێژکردەوەو دەوڵەتە دراوسێکانی ترساند، بەڵام کورەکەی کەناوی (ئیختووڤیگو) (کەیکاوس) بوو لێوەشاوەیی باوکی نەبوو، بە زوویی ئەم ناوچەیەی لە دەست دا.

هەندێ جار پاشاکانی ئارارات لە خانەدانی مانائی بوون کە لەباشووری خۆرئاوای رەزائیە- دا فەرمانڕەواییان دەکرد. ئەم کارەش بە نۆرەی خۆی بە بەڵگەی هاوڕەگەزبوونی ئەم دوو هۆزە دادەنێت. لە ساڵی (٦٠٠) پ.ز لەبەرئەوەی ئارارات دەوڵەتی سەربەخۆی نەبوو کەوتە بەر هێرش و پەلاماری ئەرمەنییەکانەوە.

هەرۆدۆت دەڵێت: بەرزیی پلەی شارستانیەتی ئاراراتییەکان وای لە ئەرمەنییەکان کرد کە ئاینی ئەوان قبووڵ بکەن و ئەم ناوچەیە کە بە بۆنەی هالدییەکانەوە(هایستان)یان پێدەوت، لە دوایدا دایانەوە پاڵ خۆیان، خۆیان ناو نا هالدی یان هایق. هاودینی و هاوڕەگەزیی ئەم دوو هۆزە، بوو بە هۆی ئەوەی یەکێتی نێوانیان مسۆگەر بکات. لەمە بە دواوە هیچ رێگرییەك لەوە نەدەکرا کە ئەم چیا پیرۆزە نێچیرگای پاشاکان و جێگای رمبازیی سەردارانی ئەرمەنی بێت.

لـه دواییـدا دەرکـەوت نـاوی خێڵـە جۆربـەجۆرەکانی ئـارارات: کورتی، مارد، ئەمرد-لە مێژووەکانی ئەرمەنیدا بە مار تۆمار کراوە- بـوون کـە هـەر یـەکێکیان بەشـێك بـوون لـە خێڵـەکانی گۆتـی: ئـەم تایەفانە نەك تەنها لە خاکی ئاراراتدا- بە گەواهیدانی (ئەسترابۆن) و مێژوونووسانی دیکـە- بـەڵکو لـە تـەواوی خـاکی مادسـتان، فـارس، ئازربایجان و مازەندەران، هەر بەم ناوانەوە دەژییان. لە دواییـدا بـە پـەیدابوونی ئـایینی مەسـیحی ئەرمەنییـەکان و ئاراراتییـەکان بەخواست و زۆرەملێ ئەو ئایینەیان پەسەندکرد.

لە ساڵی (٢٧٩) ی زاینیدا. (ترتـاب)ی پاشـای ئەرمـەنی ئـایینی مەسیحی قبووڵکـرد، لەدەوروبـەری مووشـدا سـەد هـەزار کەسـی لـە پیاوانی ئایینی هالدی کوشت و بەزۆر دانیشتووانی کرد بە مەسیحی. لە دوای بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام ژمارەیەکی زۆری ئاراراتییەکان لەگەڵ هاوڕەگەزەکانی دیکەی خۆیاندا، واتە کوردەکانی باشـوور بـە چـاو لێکـەری، ئـایینی ئیسـلامیان قبووڵکـرد. لـە هـەمانکاتدا ژمارەیەکیان لەسەر ئـایینی مەسـیحی-ی خۆیـان مانـەوە. تەنانـەت لەم دواییانەشدا لە نێو کوردەکاندا چەندین بنەماڵە بەرچاو دەکـەون کە هێشتا بەشـێك لـە شـوێنەواری ئـایینی مەسـیحی لـە رەفتاریـاندا بـەکاردەهێنن، هـەروەها لـەناو ئەرمەنییەکانیشـدا مەسیحییان تێـدا ماوەتەوە کە زمانی ئەرمەنی نازانن و بە زمانی کوردی دەدوێن. ئـەم دوو کۆمەڵـە لـە پاشمـاوەی هالدییـەکانن کـە ئـایینی مەسـیحییان قبووڵکردبوو، دەستەی یەکەمیان لە دواییدا موسوڵمان بـوون، بـەڵام دەستەی دووهەمیان لەسەر ئایینی مەسیحی-ی خۆیان مانەوە.

با واز لەم بابەتە بێنین. جیاوازیی بیروباوەڕی ئایینی، ئەم دوو هاو نیشتمانییەی بەردایە گیانی یەکتری. کاتێك ئایینی ئیسلام لەخۆرهەلاتدا گەشەی کردو، دەستەلاتی بەدەستهێنا کەم کەم کوردەکانی ئارارات هاتنە سەر کار. لەوانەش خانەدانی شەدادی کە سەر بە خێڵی روادی بوون کە لە دەوروبەری شاری (دیوین)ی پایتەختی دێرینی ئەرمەنستان و لە نزیکی چیای ئارارات نیشتەجێبوون. لە سەرەتاوە لە (گەنجە)و قەفقاز سەڵتەنەتیان بە دەست هێنابوو. لە دواییدا دەستیان بە سەر ئەرمەنستانیشدا گرت. بەم شێوەیە ئارارات دووبارە کەوتەوە ژێر دەستەلاتی نەوە رەسەنەکانی خۆی.

لە دەوروبەری سەدەی پێنجەمی کۆچیدا بوو، کە یەکێتیی (کورد–ئەرمەنی) لە بەرانبەر هۆزە تالانکەرەکانی تورك ئەنجام درا. خێڵە تورکەکان دەستی تالان و فەرهوودیان تانزیکی (ئانی)درێژکردبوو. پاشای کورد مەنوچیهر، کورتکردنەوەی دەستی تورکەکانی بە پێویست زانی. مەسەلەی هاودینی نابە لاوە، دەستی دایە شمشێر.

کریکۆری کوڕی (وهاك) کە گەورە ترین و دەستەلات دارترین کەسایەتییەکانی ئەرمەنی بوو، هات بۆ یارمەتیدانی هێزی کورد. چەند ساڵێکیش دوای ئەوە کە ئەرمەنستان کەوتە بەر هێرش و پەلاماری تورك، مەنوچیهری کوردیش هێزی کوردی نارد بۆ یارمەتیدانی ئەرمەنییەکان.

لە ئەنجامداو لە دوای ئەوە کە حکومەتەکانی خودموختاری لەناوچوون، سەردارانی کورد لە ناوچە جۆربەجۆرەکانی کوردستان.

نفـوونزی مەعنــەویی خەلیفـــەکانی عوسمانییــان بەدۆســتایەتی و وەفاداری ڕاگرتبوو و بەم شێوەیە ئاسایشــی ئـەو ناوچەیـە مسـۆگەر بووبوو و کوردەکان تارادەیەك وازیان لــە داواکـاریی ئـازادیی خۆیـان هێنـا، بـەڵام دووبـارە جارجـارێك لـە گۆشـــەو کـەناری هەرێمەکــەدا نەغمەی ئازادی خوازان بەرز دەبووەوە، بەڵام لـەدوای چـەند ڕۆژێـك خامۆش دەبووەوە.

دانیشـتووانی ئـەم چیایـە پابـەندی ئـاوو خـاکی خۆیـانبوون. بــە دەمارگیرییـەکی هـــاوڕێك لەگــەڵ نائومێدییـــەوە شـیعری شـــاعیری نەتەوەیی خۆیان (ئەحمەدی خـانی)کـە نزیکـەی (٣٠٠) سـاڵ لـەوەو پێش هۆنیبوویەوە. لەبەر خۆیانەوە دەیانخوێندەوە ئەیان وت:

((ساقی تو ژبۆ خدی کەرمکە یك جرعە مەی دەجـام جەمکـە))

((داجام بەمەی جهان نمابیت هەرچەمە ئیرادەتی خودا بیــت))

((داکشف بێت لەبەرمـە ئـەحواڵ کسـانی دبـتن میسرئەقباڵ))

((ادبارمەوی گـها کــــمالــــی ئایــــــا بـــــوەقـــابل زوالی))

((یاهروهــادی لـــە اســتوابت حتـــی وکـــو دور منتـــها بیـــــت))

((قــەت ممکـن هتـەرژچرخ لولـب تـالع ببـــتن ژبۆمـــە کوکـــب))

((بختە مە ژی بو مەرابیت یار جـارك ببـتن ژخـواب هشـــیار))

((رابت ژمە ژی جهان پناهەك پیـدا ببـتن مـە پادشـــاهـــەك))

(لە کتێبە کەدا تەنها ئەم پێنج دێڕەی لێکدراوەتەوە).

لە دوای چـەندین سـەدە ئـارارات بـووە جیاکـەرەوەی سـنووری ئێران–ڕووس و عوسمانی. هەروەها بوو بە هێڵێکی ڕاست لـە نێـوان ئاگری گەورەو سنووری ڕووس و عوسمانی لە ساڵی (١٩١٤) لەنێوان

رووس و عوسمانیدا جەنگ روویدا، هێزەکانی عوسمانی لە دوای چەند شەڕێکی خوێناویدا هەڵاتن. دانیشتووانی دلێری ئارارات ئیتر توانای قبووڵکردنی ئەوەیان نەبوو کەلەمە زیاتر خاکی نیشتمانەکەیان ئەم دەست و ئەو دەست بکات. لەلایەکی دیکەشەوە ئامادە نەبوون دۆستایەتی و وەفادارییان بۆ خەلافەت، بکەوێتە بەرگومان و دوو دڵییەوە. لەم رووەوە دەستیان بۆ چەك برد و بەسەرۆکایەتیی (گور حەسۆ)و(برو حسکی=ئیبراهیم حسکی) دەستیان بە پاراستن و پاسەوانیی خاکی نیشتمان کرد. چەندین جەنگی دلێرانەیان کرد و نەیانهێشت رووسە قەیسەرییەکان پێ بنێنە ناو خاکی ئاراراتەوە. رووسەکانیش لەبەرانبەر ئەم دلاوەری و مەردایەتییەدا بێ هەوڵدان ئاراراتیان بەسەر جەنگاوەرەکانیدا بەجێ هێشت و بەرەو ناو خاکی عوسمانی درێژەیان بەرۆیشتن دا.

پارێزەرانی ئارارات گەلێك جار سنووری خۆشیان دەبەزاند و هێرش و پەلاماری دلێرانەیان بۆ سەر هێڵی پەیوەندی نێوان خۆیان و رووسەکان دەبرد. لە یە کێك لە جەنگەکاندا گور حەسۆ سەرۆکی جەنگاوەرانی ئارارات هاوکات لەگەڵ پەلاماری شەمەندەفەرو رێگای ئاسنی نێوان ماکو-بایەزید کەسەربازی چەکداری دەگوازتەوە، کوژرا.

دوای کوژرانی گور حەسۆ، برو حسکی، بە ئازایەتییەکی جوامێرانە تا کۆتایی جەنگەکە نەیهێشت دوژمنان پێ بنێنە نێو خاکی ئارارات، لەکاتێکدا کە هێزەکانی رووس لە شاری بەدلیسیش تێپەڕیبوون.

ئارارات وەکــو دوورگەیــەك لــە ناوەڕاســتی دەریایــەك دوژمــن مابووەوە. شەپۆلی هێرشەکانی بەرەو دوا دە کشاندەوەو نیشــتمانی خۆیان لە هەموو بەلایەك دەپاراست.

شۆڕشی گەورەی ئۆکتۆبەر بــوو بــە هــۆی ئــەوەی کــە هێزەکــانی رووس شوێنە داگیرکراوەکانی دەرەوەی سنووری خۆیان چۆڵ بکەن و بگەڕێنەوە. هێزەکانی ئەرمەنی لە ژێر ســەرکردایەتیی (ئــەنترانیك) پاشا، قارەمانی نەتەوەیی خۆیان پاراســتنی ناوچــە داگیرکراوەکــانی عوسمانییان لە ئەستۆ گرت، بەلام دەشیانزانی بەو رێکخستنە پڕ لــە کەموکورتییــەی خۆیــان نــاتوانن لــە بەرانبــەر لەشــکری عوسمــانیدا خۆیان رابگرن.

کوردەکانی ئاراراتیش لەم کاتەدا بــە ســەرۆکایەتیی بــرو حســکی بــێ ئــەوەی چــاوەڕوانی هــاتنی لەشــکری عوسمــانی بــن، هــێرش و پــەلامارەکانی یــەك لــەدوای یــەکی خۆیــان لــە دژی شــاری بایــەزید دەســتپێکردبوو. ئارامگــای ئەحمــەدی خــانیی شــاعیری گــەورەی کوردیــان لــە داگیرکــەران وەرگرتبــووەوە. بــەلام چــەند رۆژێــك دوای ئەوە، ناچار ئەو شوێنەیان دایەوە بە لە شکری عوسمانی.

لە ساڵی (١٩٢٠) چیای ئــاگری بــووە خــاڵێکی دیکــەی ســەرەتای هێرشــی تورکــەکان بــۆ ســەر حکوومــەتی تــازە پێگەیشــتووی ئەرمەنستان. کوردەکانی دەوروبەری ئــاگری لــە ژێــر ســەرکردایەتیی لەشــکری (١١)ی تــورك شــارەکانی ئیغدیــر و قلبیــان داگــیرکردو گەیشــتنە رووبــاری ئــاراس. لەبــەرەکانی فاغزمــان و قارسیشــدا کوردەکان زۆربەی لەشکری تورکییان پێکهێنابوو. لە سایەی دلــێری و خۆبەختکردنیان توانییــان ئــالای عوسمــانی لــە دەوروبــەری ســاڵی

(١٨٧٧) زایینی–دا بگەیەننە سەر سنووری نێوان رووس و عوسمانی و لـەویش تێپـەڕین. ئاشـکرایە کـورد لـە بەرانبـەر ئـەم هـەموو خۆبەختکردنانـەدا چاوەڕوانی دەوڵـەتی عوسمـانی بـوون. (!) کـە دەوڵەتی عوسمانی پاداشتی خزمـەت و خۆبـەختکردنی کوردانـی بـە کوشـتنی هـەندێك لەسـەرکردەکانی جـەنگاوەرانی کـورد وەڵامـی دایەوە. یەکەم کەسێك کەلـە ریـزی دوورخراوەکـاندابوو بـرو حسـکی بوو، کە لە هیچ جۆرە خزمەتێکی راستگۆیانە پێدزکێی نەکردبوو. .

* * *

(ئیبراهیم ئاغا) کە لە لای کوردەکان بە ناوی برو حسـکی تـەللو ناسرابوو، لە بنەماڵەی حسە سووری و خێڵی جەلالی بـوو لـە رۆژانـی جـەنگی یەکـەمی جیـهانیدا لەگـەڵ (گۆرحەسـۆکوت) و هـاوڕێ چەکدارەکانی لە ناو چەی ئاگری دەژیان. ئەمانە توانییان لـە هاتنـە ژوورەوەی سوپای رووسـیای قەیسـەری بـۆ ناوچـەی چیـای ئـاگری، بەرگری بکەن. لەوە بە دواوە بـرو حسـکی تـەللو ئامـادە بـوو کەلـە بەرانبەر دابین کردنی ئازووقە پەیمان بە رووسەکان بدات، لەپشتەوە پـەلاماری هێزەکانیـان نـەدات کەلـە قەڵـەمڕەوی عوسمـانیدابوون و خەریکی ئەنجامدانی ئەرکی سەربازی بوون.

لە دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر لەساڵی (١٩١٧) رووسەکان بـە پەلـەو لـە دوای ئـەوانیش ئەرمەنییـەکانیش قەڵـەمڕەوی عوسمانییـەکانیان چۆڵکردو بەجێیان هێشت. ئەندامانی دەستەکانی برو حسکی تەللو و گور حسۆ کوت پەلاماری ئەرمەنییەکانیان دا. گـور حسـۆ کـوت لـەم رووبەڕووبوونەوانەو لە جەنگێکدا کوژرا. برو حسکی تەللو درێژەی بە بـەرگری کـردن دا. شـاری بایـەزیدی لـە ئەرمەنییـەکان سـەندەوە.

لەدوای چەند رۆژێك بـە هـاتنی هێزەکـانی عوسمـانی شـارەکەی پـێ سپاردنەوە. برو حسکی تەللو داوای خوشکی محەمـەد ئەفـەندی~ی فەرماندەی بایەزیدی کـردو مـارەیکرد. نـاو بـراو لـە شـاری بایـەزید خانوویەکی دروستکرد و دەستی کرد بە کاسبی.

حسکی تـەللو نـەك تەنـها لـە شۆڕشـێك کەبـە ڕابەرایـەتیی شـێخ سەعیدی گەورە (پیران) بەڕێوە دەچوو، بە شداری نەکردبوو. بەڵکو لەکاتی تێکچوونی شۆڕش بەهاوکاریی خێڵەکانی جەلالی و حەیدەری، بەفەرمانی دەوڵـەتی تورکیـە، سـنوورەکانی ئـێران و تورکیـەیان لـە رووی شۆڕشگێڕەکاندا، کە لەو کاتەدا خەریکی هـەلاتنبوون بۆئـێران گرتبوو. کوڕی شـێخ سـەعید، عـەلی ڕەزاو خـالید بـەگی حسـەینیش لەناو هەلاتووەکاندا بوون. لەکۆتایی شۆڕشی شێخ سەعید، دەوڵەتی تورك بەرنامەیەکی بۆ دوور خستنەوەی هەموو سەرۆکە کوردەکان و ماڵ و منداڵیان بۆ خۆرهەلاتی ئاناتۆلی دارشت.

ئالەم کاتەدا دۆستانی برو حسکی تەللو ئەویان ئاگادار کردەوە، کە بڕیار دراوە ئـەویش دوور بخرێتـەوە. ئەمـەش وەلامـی ئـەو بـوو. (باوەڕناکـەم لـە دوای ئـەو هـەموو خزمەتـە گەورەیـە کەپێشکەشـی دەوڵەتی تورکم کردووە، ئیتر نازانم دەوڵەتی تورك چ رەخنەیەکی لـە من هەیە). وادێتە بەرچاو کە برو حسکی تەللو نەیدەزانی کـە لـەلای دەوڵـەتی تـورك کـورد هـەر کـوردە. ئیـتر چ خزمـەتگوزار بێـت و چ غەیری خزمەتگوزار.

لە یەکێك لە رۆژەکانی کۆتایی زستانی ساڵی (١٩٢٥) زایینی، لـە کاتێکدا کە ژن و منداڵەکانی برو حسکی تـەللو، لـە مـاڵی خۆیـان لـە دێی (چفتلیك Jefttlek) لە بنـاری چیـای ئـاگری. کـە تـازە لـە خـەو

هەستابوون و خەریکی نان خواردنی بەیانی بوون، لەپڕێکا کۆمەڵێك سەربازی سوارەی تورك، کە بە شوێن برو حسکی تەللودا دەگەڕان لە ئاواییدا دەرکەوتن. ئالەو کاتەدا بوو یەکێك لە پیاوەکانی برو حسکی تەللو کە وای‌دەزانی ئەم سوارانە بۆ رفاندنی ئەسپی ئاغاکەی هاتوون بە پەلە سواری ئەسپەکە بوو، بەچابووکی بەرەو دێی کوردئاوا هەڵات و دایە غار. سوارەکانی تورك وایان زانی کەئەمە برو حسکی تەللویە هەڵدێت و چەند سوارێکیان دوای کەوتن لەو کاتەدا برو حسکی تەللو لە بایەزید خەریکی نان خواردنی بەیانی بوو. ئەو خۆی بەم شێوەیە بەسەر هاتە کەی بۆ گێڕامەوە: (خەریك بووم لە نان خواردن دەبوومەوە، کە ئێلیخانی کوڕم بە تاوو بە عارەق رشتنەوە لە چفتلیکەوە گەیشتە لام، وتی کۆمەڵێك لە سوارە تورکەکان هاتنە ناو دێ و هاتنە ماڵەوەمان و هەواڵی تۆیان پرسی و بە شوێنتا دەگەڕێن. بە پەلە هاتم بۆ ئێرە تاکو ئاگادارت بکەمەوە. لە دڵەوە خوای گەورە،من لە شارو لە ناوەڕاستی حکوومەتی تورکدام و ئەوان لەدێدا بەشوێنما دەگەڕێن. بە کوڕەکەم وت زوو بگەڕێرەوە و پێیان بڵێ باوکم بۆ قزلدیزە چووە منیش ئێستا لە رێگەی کوتیسەوە ئەڕۆم بۆ چفتلیك و پێویستیم بە تفەنگ و فیشەکەکانمە. دوای رۆیشتنی کوڕەکەم بەپەلە جلەکانم لەبەر کرد. بەرەو شار رۆیشتم. رووم کردە کەعبەو دەستی دووعاو پاڕانەوەم بەرزکردەوە: ئەی خوا. تۆ دەزانی کە چەندە خزمەتی دەوڵەتی تورکم کردووە. هیچ کاتێك لە دژی دەوڵەت کارێکی دوژمنانەم نەکردووە و ئێستاش تورکەکان دەیانەوێت دوورم بخەنەوە. بهێڵە با تفەنگەکەم هەڵبگرم و بەرەو چارەنووسی خۆم بکەومە رێ. هەر

بڕیارێکت داوە ئەنجامی بدە. کەوتمە ڕێ و لە کەناری ڕووبارێك مێگەلەکەی خۆمم بینی کە لە لەوەڕگایەکدا بەکاوەخۆ دەلەوەڕا داوام لە شوانە کەم کرد کە تفەنگەکەم بۆ بهێنێت. پێیان گوتم کە سوارە تورکەکان گەڕاونەتەوە بایەزید، بەلام یەکێکیان کە بریندار بوو لە مالّی منیان بەجێ هێشتبوو. بۆ بینینی بریندارەکە چوومە ناو دێ. داوام لە دوو کەسی کورد کرد کە تاکو بایەزید لەگەلّی بچن).

لە یەکێك لە ڕۆژەکانی کۆتایی زستاندا بوو. چیای ئاگری کراسە سپییەکەی لەبەر کردبوو. دەتوت کفنی ئەو ژن و مندالانەیە کە لە بیاباندا سینگی زیوینیان بە نووکی نێزە شەق کراوە. لاشەی زیوینیان ببووە خۆراکی دڕندەو بالّندەکان.. کە لەخۆی کۆکردبوونەوە و ئەویش لە ژوور هەورە کەلّەکەبووە خۆلّە مێشییەکانەوە تەماشای کوشتارایەکی خوێناویی دووری دەکردو فرمێسکە سپییە درشتەکانی بەسەر زەویدا دەڕژاندن. هاوارە ترسناك و ناڕێکوپێکەکانی. کە لە بەریەککەوتنی بایە توندەکان بە دیواری درزە قوولّ و ترسێنەرەکاندا لە دایك دەبوون و لە گەرووی گیراوییەوە دەهاتنە دەرەوە. نەفرەتی لە چەرخی گەردوون دەکرد و جوێنی دەدان.

ئەو ڕۆژانەی دەهێناوە یادی خۆی کە لەتاو توندیی ڕق و قینەوە ئاگری لە دەم دەردەپەڕی، پەیکەری ترسێنەری چیاو دەشتەکانی دەهێنایە لەرزین.

ئاگــــر دەڕژانــــــدە سەر سەران	ڕووناهی دەرشاندە هەر دەران
ئەردی (أرضی را) دەهەژاند جار جاران	هــەلّبە ئاگــری هەلّبە ئاگری

ماناى شيعره كان:

ئاگرى له سه‌ريه‌وه ده‌رژانـــــد   رووناكى به هه‌موو شوێنێكده‌به‌خشى
جار جارێك ته‌كانى به زه‌وى ده‌دا   هـــه‌ڵــبه ئاگرى هـه‌ڵبه‌ئاگـــرى

(له مارشى نه‌ته‌وه‌يى ئاراراته‌وه)

جارێكيـان ده‌نگى چـه‌ند ته‌قـه‌ى تفـه‌نگێك ئـالۆ گۆڕكـران چـه‌ند سوارێكى عه‌سكه‌رى تورك كه بۆ گرتنى بـرو حسـكى خزمـه‌تگوزارى ده‌وڵه‌ت(!) هاتبوونه دێى چفتليك، چونكه به‌رده‌ستيان نه‌كـه‌وتبوو. به شـوێن ده‌سـتوپێوه‌نده‌كانيا ده‌گه‌ڕان و بـۆ ترسـاندنى خـه‌ڵكيش چـه‌ند ته‌قه‌يـه‌كيان كـرد. ئاراراتييـه‌كان عاده‌تيـان نـه‌بوو، به‌رانبـه‌ر ته‌قه‌ى نه‌يارانيان بێده‌نگ بن و وه‌ڵامى نه‌ده‌نه‌وه. يه‌كه‌مين قوربـانى شه‌ڕ خوێناوييه‌كانى دوايـى سـنوور به‌زێنـه‌كان پێشكه‌شـى باره‌گـاى چياى ئاگرى، يانكرد. توركه‌كان له‌وه بێ ئاگابوون كه له ئه‌شـكه‌وته قووڵ و شێداره‌كاندا، له درزه تاريك و ترسـێنه‌ره‌كانه‌وه، لـه پشـتى پارچـه سـه‌هۆڵبه‌ندانه‌كانه‌وه، چ گـورگ و شـــێرو چ بـــه‌ورو پلنگێـك خه‌وتوون و بێداركردنه‌وه‌شيان تا چ ئه‌ندازه‌يه‌ك مه‌ترسيداره.

چياى ئاگرى به تـافى لاويدا تێپه‌ڕيبوو، وه‌كو ئه‌سپه ره‌سـه‌نه‌كان و به چالاكييه‌كى كه‌م وێنه‌وه كـه بـه ده‌نگـى تـه‌پڵ ده‌كه‌ونـه سـه‌ما كـردن و واده‌زانـن بـۆ غـه‌زا ده‌چـن. ئـه‌م چيـا به‌سـالاچووه، بـه‌ڵكو ته‌مه‌ن سه‌ده‌ها سـاڵه راوه‌سـتاو بێده‌نـگ لـه‌ماوه‌ى چـه‌ند رۆژێكـدا، داوێنى كراسه سپييه‌كه‌ى به‌رزكرده‌وه له باوه‌شى دايكيياو خۆيا. بۆ بـه‌خێرهاتنى شۆڕشـگێڕانى گـــه‌وره‌و بێبـــاك، چـــه‌ندين شـــوێنى رازاندبوونـه‌وه. ئـه‌و ئيـتر غـه‌مگين نـه‌بوو چونكـه ده‌يزانـــى تۆڵـــه‌ى

نەوەکانی دەسێنرێتەوە. وەکو خەنجەرێك کە بە سینگی دوژمندا چەقیبێت راست راوەستاو گوێی هەڵخست بۆ ئاوازی شۆڕشگێڕە کوردەکان کە (مارشی میللی ئاراراتیان) دەچڕی ورەو گەورەیی خۆی دوو قات دەهاتەوە بەرچاوی.

دێهاتەکانی دامێنی چیاکە چۆڵ کران. دانیشتووانەکانیشیان لە ئامێزی پڕ لە خۆشەویستیی بەرزاییەکانی چیای ئاگریدا نیشتەجێ بوون. فەرماندەی شاری بایەزید بۆ دەستگیرکردنی برو حسکی دەستی بە فێڵ و تەڵەکەبازی کرد؛ چونکە لە رێگەی وتووێژەوە هیچ ئەنجامێکیان بەدەست نەهێنا. سەربازە تورکەکانیان ناردن و لە بەردەم ئاراراتدا، لەشکریان خست. سەربازگەیان دروستکرد. برو حسکی و سوارە کەمەکانی لە رێگای دوژمندا خۆیان لە مەکۆ نابوو؟ بێ ئاگابوون لەوە کەدوژمن سوود لە تاریکیی شەو، وەردەگرێت. سەربازەکانی تورك شەو لە ئۆردوگاکەیان هاتبوونە دەرەوەو بەپەلە ئەو بەرزاییانەی کە بەسەر شوێنی دانیشتنی پەنابەرەکاندا ئەیانڕوانی، داگیرکردن و لەکاتێکدا کە چراکانی ئۆردوگای چۆڵ و بێ سەرباز هەموویان داگیرسابوون.

هەوا کەم کەم رووناك بووەوە، رووناکیی رۆژو دەنگی تفەنگی دوژمن برو حسکی لەو هەڵەو مەترسییە گەورەیەی کە هاتووتە پێش ئاگادار کردەوە. بەو هێزە کەمەی خۆیەوە، کە بریتیبوون لە دوو براو دوو برازا، دووکوڕ، چەند ئامۆزایەك و چەند خێزانێکی حسە سووری، دەستەی مووسابرکی سا کان و مەحوی بەکرو چەند جەنگاوەرێکی کەسکۆیی رووبەڕووی دوژمن بووەوە.

جەنگ دەستی پێکرد. گرمەی تۆپ و ڕەشاشەکان لە دۆڵ و ئەشکەوتە کانی چیای ئاگریدا، دەنگی دەدایەوە و تا دەهات بە هێزترو ترسێنەرتر دەبوو. ئاگری مەرگی ئەحمەد ئاغای، برای ئازاو دلێری برو حسکی و برای مەحوی بەکری بینی هەروەها برو حسکیش زامداربوو، بەڵام هێزی دوژمن لە بەرانبەر کوڕانی ئازای ئاراراتدا، توانای خۆ ڕاگرتنیان نەبوو. چیای ئاگری، بە چاوی خۆی بینی،کە لە بەرانبەر گەورەیی و ئازایەتیی کوڕەکانیا دوژمن چۆکی دادا. چەك و تەقەمەنییەکانی خۆیان دابەدەستەوە. دووبارە ئاگری بینی کە کوڕە ئازاکانی دوژمنیان تێکشکان و دیلەکانیشیان بەرەڵا کردن، تاکو بە هاوڕێکانیان ڕاگەیەنن: کە کوڕانی ئاگری ئازا. . . . شێرکوژ . . . و جوامێرن. . . . دوژمنی بەهێز زەبوون دەکەن، ئەی کوژن، بەڵام لە دیلەکان خۆش دەبن.

پارێزەرانی ئارارات بۆ یەکەمجار لە بەرانبەر دوژمنی بە هێزیاندا سەریان بڵند کردەوە و چێژی سەرکەوتنیان چەشت. شۆڕشگێڕەکان نەیاندەزانی ئەو تۆپانەی کە لەو جەنگەدا بەدەسکەوت دەستیان کەوتبوو، بەکاریان بهێنن چونکە هیچ کەسێکیان شێوەی بەکارهێنانی تۆپەکانی نەدەزانی. لە ئەنجامدا چەکە قورسەکانی دوژمنیان لە گۆشەو کەنارەکانی چیای ئاراراتدا شاردەوە.

ئەم بەشە گەورەیە بۆ ئەم چیا گەورەیە.

فەرماندەی تورکەکان بۆ پاساودانی نەنگ و شەرمەزاری تێکشکانەکەی. بە هۆی دانیشتووانی باکووری ئاراراتەوە کە هێشتا لە ژێر دەستەڵاتی تورکیەدا بوون،لە شوێنی شاردنەوەی تۆپەکان ئاگادار بوون، بە شەو هێرشێکیان هێناو کۆمەڵێك ئاژەڵ و، چەند

دەوارێك و ئەو تۆپانەش کە بەبێ خاوەن فرێدرابوون بە دەستیان هێناو بردیانەوە. پارێزەرانی ئارارات، چونکە درەنگ لەم شەوڕەوییەی دوژمن ئاگاداربوون. نەیانتوانی تالآنەکان وەربگرنەوە. جەنگێکی گرنگیش رووی نەدا.

شۆڕشگێڕانی ئارارات زستانی ساڵی (١٩٢٦) یان لە دێهاتەکانی سەرسینگی چیای ئارارات بە ئیسراحەت بەسەربرد. لەم کەژەیەدا بوو شەمکی کە یەکێك بوو لە شۆڕشگێڕە خۆبەختکەرانی نەتەوەی کورد، کە بەهۆی هەستی گیانبازی و فام و شعوورو زات و هەیبەتیەوە، لە نێو هەموو هاوڕێکانیا ناوو ناوبانگ و سەرکەوتنێکی تایبەتی بۆ خۆی بە دەست هێنابوو، لەگەڵ براکەیدا کەناوی چرخە بووهات ئارارات. بەهاری ساڵی (١٩٢٧) هاتە پێشەوە. ئارارات وەکو دایکێك کەمنداڵە بێ باوکەکانی خۆی بۆ پاراستن لە بەلآی رۆژگار لەسەر سینگی گەرموگوڕی خۆی هەڵدەسوی، بەرگی سەوزو گەشاوەی لەبەر کردبوو، دلاوەرەکانیشی لە ئامێزی پڕ لە خۆشەویستیی خۆی راگرتبوون.

شێخ عەبدولقادر کە یەکێك بوو لە سەرۆکە هەیبەت دارەکانی خێڵی ساکان، لەدامێنی باشووری خۆرئاوای ئارارات نیشتەجێبوو لە لایەنی دەوڵەتەوە گیرابوو دوور خرابووەوە، بۆ خۆرئاوای ئاناتۆڵی. لەگەڵ ساڵحی برایا لە ئۆردوگای دوور خراوەکانەوە هەڵاتن و خۆیان گەیاندەوە ئارارات. ژمارەیەك لە خێڵەکانی دانیشتووی ئارارات پەیوەندییان پێوەکرد. هەوا گەرم بوو. چیاکان دەیانتوانی بە خێرهاتنی میوانەکانیان بکەن. نۆرەی پەلامارو هێرشی ئاراراتییەکان هات.

رۆژێکیان بەیانی زوو، دانیشتووانی شاری بایەزید بە دەنگی تفەنگ و قریشکەی گوللەی ئاراراتییەکان لە خەوی ناز بەخەبەرهاتن. بەپێی وتەی تورکەکان، (قاچاخچییەکان) پەلاماری شاریان دابوو. تاکو ئێوارە جەنگ بەردەوام بوو، بەڵام نەیانتوانی شارەکە رزگارکەن. ناچار بەرەو پەناگاکانی خۆیان گەڕانەوە. ئەم رووداوە دەوڵەتی بێدارکردەوەو هێنایەوە سەرخۆ و گرنگیی ئاراراتیپەکانی باشتر روونکردەوە. بۆیە دەوڵەت بڕیاری دا، بە هەر نرخێك بێت کۆتایی بەم جۆرە رووداوانە بهێنێت.

لە کۆتایی هاوینی ساڵی (١٩٢٧) دا بوو، لەشکرێکی تورك نێردرا کە کۆتایی بە جموجوولّی ئاراراتییەکان بهێنێت. ئەم لە شکرە لە هەموو لایەکەوە پەلاماری ئاراراتیدا هێزی تورك خاڵە بەرزاییەکانی ئاراراتی داگیر کرد، لەسەر لووتکەی بڵندی ئاگری (لە نێوان ئاگری گەورە و ئاگری بچووکدا) چادریان هەڵدا. ئاراراتییەکان پاڵیان بەسنووری ئێرانی بیّلایەنەوە داو بەریان بە دوژمن گرت. بەشێك لە جەنگاوەرەکان بە سوود وەرگرتن لە باری جۆگرافیایی خۆیان گەیاندە پشتی هێزەکانی دوژمن، دەستیان بە جەنگ و هەڵاتن (پارتیزانی) کرد. نزیکەی بیست رۆژێك بەم شێوەی لێدان و هەڵاتنە هێزی دوژمنیان ماندووکرد. بە شێك لە هێزی تورك کە لە باشوورەوە هاتبووە ناو سنووری ئاراراتەوە و پێش رەوییەکیان بە دەست هێنابوو. ناچار کران بگەڕێنەوە بۆ کۆنە مۆڵگەکانیان. لەم ماوەیەدا ژمارەیەك لە لاوانی کورد بۆ یارمەتیدانی شۆڕشگێڕەکان خۆیان گەیاندە برا ئاراراتییەکانیان.

له دوای پاشەکشێی دوژمن واته هێزەکانی لای باشوور، نۆرەی سەربازە پیادەکان هات کە لەسەر بەرزاییەکانی باکوور سەنگەریان گرتبوو. هێزەکانی تورك لەم ناوچەیەدا دەستیان بەهێرشی دڕندانە کرد- بەو هیوایە کە تۆڵەی پاشەکشێکەی باشووریان بکەنەوە، پێیان بگەنەوە- بۆ بەدەست هێنانی ئەم نەخشیەیان هێزی خۆرئاواشیان زیاتر کردبوو.

جەنگ، گەلێك خوێناوی بوو. پارێزەرانی ئارارات لە بارێکی گەلێك ترسناکدا بوون. هەوا ئاڵوگۆڕیکرد. باران بە خوڕەم دەباری، پەردەیەکی تاریك لەتەم کە رووی چیاکەی داپۆشی بوو، ئەم کوشتارگا دەردناك و دڵبریندارکەرەی شاردەوە. ئارارات بە یارمەتیی کوڕەکانی هەڵسابووە سەرپێ. شۆڕشگێڕەکان ئەم هەلەیان لەدەست نەدا، پەلامارێکی دلێرانەیان برد. لەکاتێکدا کە تەم رەوییەوە ئارارات روناك بووەوە. هێزەکانی تورك تێکشکێنران شۆڕشگێڕەکان دەستیان بە چەك دامالینی تورك کرد، بەڵام گرنگییان بە دیل گرتن نەدەدا، هەرچەندە لەناو دیلەکانیشدا بیست و سێ ئەفسەری تورکی تێدابوو، کە لە دوای بیست و چوار کاتژمێر ئازادکران. لەم جەنگەدا چەك و تەقەمەنییەکی زۆر کەوتە دەست ئاراراتییەکان.

کاریگەریی ئەم جەنگە، لە ناوچەی شۆڕشگێڕەکانی ئاراراتدا بە روونی دەردەکەوت. ئەتوت گۆرانییەکی غەیبی هاواری لە ئارارات دەکردو ئەیوت:

نەوالێن تە تژی خوونبوو. خلخلە تژی جەندە کبوو
راستە بەرێ ئاگری تۆبوو ئیمرۆ ئاگر لاوانی تۆ بوو

ماناکەی:

دۆڵەکانی تۆ پــــڕخوێــنبوو دەرزی بەردەکان پڕ لە لاشە بوو
ڕاستە تۆ لە کۆنا ئاگربــــووی ئەمــــڕۆکــە لاوەکانی تۆ ئاگرن

هێشتا یەکە تێکشکاوەکانی سوپا، ئاراراتیان بەجێ نەهێشتبوو. کە فەرمانداری تورك، ئاگاداربوو کە ئیحسان نوریش لە ناو جەنگاوەرەکانی ئاراراتدایە. (ئەم ئەفسەرە لە کۆتایی ساڵی (١٩١٩) نوێنەری کۆمەڵەی ئەفسەرانی ئەستەموولْ بوو. ناوبراو(واتە: ئیحسان نوری) لەگەڵ حکوومەتی فەرید پاشا کە لە بەرانبەر شۆڕشی ئاناتۆڵی ڕاوەستابوو، دوژمنایەتی هەبوو. ئیحسان نوری بە پشتیوانی ئەفسەرەکانی ناو کۆمەڵەکەی و هەروەها بە موافەقەتی کەمالەدین نوێنەری مستەفا کەمال پاشا. کە لە دواییدا بە ئەتاتورك ناسرا چەکی هەڵگرت و بەیارمەتیی فەوجی پیادە حکوومەتی فەرید پاشای سەرنگوونکرد. لەدوای ئەوە حکوومەتی عەلی ڕەزا پاشا لایەنگیری لەو ڕاپەڕینە کرد کە مستەفا کەمال پاشا ڕابەرایەتیی دەکرد. لەم کاتەدا ئیحسان نوری وازی لە هەموو چالاکییەکی شۆڕشگێڕانەی هێنابوو. حکوومەتی کاتی ئاناتۆڵی داوای لە ناوبراو و چەند ئەفسەرێکی نەتەوەیی کرد کە بۆ هێنانی سوپای سوور بۆسەر قەڵەمڕەوی تورکیە و دابینکردنی کۆمەکی شوورەوی بۆ هێزە نەتەوەییەکانی تورك بچن بۆ باکۆ.

کۆماری نوێی تورکیە لەدوای سەقامگیربوونی، ئیتر گوێی بەو بەڵێن و پەیمانانەی کەبە کوردی دابوو. نەدا و ئیحسان نوری پەیوەندیی بە کۆمیتەی کوردستانی سەربەخۆوە کرد. ئەم کۆمیتەیە کەلە ژێر سەرکردایەتیی خالید بەگی جبرانی–ی سەرۆکی خێڵی

جبران دروســت بـوو، ماوەیـەك لـەوەو پێش چالاكییـە نهێنییـەكانی خـۆی لــە ئــەرزەڕۆمدا پیــادە كردبــوو. لــە (١٩٢٤) دا كۆمیتــەی كوردستانی سەربەخۆ، فەرمانی بە ئیحسان نوری كە ئەفسەرێكی لاو بوو، لەگەڵ ئەفسەرانی كوردی وەكو راسم بەگی وانلی، تۆفیق بەگی مێردینی، خورشید بەگی هەرتوشی، عەلی ڕەزا بەگی بەدلیسـی، كـە هاوڕێی نــاوبراو بـوون، كـە بـۆ دروسـتبوونی كوردسـتانی سـەربەخۆ دەست بە شۆڕش بكەن، بەڵام ئەم شۆڕشە سەركوت كرا.

ئیحسان نوری لە ئەفسەرە كوردەكانی توركیــە بـوو. پێنـج سـاڵ لەپێش ئەمڕۆداو لە شاری بایەزید فەرماندەی هـێزی سـەر سـنووری توركیـە–ئێران بـوو، لــە مــاوەی فەرماندەییەكــەیدا ئاگادارییــەكی سەبارەت بە ناوچەكە پەیدا كردبوو.

ئەم كەسایەتییە كـە سـەردەمێك لـە ناوچـەی بایـەزید پـارێزەری مافی دەوڵــەتی توركیـە بـوو، ئێستا لـە ڕیـزی شۆڕشـگێڕەكاندایە و پـارێزەری مـافی كـوردەو لـە ئـارارات نیشــتەجێیە و داوای نــەمانی دەستەڵاتی توركیە لە هەموو كوردستانا دەكـات. بـە رابوردوویـەكی ئازایانــەو دلێرانــەو كارزانییــەوە كــە ئــەم ئەفســەرە لــەماوەی خزمەتكردنی لەناو سوپای توركدا ئەنجامی دابوو. بـەو ئاگادارییـەی كە فەرماندەی سوپای تورك لە بـارەی رادەی نیشـتمان پـەروەری و میللییــەتیی نــاوبراوەوە هــەیبوو، هــەواڵی بوونــی ئــەو لــە نــاو شۆڕشگێڕەكانی ئاراراتدا. بەتایبەتی لەم كاتـەدا كاریگەرییـەكی بـێ ئەندازەی هەبوو.

لەدوای ئەوەی كە هێزەكانی تورك لە ئـارارات دەركـران. نـاوبراو چـەند بنكەیـەكی سـەربازی كوردیـی لـە شۆڕشـگێڕەكان پێكـهێنا و

ئالای کوردستانی ئازادی لەسەر بنکەکان هەڵکرد. لەم کاتەدا ئـاگری نـەك بـە تەنـها خـاوەنی ڕێکخسـتنێکی سـەربازی بـوو، بـەڵکو ڕێکخراوەکـانی بەڕێوەبردنیشـی هێنـابووە بەرهـەم. بـەم شـێوەیە بەشی باشووری ئارارات کە بـەهۆی ئـەم ڕێکخستنانەوە کەوتـە ژێـر دەسـتەڵاتی کـوردەوە، بـوو بـە نـاوەندی خۆبەختکـەرانی نەتـەوەی کورد.

با، ئالای ئازادیی دەشەکاندەوە. نەتەوە پەروەرانی کـورد، بەم سـەرکەوتنە مەزنـە شـادمان بـوون، بـە دەنگێـك، کـە لـە شـادی و غروورەوە چیاکـانی هێنـابووە لـەرزین، سـروودی نەتـەوەیی خۆیـان دەخوێندەوەو ئەیانوت.

شەرق و غەرب باسك و گرتی پی		سەر سینگ خو لاو گرتی پی
کوردان را تـو کعـــبە بـــوی		هەڵبـە ئـاگری هەڵبـە ئاگــری

ماناى شيعرەكە:

باوەشت بۆ خۆرهەڵات و خۆرئاوا کردوەتەوە
سەرسینگ حولاو گرتی پی
بووی بە کەعبە بـــۆ کـــــوردەکان
هـــەڵبە ئاگـــــری. هەڵبە ئاگری...

دێهاتــەکانی دامێنــی چیاکــە دووبــارە بــە دەســت و بــازووی ئاراراتییەکان ئاوەدان کرانەوە. ئەو ئـاوەی کـە لـە نـاو قامیشـەڵانی خۆرئاوای چیاکەوە سـەرچاوەی دەگـرت و لـە باشـووری ئاراراتـەوە بــەرەو خــاکی ئـێران دەڕۆیشــت بــوو بــە ســنووری سروشـــتیی ڕێکخستنەکانی نێوان ئاگری– تورکیە.

ئـەم جەنگانـەی ئـارارات هاوكـاتبوون لەگـەڵ بەسـتنی كۆنگـرەی نەتـەوەیی كـورد. كـە لـە سـەرۆكەكان و رۆشـنبیران و نوێنـەرەكانی كـورد پێكـهاتبوو. ئـەم كۆنگرەیـە لــە ئـەنجامی وتووێـژی خـودی كۆمیتەیـەك بـە نـاوی (خۆیبـوون) لـە دایـك بـوو. ئیحسـان نـوری، بەسـەركردەی هـێزی چـەكداری ئـەم كۆمیتەیـە هـەڵبژێردرا و بـەڕێوەبردنی بزووتنـەوەی نەتـەوە پـەروەرانی كوردسـتانی پـێ سپێردرا.

رێگـای قارەمانانی كـورد بـۆ ئـارارات كرابـووەوە. لـە هـەموو لایەكەوە بەپەلە بۆی دەچوون. فەرزندە بەگی هەسنی، كـە لـەكاتی شۆڕشەكەی شێخ سەعید شاری مەلەزگری رزگاركردبوو و هێزەكانی توركیای چەك كردبوو. لەگەڵ كازم بەگی برایو ئامۆزایەكی و چەند سوارێك هاتنە ئارارات.

خـالس بـەگی كـوڕی عەبدولمـەجید سـەرۆكی خێڵـی سـپكی و تاجەدین بەگ كە یەكێك بوو لە سەرۆكەكانی، زركی عەدوی عـەزیزی حەیدەری سەرۆكی ژمارەیەك لـە خۆبەختكـەرانی كـورد، ئەحمەدی حـاجی بـرو حـەیدەری و براكـانی، زانـاو گـەورەی رێـزدار سـەید عەبدولوەهاب ئە فەندی و كوڕە مامەكەشی و سەید رەسووڵ كـە لـە ئۆردوگای دوور خراوەكانەوە. لە (ئەزمیر)ەوە رایان كردبوو. یەك لـە دوای یەك گەیشتنە ئارارات.

بـرو حسـكی بـە فـەرماندەری و تەمـەر شـەمكی بـە فـەرماندەی ئاسایشی ئارارات هەڵبژێردران.

لەم كاتەدا بوو كە نەتـەوە پـەروەرانی كـورد مارشـی ئاراراتیـان بـە خۆشی و شادمانییەوە دەچڕی و ئەیانوت:

ئیمڕۆ دیسا حرص تۆ هـــات ئەو ئاگـــــــران ونە کلات

کۆمبون ئەدی سەرتە جوات هەڵبـــە ئـــاگـــــری، هەڵبـــە ئاگری

مـــــاناکەی :

ئەمڕۆکە تۆ دووبارە تووڕەبویت ئاگرەکانی تۆ بوون بە قەڵا

کۆمەڵ لەسەر تـــــۆ پێکهاتووە هە ڵبە ئاگری، هەڵبە ئاگری

ئەیوب ئاغا کە یە کێك بوو لە سـەرۆکەکانی قوتـان لەگـەڵ چـەند کەسایەتییەکی خۆ یاندا. کە لە بەشی سەر سینگی باکووری ئارارات لە شاری دێرینـی قۆرخـان، خۆیـان قـایم کردبـوو، سـەربازانی تـورك پەلاماریان دان. جەنگێکی قورس وسەخت رووی دا. سوپای تورك لە پاش کوژرانی ژمارەیەك سەرباز و ژمارەیـەك دیـل و بریـندار، بـەرەو شـاری ئیغدیـر پاشەکشـێیان کـرد. ئـەیوب ئاغـاش خـۆی گـەیاندە هێزەکانی ئارارات و پەیوەندیی پێوە کردن.

بڕشت و رێکخستنی ئاگری، زیاتربوو پەرەی سـەند. بەشـێوەیەك کە دانیشتووانی شاری بایـەزید کـە دەیانویسـت لـەو قامیشـەلانانەی دەوروبـەری شـــار بـــۆ ســـووتاندن ســـوود وەربگـــرن، دەبوایـــە رێکخراوەکانی ئاراراتیان رازی کردایە و مۆڵـەت وەر بگرن. ئەوانە بە وەرگرتنـی مۆڵـــەتی رەسمـــی ج بـــە ج-ی ئـــارارات بـــە بـــێ رێگـــر هاتوچۆیـــان دەکـــرد. حکوومـــەتی بایـــەزیدیش لـــە بەرانبـــەر ئـــەم هەنگاوەدا جگە لە چاوپۆشی هیچ چارەیەکی دیکەی نەبوو.

دەوڵەتی تورکیە، چونکە لە رێگەی هێزی سەربازییەوە، نەیتوانی کارەکەی بەرەو پێشەوە ببات. بۆ تێکدانـی ئـەم نـاوەندە نەتەوییـە

کوردییە لە ئاراراتدا، بیریکردەوە یاسایەکی بە ناوی (یاسای دواخستن) (یاسای تأجیل)ەوە لە ئەنجومەنی گەورەی نەتەوەیی تورکیەوە دەرکرد و بەپێی ئەو یاسایە لێبوردنێکی بێبەندو مەرج کە تەنها ویلایەتەکانی کوردستانی دەگرتەوە، راگەیاند. بەهۆی چەند دەستەیەکەوە لە کەسایەتییەکانی ناوچەکان ئەم یاسایەی گەیاندە ئاراراتییەکان بانگی ئاراراتییەکانیان دەکرد، بێنەوەو ملکەچی دەولەت بن و سوود لەم یاسایە وەربگرن.

لە بەرانبەر راگەیاندنی ئەم یاسایەی دەولەت ئاراراتییەکان رایانگەیاند، لەکاتێکدا راگەیاندنەکانی نوێنەرە نێردراوەکانی دەولەت پشتی پێدەبەسرێت، کە سەرۆك و رووناکبیرە کوردە دوور خراوەکان ئازاد بکرێن، بگەرێنەوە ناو مالو مندالی خۆیان. دەولەتی تورکیش ئەم پێشنیارەی پەسەند کرد، بێجگە لە چەند کەسێك نەبێت، هەموو دوورخراوەکان ئازاد کران. ئەم دەستانە لەلایەنی دەولەتەوە، بێجگە لە بانگەشە لە ناو نەتەوە پەروەرانی ئاراراتدا ئەو ئەرکەشیان پێسپێردرابوو، کە بە ئیحسان نوری و شێخ عەبدولقادر کە بنەمالەکانیان بۆ خۆرئاوای ئاناتۆلی گوێزرابوونەوە، گفتوگۆ بکەن، پەیمانیان پێبدەن کە لە حالەتی خۆبەدەستەوەداندا. دەولەت گەراندنەوەی بنەمالەکانیان پەسەند ئەکات.

ئەم پێشنیارانەی دەولەت و وتووێژی دەستە نێردراوەکان کاریان لە ئیحسان نوری نەکرد، بەلام شێخ عەبدولقادر لەگەل دەست وپێوەندەکانیا چوون بۆ شاری بایەزیدو خۆیان دا بەدەستەوە. شێخ عەبدولقادر لەدوای خۆبەدەستەوەدانەکەی لەگەل دەستەیەکی دیکەدا راسپێردراو هات بۆ ئارارات تاکو بە ئامۆژگاریی دۆستانە والە

بـرو حسـكى بكات، كـه بگەڕێتـەوەو ملكـەچى ياساكه بێت، بـەڵام ئاراراتييەكان كەلەم نيازه ئاگادار بوون، ڕێگەيان پێنـەدا. ژمارەيـەك لەو كەسانه كه له دەرەوه هاتبوونه ئاراراتەوه كەوتنـه شـوێن شـێخ عەبدولقادر. خۆيان دا به دەستى دەوڵەتى توركيەوه.

دەوڵەت هانى خۆبەدەستەوەدەرانى دەدا، بەم شێوەيه كـه نـەك هـەرگيز چـەكيان ناكـات، بـەڵكو لەبەرانبـەر ئـەم ملكـەچى و خۆبەدەسـتەوەدانەدا خەلاتيشـيان دەكـات. لـە نـاو خۆبەدەستەوەدەراندا. سـەيد عـەبدولوەهاب و تەمـەر شەمكيشـى تێدابـوو، كـە بـە فـەرمانى فـەرماندەى نەتـەوه پـارێزانى كـورد چووبوونـەوەو ملكـەچى دەوڵـەت بووبـوون، گوايـە نەخشـەى فـەرماندەى كوردەكـان ئـەوەبوو. كـە ڕێكخسـتنى خۆيبـوون لەناوچەكانى ديكەى كوردستانى توركيەدا فراوانتر ببێتەوه. بـۆ ئـەم مەبەستەش نەخشـەى بـە ڕواڵـەت خۆبەدەسـتەوەدانى ئـەم دوو كەسايەتييه زەروور بوو.

نيشتمان پەروەرى له ناو هەندێك له سەرۆكەكانى نەتەوەى كورد ئەوەنده به هێزبوو، كـه خۆبەدەستەوەدانيان بـه كوفـر دەزانـى بـه هيـچ شـێوەيەك بـۆ بيسـتن و باسـكردنى، ياسـاى دواخسـتن ئامـاده نەبوون. لەم كاتەدا بوو كه فەرماندەى شۆڕشـگێڕانى كـورد ديـدارى نوێنەرى ڕەسميى كۆميتەى ئەرمەنييـه كۆچەرييـەكانى لـه ئـاراراتدا پەسـەند كـرد، چونكـه كۆنگـرەى كـورد نيـازو خواسـتى ئەرمەنييـه كۆچەرييەكانى به دۆستايەتى نێوان كوردو ئەرمەنى دادەنا. هـەندێك كـەس ديـدارى فـەرماندەى كـوردى لەگـەڵ تاكـە نوێنـەرێكى ئەرمەنييەكانيان بەهۆيەكى ڕاگەياندن دەزانى. به پێچەوانەى واقـع و

راستی، بەم جۆرە بانگەشەیانکردبوو، کە هێزی چەکداری ئەرمەنییەکان بۆ یارمەتیدانی کورد هاتوون.

راپەڕاندنی یاسای دواخستن بۆ ماوەیەکی کەم، هێزەکانی ئاراراتی لەرووی خواربارەوە تەنگەتاو کرد. زستان بوو. بەفر ناوچەی بایەزیدی تانزیکی شۆرشگێڕەکانی ئاگری داپۆشیبوو. بەهاری ساڵی (١٩٢٨) هاتە پێشەوە. هێشتا بەفر لەم ناوچەیەدا مابوو، بەڵام لە هەمان کاتدا، بەفر لە دامێنی چیای ئاراراتدا توابووەوە. گیای سەوزو پاراو، دامێنی چیاکەی داپۆشیبوو. نەبوونی ئالف لە ناوچەی بایەزیددا بوو بەهۆی زیانێکی گەلێك گەورەی لە ئاژەڵەکانی ئەم ناوچەیەدا، بەشێوەیەك کە خێڵەکانی دەوروپشتی بایەزید ناچار بوون بە مۆڵەت و موافەقەی دەوڵەت لەگەڵ رێکخراوەکانی ئاگریدا، سەبارەت بە لەوەڕاندنی ئاژەڵەکانیان گفتوگۆ بکەن، تاکو ئاژەڵەکانیان بەرن بۆ چیای ئارارات، سەختیی ژیانی ملیگەرایانی کورد بەرزتربوو بووەوە. ئەتوت پەروەردگار بۆ پاداشتی خۆڕاگرتنیان و ورەی بەرزی شۆڕشگێڕەکان بەم شێوەیە یارمەتیی بۆ ناردبوون.

ژمارەی شۆڕشگێڕەکانی ئارارت کەم بوو و لە دۆخێکی مەترسیداریشدابوون. فەرماندەی شۆڕشگێڕەکان، ناچار بوو بە هەر شێوەیەك بێت خۆی بەقەویترو بەهێزتر نیشان بدات. لە هەمانکاتیشدا نارەزایی خۆشی بەرانبەر بە یاسای دوا خستنیش، روون بکاتەوە. لە بەر ئەمە لە لایەکەوە خالس بەگیان لەگەڵ ژمارەیەك سوارەو پیادە و لەلایەکی دیکەشەوە فەرزندە بەگ و

سوارەکانی فەرمانیان پێدرا، کە بچنە نێو خاکی تورکیەوە و بە هێرش و پەلامارەکانیان، نا ئارامی پێکبهێنن.

لە کاتێکدا کە تورکەکان وایان دەزانی کۆتاییان بە باری ئارارات هێناوە، دەستەکەی خالس بەگ، (٣٠٠) سەربازی لە خاکی تورکیەدا دەستگیر کردبوو و دیدە بانەکانیان چەککردبوو. چالاکییە بێ وێنەکەی فەرزندە بەگ و دەستەی عەدوی عەزیزی و دەستە بچووکەکانی دیکە کە راستەوخۆ لە ئاراراتەوە هاتبوون، رێگا نزیکەکانیان کۆنترۆڵ دەکردو بە پەلەش دەگەڕانەوە دواوە. توانا و چالاکییە هەمیشەییەکانی هێزەکانی ئاراراتیان لەبەر چاودا گەورەو بەر جەستە دەکرد، جارێکی تر حکوومەتیان لە هەڵە گەورەکەی بە ئاگا هێناوە.

هاوین هاتە پێشەوە. کات بۆ راپەڕاندنی چالاکییەکان لەبارتر بوو. شێخ عەبدولقادرو یاوەرەکانی، چوون بۆ کوێستانی دێرینی خۆیان، کە چیای سینگ بوو لەناو خاکی تورکیەدا بوو و لە ئاراراتیشەوە دوور بوو. چالاکیی دەستەکانی ئارارات لە ناو خاکی تورکیەدا رۆژبەڕۆژ بەهێزترو گورچکبڕتر دەبوو. زۆربەی ئەم دەستانە تاکو مەودایەکی دوورو درێژ لەناو خاکی تورکدا دەچوونە پێش. بۆ نموونە: دەستەی فەرزندە بەگ هێرشەکانی خۆیان تانزیك (حەسەن قەڵا) لە نزیکی ئەرزەڕۆم درێژە پێدەدا. لە هێرشێکیاندا کاروان سەرایەکیان لە نێوان حەسەن قەڵاو ساری قامیش بە مەبەستی رێگەگرتن لە هاتوچۆی داگیرکەران، داگیر کرد، ژمارەیەك لە ئەفسەرانی تورك کە بەوێدا تێدەپەڕین،- بە دیل گرت، چونکە ئەم ئەفسەرانە لەگەڵ بنەماڵەکانی خۆیاندا هاتبوون، بۆ رێزگرتن لە

ژنەکانیان کــە لەگــەڵیاندابوون لەلایــەنی دەســتەی فــەرزندە بەگــەوە ئازاد کران.

دەستەی عەلۆ بەشۆ تادەروازەی ئەرزەڕۆم دەچوونە پێش. ئــەم دەستەیە لە ناوچەی پالان توکن ژمارەیەك لــە ســەربازانی تــورك کــە تــاقیب کردنــی شۆڕشــگێڕەکانیان پێســپێردرابوو، خســتە نێــو داوی خۆیانەوە، لە ئەنجامی جەنگێکی کورتا ئەفسەرێك و چەند سەربازێك کوژران و چەکەکانیان دەسکەوتبوو، گەڕانەوە.

تەللو لە گــەورە پیــاوانی مەلــەزگر. لەگــەڵ هاوڕێکــەیدا چــاوش و ژمارەیــەك لــە شۆڕشــگێڕەکان تــا ناوچــەی مــووش ڕۆیشــتن، لــە چوارچێــوەی ئــەنجامدانی ئەرکــەکانیاندا، پــەیوەندیی هێزەکــانی ئاراراتیان بە دەستە شۆڕشــگێڕەکانی ناوچــە جــۆر بــە جۆرەکانــەوە پێکدەهێنا.

سەرەڕای ئەم جــۆرە چالاکییانــە، هــێزی شۆڕشــگێڕی کــورد لــە هەموو بەشەکانی دیکەی کوردستان دەســتیان بــە چــالاکی کردبــوو، بــەڵام چونکــە ئێمــە مەبەســتمان تەنــها نووســینەوەی چالاکییــەکانی ناوچەی ئاراراتە بە کورتــی، لە باســکردنی چالاکییــەکانی ناوچــەکانی دیکەی کوردستان خۆمان دەپارێزین.

لە ناوچەی مەدیات لــە نزیکــی ســووریە، یــاوەرانی حــاجو ئاغــای سەرۆکی خێڵی هەڤێرك. لە ناوچەی ماردین و نسێبین و هەروەها ئەو ناوچەیە کە تا شەرنەخ و ئورە و هەکاری درێژ بووبووەوە، دەخستە ژێر هەڕەشەو گەفی خۆیەوە.

ڕۆژنامەیــەك بــە نــاوی (گێجــە پۆســتاسی) کــە لــە ئەســتەمووڵ دەردەچوو، لە ڕۆژی (٩ ی سپتامبەری ١٩٤٧) زنجیرەیەك وتاری بــە

ناوی (شۆڕشی گەورەی ئاگری و ئەنجامەکانی) بە پێنووسی زوهـدی گویڤـەن بڵاوکـردەوە. نووسـەر لـەو ئەفسـەرانە بـوو کـە لــە سـاڵی (١٩٢٩) گوازتیانـەوە بـۆ فـەوجی گـەڕۆك و خـودی خـۆی لـە چــەند نەبـەردێکدا لـە دژی کـورد بەشـداریی کردبـوو. نووسـەر لــە مـانگی حوزەیرانی (١٩٢٩) دا لە گموشخانەوە بۆ تەرابوزان ڕۆیشت. نـاوبراو نووسیویە: دەرچوون لە تەرابوزان کارێکی ئاسان نەبوو ((چونکە لـە کاتێکدا کە یەك ئاژووەر (شۆفێر)ی تەرابوزانی کـە نـاوی ئیچدیریـان کـە (شـارێکە لـە بـاکووری ئـاگری لـە نزیـك سـنووری ئەرمەنسـتانی شوورەوی) دەبیسـت، ڕووی وەردەگـێڕا و دەیگـوت تـاکو ئـەرزەڕۆم دەڕۆم، هەرگیز دوورتر ناڕۆم. چونکە هەرچەندە بەرەو باکوور بڕۆین لە ناوچەیەکەوە نزیك دەبینەوە کە لە ژێر کۆنترۆڵی ڕێگرەکاندایە)).
لەم ساڵەدا سوپای تورکیــە لـە خۆرهـەڵاتدا چـالاکیی خـۆی لـە دژی شۆڕشگێڕەکانی ئاگری دەسـت پێکردبـوو. ئێمـەش بـۆ گەیشـتن بـە ناوچەکانی جــەنگ بـەڕێوە بووین. لـەدوای چـەند ڕۆژێـك ڕاوەسـتان لەبـەر نـەبوونی ئـاژووەرێك لـە تـەرابوزانداماینــەوە، لــە ئــەنجامدا توانیمـان ئـاژووەرێك پەیداکـەین کـە لـەوەو پێشــتریش دەمناســی. لـەدوای ماوەیـەك چەنـەدان ئامـادەبوو کـە بمانبـات بـۆ ئــەرزەڕۆم. ناوبراو لە کاتی ڕۆیشتنەکەماندا، بیرەوەری و گفتوگۆکانی بێجگە لـە گێڕانەوەی چـالاکیی شۆڕشـگێڕەکان هیچـی دیکـەی پێنـەبوو. بـۆی گێڕاینــەوە جارێکیـان یــەکێك کرابــوو بــە شــەهرداری شــارێك لــە شارەکانی خۆرهــەڵات دەبوایـە بـۆ دەسـت بـە کـارکردنی بـڕوات بـۆ شارەکە. لە کاتێکدا کـە لـە کۆیـپ بـاغ–Kopbagh (کـە لـە نیـوەی ڕێگای بابیورد و ئەرزەڕۆم) دایە. تێدەپەڕین، چوار کـوردی چـەکدار

دەرکەوتن و پەلاماری ئۆتۆمبیلەکەیان دا. چەکدارەکان هەموو دراوی سەرنشینەکانیان بردو لە نێوان خۆیانا بەشیانکرد. (چەتەکان لە ناو خۆیانا ئەیانوت): حەسۆ ئەمە بەشی تۆ، ئەمەش بەشی ئێمە، ئەوەش بۆ ماڵەوەو ئەمەش بۆ لە رێگەی خوا. . . . ئێمە چەتە نین. ئێمە تەنها ئەوەی کە پێویستمانبێت، هەڵی دەگرین. باقیەکەشی بۆتان دەگێڕینەوە. خوا حافیز، خواتان لەگەڵ.

ئاژووەرەکە دەستی بە چیرۆکێکی دیکە کرد: لە گۆیب داغ دوو کەسی چەکدار کە چاودێری شەقامەکە بوون ئۆتۆمبیلەکەی زوهدییان راوەستان پێیان وت ئاگادار کراوین کە گرووپێکی چل کەسی، نیازیان وایە لە دەرسیمەوە بێن و ئێمە نازانین ئالەم کاتەدا گەیشتوونەتە کوێ. بە دوایاندا دەگەڕێین. (دەرسیم ناوچەیەکە لە نێوان خەرپوت و ئەرزنجاندا، تورکەکان ناوە کوردییەکەیان گۆڕیوە کردوویانە بە تانسلی).

لە ئەنجامدا بە ترس و لەرز گەیشتینە ئەرزەڕۆم. ئاژووەرەکە کە دەبووا رێبوارەکان تا ئیگدیر ببات، هەڵچوو. ناوبراو هەواڵێك کە سەبارەت بە کوردەکان بیستبووی بۆی گێڕاینەوە وتی: (من ناتوانم لە ئەرزەڕۆم زیاتر بڕۆم. ئێوە هەوڵبدەن هۆیەك بۆ خۆتان دابین کەن. من دەگەڕێمەوە بۆ ئەو شوێنەی کە لێوەی هاتووم).

ئەمە چەند وشەیەکە کە ئەفسەرێکی تورك لە بارەی رەفتاری کوردەکانەوە لەکاتی چالاکی لە دەرەوەی سنووری ناوچەی چالاکییەکانی ئاگری نوسیوویەتی.

دەستە ناوچەییەکان کە لەلایەن فەرماندەی کوردەکانەوە بۆ ئەنجامدانی کاروباری شۆڕش رەوانە کرابوون، لە لایەن کوردە

دانیشتووانەکانی ژێر دەستەڵاتی دوژمنەوە بە شێوەیەکی شایستە پێشوازییان لێدەکرا. لەبەر ئەمە شۆڕشگێڕەکان لە کاتی راپەڕاندنی ئەرکەکانیان هیچ پێویستیان بە هەڵگرتنی خواربار نەبوو، کە لەگەڵ خۆیانا بیگێڕن. لە گەشتێکی شۆڕشگێڕەکاندا دەستەیەکیان چوون بۆ دەوروبەری ئەرجیش و بەڕێکەوت لەلایەن هەندێك ئاژەڵدارەوە کە لەو نزیکانەدا بوون، پێشوازییان لێنەکرا تەنانەت لە بەخشینی چەند سەرمەڕێك بۆ خەرجیی شۆڕشگێڕەکان، پێدزکێیان کردبوو بۆ تەمێکردنی ئەم خاوەن ئاژەڵانە دەستەکانی فەرزندە بەگ و خالس بەگ و مەمەدی عەزیز نێردران، تاکو هەموو مەڕەکانیان کە لە هەزار سەر مەڕ زیاتربوو، دەستیان بە سەرا بگرن و بەرەو ئارارات رەوانەیان بکەن. ئەم کارە بەم شێوەیە راپەڕێنرا. خاوەن مەڕەکان لای دەوڵەت شکاتیان کرد، تەنانەت بروسکەیەکیان بەم شێوەیە بۆ دەوڵەت رەوانە کرد: (ئەگەر دەوڵەت ناتوانێت ئێمە لە دەستدرێژیی یاخی بووەکانی کورد بپارێزێت واباشە ناوچەکە بەوان بسپێرێت تاکو بۆ خەڵکی روون و ئاشکرا بێت). رووداو یەك لە دوای یەك دەهاتە پێش بە شێوەیەك بوو کە رووداوی مەڕەکان، فەرامۆش کرا. دەوڵەتی تورکیە وای بەباشزانی کە دەستەیەك بە دەستەڵاتێکی تەواو لە ناوەندی دەوڵەتەوە بۆ ئارارات رەوانە بکات. ئەندامانی ئەم دەستەیە بریتیبوون لە دوو نوێنەری ئەنجومەنی گەورەی تورکیە کە یەکێکیان نوێنەری ئەستەمووڵ و ئەوی تریان نوێنەری شاری بایەزید بوو، لەگەڵ فەرماندەی لەشکری قەرەکۆسە و پارێزگاری بایەزید و چەند ئەفسەرێکی گەورەی سوپا. لەناو ئەم دەستەیەدا فەرماندەی

ئاسایشی شاری بایەزید، عارف حکمەت بەگی تێدا بوو ناردنیە لای سەرۆکی کوردەکان و داوای چاو پێکەوتنیان کرد.

رۆژی دوایی لە پشت هێڵی سنووری نێوان ئارارات و تورکیە چاوپێکەوتنەکە پێکهات. فەرماندەی کورد و سەرکردەکانی ئارارات و ژمارەیەك سوارکە لە ورەو ئازایەتیدا لە کلّی رۆژگار دەرچوو بوون، لەگەڵیاندابوون. داخوازییەکانی ئەم دەستە نێردراوە بریتیبوون لە یەکەم ئارام بوونەوەی ئاراراتییەکان و خۆدوورگرتن لە زوڵم و هەڕەشە، دووهەم چوونە دەرەوەی ئیحسان نوری لە ئارارات.

لەگەڵ کۆلێك پێشنیاری دەستەی نێردراو، بەلام ئەم داخوازییانە ئەنجام نەدران چونکە ئیحسان نوری هەموو پێشنیارەکانیانی رەدکردەوە، چونکە حەزی نەدەکرد بۆسوود وەرگرتن لەو ماف و ئیمتیازانەی لەوەو پێشی خۆی بگەڕێتەوە بۆ تورکیە، نە قبووڵیشیکرد کە لەلایەن دەوڵەتەوە بە فەرمانبەری بۆ یەکێك لە وڵاتەکانی دەرەوە رەوانە بکرێت و نەئامادەش بوو. لەلایەنی دەوڵەتەوە پەساپۆرتی پێبدرێت. کە هەر شوێنێکی بە دڵبێت بەبێ تەنگ و چەڵەمە بۆی بڕوات. تەنها ئەنجامێك کە لەم دیدارو گفتوگۆیەدا دەستکەوت پەیمانی جەنگ راوەستانی سەرزارەکی بوو، کە ئاراراتییەکان فشار بۆ ناوچەی بایەزید نەهێنن و دەوڵەتی تورکیەش وازبێنێت لە ناردنی هێزو نارەحەتکردنی ئاراراتییەکان.

لە بەرانبەر داواکانی دەوڵەتدا کوردەکان هیچ داوایەکیان نەبوو کە دەوڵەتی تورکیە پێی نەزانیبێت. شەکانەوەی ئالای سێ ڕەنگی کوردستانی ئازاد بەسەر لووتکەکانی ئارارات و چیاکانی جزیرەو

بۆتان و مەدیات و ساسون و غەرزان و شوێنەکانی دیکەی کوردستان باشترین و ئاشکراترین ئاواتی کوردەکان بوو.

لە کۆتایی چاو پێکەوتنەکەدا. ئەفسەرەکانی دەستەی نێردراوی تورکیە. لە ئیحسان نورییان پرسی بە چ شێوەیەك دەتوانین راستەوخۆ یارمەتیت بدەین. ئیحسان نوری لەوەرامدا وتی: هاوسەرەکەم رەوانەی سووریە بکەن. ئەوانیش لەوەرامدا وتیان: ئەم پێشنیارەت بە هاوسەرەکەت رادەگەیەنین و ئەگەر پەسەندی کرد ئەینێرین بۆ سووریە. چەند ئەفسەرێك لەم ئەفسەرانە لە دۆستانی رۆژگاری شۆڕشی ئەستەموولی ئیحسان نوری بوون.

هاوین تێپەڕی، خێڵەکان گەڕانەوە شوێنی زستانەیان. شێخ عەبدولقادریش کە هەروەکو جاران، لەژێر سایەی دەولەتدا بوو لە دێهاتەکانی خۆیدا، کە لە باشووری خۆرئاوای ئاراراتدا بوو دانیشت ماڵ و منداڵەکانیشی لە ئەزمیر ئازاد کران و هاتنەوە لای. ژمارەیەك لە خێڵی حسە سووری و هەم ئاوایی وێرانکراوی کانی کورك کە لەو دیو سنووری ئاراراتەوە واتە لەژێر دەستەڵاتی تورکیەدا بوون ئاوەدان کرانەوە و تیایا دانیشتن. کانی کورك لە رووی شوێنی جوگرافیاییەوە بۆ چاوپێکەوتن گەلێك لەباربوو. چەند رۆژێك لەدوای ئاوەدانکردنەوەی، چاو پێکەوتنێکی دۆستانە. لەنێوان سەرۆکەکانی ئارارات و فەرماندەو ئەفسەرانی سەربازگەی بایەزیدی تێدا ئەنجام درا. کوێخای دێکە حەمید ئیسماعیل پێشوازییەکی شایستەی لە میوانەکانی کرد. ئەم چاوپێکەوتنە لە کەشوهەوایەکی دۆستانەدا، ئەنجام درا. چەند وێنەیەکی ئەو چاوپێکەوتنە، سەرۆکەکانی هەردوولا بەیەکەوە گرتوویانە بەیادگاری ماونەتەوە.

هـەندێك دوای ئـــەوە بـــە پێشــنیاری حكوومـــەتی بایـــەزید، ســـەرۆكەكانی ئـارارات لەگـەڵ نـــاوبراودا واتـــە ئیحســـان نـــوری چاوپێكـەوتنێكی نوێیـان لەپشتی كـانی كوركـەوە ئـەنجام دا. لـــەم چاوپێكەوتنـــەدا حـــاكمی بایـــەزیدو چـــەند كەســـێك لـــە ســـەرۆكی تایەفـەكانی كـورد. كـە سـەر بـە دەوڵـەت بـوون لەگـەڵیا هـاتبوون. یـــەكێكیان تـــەیموور كەســـكۆیی بـــوو لـــەكاتی گفتوگۆكـــەدا كـــە سەرۆكەكانی كوردی ئارارات ئامـادەبوون، بـۆ دڵخۆشـكردنی حاكمـە توركەكـە، خـۆی بـە توركـی كـوڕی تـورك ناسـاند. ئـەم دەربڕینـەی تـەیموور بـەلای كوردەكانـەوە زۆر گرانبـوو، لـەوێدا بـرو حسـكی زۆر لەسـەرخۆو بـە سـووكایەتییەكەوە وتـی (خـوا لەگـەڵ برادەرەكانتـــا پێكەوە حەشرتان بكات).

چاوپێكەوتنەكە لە كەشوهەوایەكی ئاوەهادا پێكهات و بەرێكەوت لە زستانی هەمان ساڵدا لە جەنگێكدا كە لـەنێوان كـوردو هێزەكـانی توركا روویدا، كەلەشی تەیموور لەگـەڵ كـەلاكی ئەفسـەرێكی توركـدا پێكەوە لە چاڵێكدا دۆزرانەوە. چەند رۆژێك لە دوای چاوپێكەوتنەكـە چـەند رووداوێـك روویـاندا كـە دەریانخسـت ئـەم چـاو پێكەوتنـە بـــۆ هەڵخەڵەتاندنی سەرۆكەكانی ئارارات بوو.

* * *

بەیانییـەكی پـایز بـوو هـەوا بـــە یـادی بـــەرە بـــەیانیانی بـــەهار شەونمەكانی بە زەویدا دەپژاند، چیمەنـە ژاكاوەكـان شـەونمەكانیان وەكو دڵۆپـی مرواری و فرمێسك لە سەر رووومـــەتی زەرد هەڵگـەڕاویان بەرەو خوار خلۆر دەكردەوە. تیشكی خۆر پـــەردەی تـاریكی شـەوی دڕی بـوو و لـە ژوور هەورەكانـەوە دەگەشـایەوە. تـازە تیشـكەكانی

بەرەو زەوی داشکاندبوو کە چەند تەقە تفەنگێك لە نزیکی هێڵی سنوور (کورد–تورك) بەرز بوونەوە بە دوای ئەویشدا دەستڕێژی شەستیرەکان بیسرا.

درێژەی نەکێشا کە بارەگای سەرکردایەتیی کورد– کورد ئاوا– کەنزیکترین خاڵی نیشتەجێی ئاراراتییەکان بوو لە سێ کیلۆمەتر زیاتر لە سنووری نێوان دوژمن و کوردەوە دوورترنەبوو بووە ئامانجی گوللە تۆپەکان.

تورکەکان پەیمانەکەیان شکاند، بە زاراوەی خۆیان کوردەکانیان غافڵگیرکردووە. لەراستیشدا غافڵگیر کرابوون، چونکە لەو کاتەدا بەشێکی زۆری هێزەکانی ئارارات لە ناو خاکی تورکیە سەرقاڵی ئەنجامدانی ئەو کارانەبوون کە پێیان سپێردرابوو.

ژمارەیەك لە سوارە کوردەکان، کە پێیان سپێردرا بوو پارێزگاری بکەن لە خاڵە گرنگەکان و سترا تیژییەکان کە بۆ هێز رەوانەکردن لەبارن لە پشتی لووتکەی بڵندی ئاگرییەوەو هەروەها بگرن، چونکە تورکەکان هەموو جارێك لە کاتی لەشکرکێشییەکانیاندا، لە پێشەوە پەلاماری ئەو لووتکەیەیان دەدا تاکو لەوێوە ناوچەی نێوانی کوردەکان و خاکی بێلایەنی ئێران داگیربکەن و هێزی ئارارات گەمارۆبدەن. دێهاتەکانی ئارارات چۆڵکران، ژن و منداڵەکانیان چوون بۆ شوێنی دیاریکراو. فڕۆکەکانی تورك لە ئاسمانی ئاراراتدا دەستیان بە فڕینکرد، بۆمباو ئاگری شەستیرەکانیان بەسەر ژن و منداڵدا میکرۆبی مەرگیان دەباراند.

فەرماندەی کورد لەگەڵ برو حسکی و پازدە شۆڕشگێڕی پیادە لە شوێنی خۆیانامانەوەو تەماشای جموجووڵی دوژمنیان دەکرد.

جموجووڵەکانی هێزی دوژمن بە شێوەیەك بوو. کە نەدەزانرا ئامانجیان چییە و لەگەڵ کێدا دەجەنگن. تۆپەکانی دوژمن لەسەر بەرزاییەکانی دوور لە هێڵی سنوور سەنگەریان گرتبوو، هێزی سوارەشیان لە هەمان ناوچەدا لە هاتووچۆ دابوون. هێرشی سەربازی پیادەشیان نەدەبینرا، گوللەی شەستیرەکانیان ئاراستەی ئاراراتییەکان نەدەکرا. گەرمەی جەنگەکە لە ئاستی کانی کورکدا بوو.

ئەوە عەجایب بوو کە کانی کورك تەنها بیست و پێنج ماڵێك دەبوو سەر بە دەوڵەتیش بوون و بە پێی مۆڵەتی دەوڵەت لەو شوێنەدا نیشتەجێبووبوون، ئاراراتییەکانیش بەتەواوی ئاگاداربوون کە ئەم دێیە بچووکترین هەنگاویان لە دژی دەوڵەت نەناوەو شایانی ئەوەش نەبوون، کە لەلایەن هێزی دەوڵەتەوە پەلاماریان بدرێت. بە پێچەوانەی چاوەڕوانییەوە جارێك دووکەڵێکی خەست لە کانی کورك بەرزبووەوە. ژن و منداڵی دێکە رایان دەکردە دەرەوە و بەڕاکردن بەرەو ئارارات دەهاتن. گەیشتنە نێو سنووری ئارارات، هەروەها بەرەو ئەو ناوچەیەش کە شێخ عەبدولقادری لێبوو. گوێڕایەڵی حکوومەت رایان دەکرد و پەنایان پێدەبرد.

فڕۆکەکانی تورك درێژەیان بە ئەرکی خۆیان دا. گوللەی ئاراراتییەکان لاشەی فڕۆکەیەکی گەورەی دوژمنی پێکا و ناچاری کرد کە لە ناوچەی تورکەکاندا بنیشێتەوە. قارەمانێك لە سوارەکانی تورك بۆ پارێزگاریی فڕۆکەکە کەوتە رێ لەپشتی گردەکانەوە ونبوو. جەنگ تا ئەم کاتە تەم و مژاوی بوو، بەڵام زۆری پێنەچوو کە فەرماندەی کورد لە چۆنیەتیی رووداوەکە ئاگادار کرا. شەوی پێشوو

تورکەکان، کانی کورکیان گرتبوو، لە کەمیندا بوون کە نزیك رۆژبوونەوە هێرش بکەن. حەوت کەس لە شۆڕشگێڕەکانی کورد لەوانەش ئێلیخانی کوڕە بچووکەکەی برو حسکی و مەلا سەنعللاّ کە یەکێك بوو لەخۆبردووانی نەتەوەیی و ئایینیی کورد لە مزگەوتی ئاگریدا خوتبەی بە ناوی نەتەوەی کوردەوە دەخوێندەوە، تازە لەناوچەکانی ژێر دەستەڵاتی تورکەوە دەگەڕانەوەو لەدەمەو بەیانیدا چووبوونە ناو دێی کانی کورك. لە ناو دێکەدا لە نێوان ئەوان و چەند سەربازێکی تورکدا لێکدان روودەدات. شۆڕشگێڕەکان چەند سەربازێکیان کوشتبوو چەکەکانیشیان گرتبوو و بەرەو ئارارات کەوتبوونە رێ دەنگی ئەم چەند تەقەیە، ترس و لەرزی لە ناو سەربازەکاندا بڵاوکردبووەوەو دەستیان بە تەقەکردن کردبوو.

لادێنشینە بێچارەکان سێ پیاوو سێ ژن و منداڵێکی چوار ساڵەیان لەکاتی هەڵاتندا لەپشتەوە بە دەسترێژی شەستیرەکانی دوژمن کوژرابوون. دوو پیاوو کچێکی منداڵی سێ ساڵانەش بریندار بووبوون. براو ژنەکەی حەمید ئیسماعیل لە پاداشتی میواندارییەکەی چەند رۆژ لەوەو پێشی لە ریزی کوژراوەکاندا بوون.

راست لەپێش ئەم رووداوە، فەرماندەی هێزی سوارەی تورك، کۆلۆنێل فەرهاد بەگ. کە نێردرابوو بۆ لای ئیحسان نوری، پێی وتبوو: بۆچی بهێڵین چەکدارەکانمان یەکتر بکوژن، بەڵکو بتوانین ئەم داواکارییانە بە شێوەیەکی دیکە جێبەجێبکەین؟ لەلای ئێمە لە نێوان یەکدووخێڵدا دوو کەس دەتوانن هەموو کێشەیەك جێبەجێبکەن. ئیحسان نوری لەوەرامدا وتی :ئەگەر ئەمە کێشەیەکی تایبەتی یەك کەس بووایە تەنها کەسێك لە ئێمە و دوو کەسیش لە

ئێوە بکوژرێت بەسبوو. ئەمە خودی سەرەك کۆماری تورکیەیـە، کـە دەبێت بێت و لەگەڵ مندا بجەنگێت چونکە ئێوە هاوشـانی مـن نـین، لەلایەکی دیکەشەوە ئەبێت ئەوەش بزانی کە ئەگـەر مـن کـوژرام لـە ناو نەتەوەکەی مندا هـەزاران کەسـی وەك مـن بـەڵکو لـە مـن باشـتر هەیە شـوێنی مـن بەپەلـە، پڕکاتـەوە. بەشێوەیەکی دڵنیـایی مـن و ئێوە رۆژو رۆژگارێك لەگەڵ یەکدا رووبەڕوو دەبینـەوە؛ مـن و ئێـوەو شانۆی جەنگ و نەبەرد.

هەر لەم شەوەدا ئیحسان نـوری سوارە دیـل کراوەکـانی تورکـی ئازاد کرد و داوای لێکردن کە ئەم وتانەی خوارەوە بـۆ فـەرهاد بـەگ بگێڕنەوە: (هیوادار بووم ئێوە لە پێشەنگی هێزی سـوارەی خۆتـاندا ببینمەوە. تەنها ئەمە هۆی هاتنی من بـوو زۆر سـەرم سوڕما کـە لێرەدا ئێوەم نەدی، ئەمەش جارێکی دیکە ترسنۆکیی ئێوەی بۆ من سەلماند، گوایە لەبەر ئەوەی بەردەسـتم نەکـەویت، پێـش گەیشـتنم هەڵاتیت. ویستم بە چەککردنی سەربازەکانت شـوێنی چـۆڵ و هۆڵـی ئێوە پڕبکەمەوە.

هەڵاتنی دانیشتووانی کانی کورك، ژمارەیـەك سـەربازی تورکیـان بـە شـوێن خۆیانـا ڕاکێشـابوو. ئـەوانیش لـە پردێکـی دارینـــی ســـەر سنووری ئـارارات و تورکیـە پەڕیبوونـەوە و هاتبوونـە نـاو سـنووری خاکی ئارارات.

ئاگـادار بـوون لـــەم رووداوە و بینینـــی دیمـــەنی دڵتـــەزێنی ژن و منداڵـی بێچـارەی هــەڵاتووی کـورد، لـە دەسـتی زوڵمـی ســـەربازانی تـــورك، ئیـــتر مـــاوەی پێشـــخواردنەوەی بـــۆ ژمارەیـــەکی کـــەمی ئاراراتییـەکان کـە لـە بارەگـــای فـــەرماندەییدا بـــوون نەهێشـــتەوە.

جەنگاوەرەکانی کورد بڕیاریان دا کە نومایشێك، لە نموونەی قارەمانیەتییەکانی باب و باپیرانی خۆیان نیشان بدەن، ڕۆحی ئەو گەورە پیاوانە کە بۆ پاراستنی نیشتمان و ئازادیی خۆیان بە شمشێری ڕووتەوە، بەسواری ئەسپ بۆ ناو دەریای جەنگی دوژمن هێرشیان دەبرد، شاد بکەنەوە. ویستیان جارێکی دیکە پەردەیەك لە مێژووی جەنگی ئێران و توران نیشانی جیهانییان بدەن، بیسەلمێنن نەتەوەی کورد بە ڕاستی، نەوەی ئەو پاڵەوانە ناودارانەی مەیدانی جەنگن. لە ڕۆحی چەك شۆڕی و لە خوێنی نەجیبی ئێرانیی ئەواندا هیچ گۆڕانێك ڕووی نەداوە، هیچ کەموکورتییەکیش نەهاتووەتە پێش. بەکورتی ویستیان لەم ڕۆژەدا نرخی ڕاستی و بێباکی و مەردایەتیی کوردو تورك بە یەکابکێشن و گەورەیی خۆیان دەرخەن، لەسەر زمانی دۆست و دوژمنی خۆیانەوە دانپیانان و سەلماندن ببیسن. ویستیان ڕۆحی خۆیان بڕژێننە بەر پێی بووکی ئازادی، بڕیاریان دا هەرچەندە ئەیانزانی و ئاگاداربوون کە چەکی دوژمن زۆرترو بەهێزترە، ژمارەی جەنگاوەرەکانیش یەك بەرانبەر بەسەدە، پەلاماری هێزی تورکیان دا. دەبێت بێباکی و سام و هەیبەتی شۆڕشگێڕانی کورد جێگەی کەمیی ژمارەیان پڕبکاتەوە.

لەدوای ماچکردنی ئاخرین بەردەرەشەکانی ئارارات، یانی حەجەرولئەسوەدەکانی ئەم کەعبەی کوردە، پشت لە ئاگری و ڕووبەڕووی دوژمن دەستیان بە دژە هێرشی بەرانبەر کرد. مەیدانی نەبەردەکە تەختایی بوو و لە دەرەوەی چیای ئارارات بوو، لەم ڕووەوە ئیتر دوژمن نەیدەتوانی بڵێت کوردەکان لە سایەی دۆستایەتیی چیای ئاراراتدا خۆیان لە چنگی ئێمە ڕزگاردەکەن. لە

رووی ژمارەی سەربازو جۆری چەکەکانیشـەوە هـێزی دوژمـن گـەلێك باشـتر و بـەهێزتربوون، لـە رووی جۆگرافیشـەوە سـەنگەری باشـیان هەبوو، چونکە لە پشتی گردۆڵکەکان و لەناو دێهاتەکاندا سەنگەریان لێدابوو. لەوکاتەشدا ئاراراتییەکان لە دەشتاییەکی تەختدا بەبێ هیچ پەناگایـەك مابوونـەوە، بـەڵام لـە بەرانبـەر ئـەم هـەموو بارودۆخـە لەبارەی تورکەکان و زۆرو زەبەندییان، شۆڕشگێڕانی کورد بڕیـارێکی پتەویان هـەبوو. ئـەتوت روحـی پاڵەوانـە دێرینـەکانی ئـێران لـە نێـو لەشیاندا چەکەرەی کردووە. لەم کێبەرکێ گیانبازییەدا هەموو کەس ئەیویست گۆی هونەرو پێشکەوتن لەوانی تر بباتـەوە. ئاراراتییـەکان ئامادە نەبوون خوێنی بێتاوانەکان بڕژێـت و تاوانبارەکـان بـە سـزای تاوانەکانیان نەگەن. سووربوون لەسەر ئەوە کـە گوڵاڵـە سـپییەکانی پـایزە، کـە لـە نێـو چیمەنـەکانی دەورو پشـتی رووبارەکـان خۆیـان دەنوان بە خوێنی خۆیـان سـوورکەن و بیرازێننـەوەو جـارێکی دیکـە ئاڵای نەتەوەیی کورد بەرجەستەبکەن.

لەبەرانبەر ئەم هەموو بڕیارەدا ئیـتر گوللـەی شەسـتیری دوژمنـی دروێنەکەرو سەربازی پیـادەو تـۆپ لەبـەر چاویانـا هیـچ گرنگییـەکی نەمابووەوەو نەیاندەتوانی رێگـە بـە شۆڕشـگێڕەکان بگـرن. خوێنـی جـەنگاوەرانی کـورد هـاتبووە کـوڵ هێرشـێکی ترسـێنەرانەیان بـردو سەربازی پیادەی دوژمن کەوتە پاشەکشـێ، عوسمـان کـەلیم لەگـەڵ چوار سواردا گەیشت و بەرەو ئاراستەیەکی دیکە رەوانە کرا.

سەربازە تورکەکان خاکی ئاراراتیان بەجێهێشت و گەڕانـەوە بـۆ دێی کانی کورك. کوردەکان بە راکـردن بـە دوایانـەوە بـوون. چەکـە قورسـەکانی دوژمـن پـردە دارینەکـەیان گوللـە بـاران دەکـرد کـە

دەکەوتە سەر رووبارەکەی پێش گوند. جەنگاوەرە کوردەکان بەسەر زەویدا راکشابوون.

سوارێك لە ئاراراتەوە خۆی گەیاندە شۆڕشگێڕە هاوڕێیەکانی بەبێ ئەوەی گوێ بۆ ئامۆژگارییەکانی هاوڕێکانی راگرێت بەرەو پردەکە کە هێشتا لە ژێر لێزمەی گوللە و ئاگری دوژمندابوو، بەپەلە رۆیشت و لە پردەکە پەڕییەوە و خۆی گەیاندە کانی کورك. دەنگی دوو فیشەك بەرزبووەوە بە شوێن ئەویشدا جەنگاوەرانی پیادە لە پردەکە پەڕینەوە. کانی کورك چۆڵکرا، چەند ژنێکی نەخۆش و دوو گیان کە لە ماڵەکاندا خۆیان شاردبووەوە هاتنە دەرەوە. لاشەی ئافرەتێك کە نەیتوانیبوو خۆی لە دەستی سەربازە تورکەکان رزگار کات، لەناوەڕاستی دێکەدا کەوتبوو لەکاتێکدا شوێنەواری حەوت هەشت نێزە بە ورگ و سینگییەوە دیاربوو. ئەم ژنە ژنی ئامۆزایەکی حەمید ئیسماعیل بوو.

دوای ئەوە دێکە گیرایەوە. ژنە رزگاربووەکان بە چاوی گریاناوییەوە خۆیان گەیاندە لای سوارەکە. کەوتنە بەر دەست و پێی ئەسپەکەی و ئاوزەنگییەکەی و سمی ئەسپەکەیان لەناو دەرای ماچدا نوقوم کردو لاشەی ناسکی خۆیان بۆ دەکردە قەڵغانی گوللەی دوژمن. ئەم دیمەنە حەسرەت ئەنگێزە هەستی تۆڵەسەندنەوەی کوردەکانی زیاتر جووڵاند، ئیتر هیچ هێزێك توانای ئەوەی نەبوو، کە بتوانێت شۆڕشگێڕەکان راوەستێنێت.

نۆرەی هێرش و پەلاماری برو حسکی هاتە پێشەوە. بە پێداگرتنێکی زۆرەوە، ئەسپەکەی لە سوارەکە سەند و بە تەنها پەلاماری سەنگەرەکانی دوژمنی دا. رێگاکە دوور و زەوییەکەش

تەخت بوو. بەڵام دەشتەكە بەرداوی بوو. شەستیرەكانی دوژمن دەسترێژەكانی خۆیان زیاتر كرد، بەڵام گوللەی شۆڕشگێڕكانیش وەكو باران بەسەر سەنگەرەكانی دوژمندا دادەباری و نەیانهێشت برو حسكی بپێكرێت. برو حسكی خۆی گەیاندە دامێنی گردەكە. لەوێدا لە دوژمنەوە دیارنەبوو، لە بەڵای گوللەی دوژمن پارێزراو بوو. لە ئەسپەكە دابەزی و لەسەرخۆ بە گردەكەدا سەركەوت. سەربازەكانی تورك لەم سەنگەرەدا تەنها چەند كەسێك بوون كە چاودێریی پاشەكشێی سەربازەكانی دوژمنیان دەكرد.

عوسمان كەلیم لە خێڵی زیلان لە تایەفەی دڵخێری كە لەناو توركەكاندا بە ئەلتوندیش ناسراو بوون. لەگەڵ چل سواری خۆیدا. لەسەر پردێكی دارینی دیكەوە پەڕییەوەو بەرەو ئەو گردۆڵكانە كە لە پشتی سەنگەرەكانی دوژمنەوەبوون هێرشی برد، دوژمنی لە سەنگەرەكانا هەڵكەند.

جەنگاوەرە پیادەكانی كورد بەپەلە خۆیان گەیاندە ئەو شوێنەی كە برو حسكی هێرشی بۆ بردبوو. پاشماوەكەی دوژمن توانای بەرگرییان نەمابوو، چونكە ئەیانبینی كوردەكان گوێ بە گوللەكانیان نادەن و بەپەلە بەرەو پێشەوە هێرشدەبەن. دیمەنی ئەم جەنگە لەرادەبەدەر شایانی تێڕامانبوو. زیاد لە دوو هەزار كەسی پیادەو سواری راهێنراو كە چەكدار بوون بە تۆپ و شەستیری گەورەو بچووكەوە. لەبەر دەم هێرشی دلێرانەی بیست پیادەو شەش سواری كورد، وەكو ئەوەی گورگێك كەوتبێتە ناو رانەمەڕێكەوە هەڵدەهاتن. فەرماندەی لەشكری تورك لە هەمووان زووتر خۆی لە جەنگەكە دەرباز كردبوو، ئۆتۆمبیلی فەرمانداری رەوانە كردبوو تاكو

تۆپـەكانی پێڕاكێشـن و رزگایـان كـەن. شەسـتیرە گـەورەكان لــەناو دۆڵـەكاندا تلـێر دەبوونـەوە. فڕۆكەكــەو پارێزەرانیشـــی بــەجێمان. ژمارەیەك سەرباز بە دیل گیران و كوردەكان تاكو دێـی قوتیـس، كـە لە ناو قــەدی چیای بایـەزیدا بـوو چوونـە پێشـەوە. مـاوەی نێوانـی دوژمـن و هێرشـبەرانی كــورد دوورتــر كەوتــەوە لەگــەڵ ئەوەشــدا كوردەكان، دوژمنیان بە گوللە باران بەدرەقە دەكرد.

دێهاتییەكی كورد كە ئیبراهیم ئازوی ناو بـوو فڕۆكـەوانی فڕۆكـە كەوتووەكـەی گـەیاندبووە شـاری بایـەزید. لـەم كاتـەدا گەیشــتەلای جەنگاوەرانی كورد و وتی: كاتێك كە من لـە رێگـای شـەیتانەوە (كـە رێگایەكی باریكە لە نێوان قوتیــس و بایـەزید) گەیشـتمە گەردەنـەی بایـەزید، لەشـكری تـورك لەبەردەمتانــەوە هــەڵدەهاتن. ژمارەیــەك ئەفسـەری تـورك لـە گەردەنەكـەوە بــەدووربین تەماشــای مــەیدانی جەنگەكـەیان دەكــرد یــەكێكیان دەســتی لــە ئــەژنۆی، دەداو بــە توورەییـەوە ئـەیوت: (خوایـە ئەمـە چ بەدبەختییەكـە. ئـەم هــەموو پیادەو سوارە، بەم هەموو چەك و تەقەمەنییەو تۆپ و شەستیرەوە، لە بـەردەم دە كـوردی رووتەڵـەو برسـیدا هـەڵدێن)، بـەڵام نـەدەزانرا فــەرماندەی لەشـكری تـورك، لـە راپۆرتــی خۆیــدا ژمــارەی كــوردە ئاراراتییەكانی بە چەند نووسیوە. ئـەم جەنگـە ئەفسانەیەكی لـەناو خەڵكدا دروستكردبوو كە ئەیانوت ئاراراتییەكان لە جـەنگدا سـوارانی سـەرتاپا سـپی دەردەكـەون كـە دەبنـە هـۆی شـكاندنی سـەربازانی تورك.

عەسربوو بـوو، ئاراراتییـەكان بـە دوای فڕۆكەكـەدا دەگـەڕان. دە دوازدە شۆڕشگێڕ كە ئەیوب ئاغای برای برو حسكی، چەند كەسێكی

مووسا بەرکی لەگەڵیابوو، زووتر خۆیان گەیاندە پاسەوانەکانی فڕۆکەکە، جەنگێکی سەرقاڵکردن رووی دا. بارودۆخی سەربازەکان گەلێك لەباربوو. لە نێوان تەپۆڵکە جیاجیاکانی تابیەی نزیکی دێی دودگان سەنگەریان گرتبوو. ئاراراتییەکان لێرەدا دەبوایە نزیکەی کیلۆمەترێك بە تەختاییەکداو لە ژێر بارانی گوللەی دوژمندا برۆنە پێشەوە. فەرزندەبەگ حسنی و سەید رەسووڵ بەرزنجی–دوو مەردی جەنگاوەری رۆستەم پەسەند– دەورو بەری لای پشت و چەپی سوارانی تورکیان ئاگر باران کرد. پیادە کانیش بەپەلە ماوە تەختاییەکەیان بڕی و سەنگەرەکانی پێشەوەی تورکەکانیان داگیر کرد. سەربازەکان لە پشتی سەنگەرەکانیانەوە خۆیان قایم کرد. ئەو سوارە کوردەی کە لە هێرشی پێشوودا بێباکانە خۆی گەیاندبووە کانی کورك، لێرەشدا دووبارە خۆی گەیاندە ناوەڕاستی سەنگەرەکانی هەر دوو لا. بەسوود وەرگرتن لە گۆشەیەك کە چەکی دوژمن نەیدەگرتەوەو لەوێدا راوەستا. فەرماندەی سەربازەکانی ئەو بەشە، چونکە بەرگری کردنی بەبێ سوود زانی، فەرمانی گەڕانەوەی بۆ دواوە دا. خۆی و سێ کەسی دیکە بە سواری هەڵاتن. ئەوانی دیکەشیان خۆیان بۆ نەگەیەنرایە لای ئەسپەکانیان، بە پێ پاشەکشێیان کرد. فەرزندەو سەید رەسووڵ، چونکە لەکاتی تەقەکاندا لە ئەسپەکانیانەوە دوور کەوتبوونەوە چوون بە شوێن ئەسپەکانیاندا و لەوێشەوە کەوتنە دووی ئەفسەرە هەڵاتووەکان، بەڵام کات درەنگ بوو و نێچیریان لە دەست دەرچوو بوو. ئیتر دەنگی تەقە نەدەهات. سوارە بێباکەکە کە لە دۆڵەکەدا چاوەڕوانی هەلێکی دەکرد، تاکو لە فرسەتێکدا پەلامارێك بدات. پەلاماری

سەنگەرەکان و شوێنی ئەسپەکانی دا. جگە لە چەند سەربازێکی کوژراوو بریندار و کۆمەڵێك چەك هیچی تر بەجێ نەمابوو. شۆڕشگێڕە پیادەکانی دیکە. هێشتا نەگەیشتبوونە ئەو شوێنە. سوارەکە ئیتر چاوەڕوانی پیادەکانی نەکرد. ئاوزەنگی لە ورگی ئەسپەکەی دا و خۆی گەیاندە نزیکی دوژمن. ئەو سەربازانە کە ژمارەیان نزیکەی شەست سەرباز دەبوون. بەپەلە بەرەو دواوە رایان دەکرد. چەند کەسێك لەوانەی کە دەگەڕانەوە سوارێکیان لە دوای خۆیانەوە دی، کە بەتاو هێرشی بۆ دەبردن. سوارەکە هەلی لەدەست نەدا بەبێ ئەوەی مۆڵەتی بیر کردنەوە بە سەربازەکان بدات فیشەکێکی تەقاندو بە زمانی تورکی تێی خوڕی و فەرمانێك لە شێوەی فەرمانی ئەفسەرانی تورکی پێدان و وتی: خۆتان بە دەستەوە بدەن، دەستان بڵندکەن.

سەربازەکان هەروەکو کەسێکی گوێڕایەڵ مل کەچی فەرمانەکەی بوون. سوارە کوردەکە چووە ناو سەربازەکان و تفەنگێك و پشتی فیشەکی لێسەندن چونکە لەو کاتەی کە دوایەمین گوللەی خۆی تەقاند لەپێش فەرمانی خۆبەدەستەوەدان و ئەو دەمانجە دە تیرییەش کە پێی بوو لەکارکەوتبوو. دڵی دیلەکانی دایەوەو پەیمانی پێدان کە شەو هەموویان ئەنێرێتەوە بۆ شوێنی خۆیان. شۆڕشگێڕە پیادەکانیش، خۆیان گەیاندبووە ئەسپەکانی دوژمن و هەموویان سوار بوون لە دواوە ئەوانیش گەیشتن و هەموو پێکەوە چوونە لای فڕۆکەکە. ئاراراتییەکان لە بەختی رەشیان فڕۆکەوانیان نەبوو. تاکو سوود لە فڕۆکەکە وەربگرن، بەڵام نەیانتوانی لەو شەستیرانە خۆشببن کە لە فڕۆکەکەدا بەسرابوون.

لەبەر ئەمە شەستیرەکانیان لێکردەوەو دەریانهێنان و ناو فڕۆکەکەیان پڕکرد لە پووشو پەڵاش. فەرماندەی کوردەکان لەگەڵ ئەحمەد حاجی برو حەیدەری بە لای فڕۆکەکەوە مانەوە. شۆڕشگێڕەکانی دیکە بەرەو ئارارات کەوتنە ڕێ و دوور کەوتنەوە. ئەم دوو کەسە چەند خولەکێك. تەماشای پەیکەری گەورەو زەبەلاحی فڕۆکەکەیان کردو بۆ خوا حافیزی ئاگریان نا بە پووشو پەڵاشەکانی ناو فڕۆکەکەوەو ئەسپەکانیان تاودا تاگەیشتنەوە بە هاوڕێکانیان.

پەری شەو باڵە ڕەش و تاریکەکانی خۆی بەڕووی ئەم کوشتارگایەدا راکێشان و لەبەر چاوا شارایەوە. بێدەنگییەکی سەر سووڕهێنەر جێگای ئەو هەیاهوو گرمەو ناڵەی تۆپ و شەستیرە جەهەنەمییەکانی گرتبووەوە. تەنها دەنگی پێی ئەسپەکان بوو کە بێدەنگییەکەی تێك دەشکاندەوە. ناڵەی برینداره‌کانیش گوێی سەبەبکارانی ئەم جەنگەی کەڕکردبوو. دەستی تۆڵە پاداشتی هێرشبەرانی بۆسەر ژن و منداڵانی بێدەستەڵاتیان دایەوە. بڵێسەی گڕی فڕۆکەکە بە ڕووناکییەکانی خۆی شۆڕشگێڕەکانی بەرێ دەکرد. ئەو بۆمبایەی کە بۆ کورد کوشتن بە ژێر فڕۆکەکەوە بەسترابوو، تەقییەوەو بە دەنگێکی زۆر گەورە سەرکەوتنی شۆڕشگێڕانی ئاراراتی ڕاگەیاند. بەم تەقینەوەیە ئاخرین پەردەی شانۆگەریی کانی کورك کۆتایی هات. دیلەکانیش بە پێی ئەو بەڵێنەی پێیان درابوو بەرەڵاکران. ئەمجارە ئاراراتییەکان جل و بەرگی سەربازەکانیان داماڵی تەنها بە کراسێك و دەرپێوە ڕەوانەی شاری بایەزید کرانەوە، تاکو دانیشتووانی شار بە چاوی خۆیان ئەنجامی لەشکرکێشییەکەی

تورکان و جەنگە خوێناوییە کە ببینن. هاژەی ئاوی رووباری سەر سنوور وەکو ئەوە وابوو کە ئەم شیعرەی مارشی نەتەوەیی ئارارات بخوێنیتەوە:

(رۆژا ئازاد سەر تە هەلات خاکی ئارارات ئازیز تر بوو)
چیای ئاگری شکۆمەندتر دەهاتە بەر چاوی کوڕانی ئاگری و
ئەم بەشەی مارشی ئاراراتیان لە بەر خۆوە دەخوێندەوە.
روونـــــاهی تا دەریا رشاند نـــــاو مللەتا ئازادی چانـد.
هـــەڵبە ئاگری– هەڵبە ئاگری
ژساوە تۆ ترك وێ گری تە دید چاوا رۆمی رەڤی
هـــەڵبە ئاگـــــــری– هەڵبە ئاگری

ماناکەی:
رووناکی خۆت گەیاندە دەریا لەناو میللەتدا تۆوی ئازادیت چاند
هەڵبە ئـــاگری هەڵبە ئاگـــــری
لەشکۆمەندی تۆ تورك دەگری تۆ دیت تورك چـــۆن رایانــکرد
هـــــەڵبە ئاگـــری هەڵبە ئاگـــری

جەنگی کـانی کـورك و بـە تایبـەتی جـەنگی فڕۆکـە کـە لـە بنکـە سەربازییەکانی سەر سنووری ئێرانییەکانەوە بە جوانی دیار بـوو بـە دووربین دەبیـنران. نوێنـەری ئەرمەنییـە کۆچەرییـەکانیش لـە کـاتی جەنگەکەدا لە ئارارات بوون ئەم دلێرییەی کوردیان بە چاوی خۆیـان بینی. لەبەر ئەمە دەتوانین بلێین ئەم نومایشە دلێرانەیـەی کـورد لـە بـەردەم دەسـتەی بـە ویژدانـی بێلایـەندا ئـەنجامی گرتـووەو ئـەم راڤەیەی کە خرایە پێشچاوی خوێندەواران هەرگیز شـایانی گومـان و

دوودڵی نییه. فـەرماندەی کـورد بەیاننامەیـەکی دەرکـرد و داوای لـە رای گشتی کرد بۆ داوەریکردن. لەم بەیاننامەیەدا ئەمە نووسرا بـوو: کوردەکـان سـەربازە دیـل کراوەکـان کـە بـۆ کوشـتنی کوردەکـان هاتبوون لەدوای چەککردنیان لەو پـەڕی ڕێزگرتنـدا ئازادیـان کـردن. تورکەکان بە پێچەوانەوە نەك تەنها پیاوەکـان بـەڵکو ژن و منداڵانـی کوردەکانیـان هەریـەکێکیان بـەر دەسـت کەوتایـە، بـە ناشـیرینترین شێوە دەیانکوشتن. لە کاتێکدا خۆیـان بـە شارسـتانیترین دەوڵـەتی کۆن و کوردەکانیان بە یاخی و وەحشی نـاودەبرد. ئایا لـەم دووانـە کامیان بەتایبەتمەندییە بەرزە مرۆیـی و شارسـتانییەکانەوە وەسـف دەکرێت؟

چالاکیی شۆڕشـگێڕانی ئاراراتییـەکان لـە دەورو بـەری بایـەزید سەرلەنوێ دەستی پێکردەوە. زستانی سـارد هاتـە پێشـەوە. زەوی تارای سپیی بەرووی خۆیدا پۆشی، چالا کییـەکانی کـەمتر کـردەوە. ئاراراتییەکان دوازدە دەستگای تەلەفۆنیان بە دەست هێنابوو، بەڵام لە بەر ئەوەی وایەریان نەبوو بەبێ سوود کەوتبوو، شەوێك ژمارەیەك سـواری هـەڵبژاردە نـێردران بـۆ ئیسـتگەی بایـەزید کـە هۆردووگـای سەربازە تورکەکان بـوو، تـاکو هـەندێك وایـەر بێنـن. ئـەم چالاکییـە سەرکەوتووانە ئەنجام درا. لە ڕۆژەکانی دواییدا پەیوەندیی تەلەفۆنی لـە نـاو ئاراراتییـەکاندا سـازدرا. ڕێکخـراوی سـەربازی ئـارارات دامەزرابوو. شۆڕشگێڕەکان وێنەی دوو ئاگر کە لـە برنجـۆك دروسـت کرابوو، بە کڵاوەکانیانەوە بوو، ئەفسەرەکان لە بـاتی ئـاگر، هێمـای خۆیبوونیان بە کڵاوەکانیانـا دووری بـوو ئـەو نیشـانەیەی کـە پلـەی ئەفسەرەکانی دیاری دەکرد لە سەر شـانیان بـوو. هێمـای خۆیبـوون

بریتی بوو له خه‌نجه‌رێکی ئه‌ستوونی لـه ناوه‌راستدا، گوڵـه گـه‌نمێك له‌لایه‌که‌وه‌و له‌لایه‌کـه‌ی تـر خامه‌یـه‌ك به‌شـێوه‌یه‌ك کـه لـه خـواره‌وه ده‌سـتی هه‌رسـێکیان پێکـه‌وه به‌سـترابوون کـه‌ر تێـك خـۆر لــه ژوور یانــه‌وه بــوو، واتــه لــه لای ژووروی نووکــی خه‌نجه‌ره‌کــه‌وه بــوو هه‌رسێکیانی نوقمی تیشکی خۆی کردبوو.

لـه‌م زسـتانه‌دا فــه‌رمانداری تــورك بــۆ لــه‌ناوبردنی فــه‌رمانده‌ی شۆڕشگێڕه‌کانی کورد، په‌نایان بۆ شێخ عـه‌بدولقادر بـرد. بـه بـڕوای خۆی هــه‌نگاوی نـهێنیی نـاوه. بـۆ ئـه‌نجامدانی ئـه‌م کاره‌یـان داودی کـوڕه گــه‌وره‌ی بــرو حسـکی-یـان هــه‌ڵبژاردبوو. تورکــه‌کان لــه په‌ره‌سه‌ندنی راده‌ی بیری ئازادی له ناو کورده‌کاندا بـێ ئاگـابوون. وایـان ده‌زانـی بـه دراوی زۆر و تـه‌ماع ده‌توانـن که‌سـێکی ئـاراراتی به‌ره‌و خیانــه‌ت رابکێشـن. بـه‌ڵکو له‌وانه‌یـه نـه‌یانزانیبێت کـه هـه‌موو گفتوگۆکـان و ئــه‌و هه‌نگاوانــه‌ی که‌لــه‌م رووه‌وه هــاوێژرابوون، بــه ئاگاداری و فه‌رمانی فه‌رمانده‌ی گشتیی شۆڕشگێڕانی کـورد ئـه‌نجام ده‌درا. هه‌رچۆنێك بوو ئه‌م نه‌خشه‌یه ماوه‌یـه‌کی خایـاند، بـه‌ڵام هیـچ ئه‌نجامێکی نه‌بوو.

به‌هار هات. چیای ئـارارات بـه سـه‌وزی و گه‌شـاوه‌یی و بـه گوڵـی ره‌نگاوڕه‌نگ ئارایشی خۆی ده‌کرد. ئه‌مه چواره‌م به هار بوو که ئه‌م چیا مێژووییه له ژێر ده‌سـته‌ڵاتی ده‌وڵـه‌تی ته‌رکیـه‌دا ده‌رچـوو بـوو. کوڕانی دلێرو ئه‌مه‌کداری ئـاگری بـه لـه‌خۆبوردن و قوربـانی‌دان ئـه‌و شوێنه‌یان کردبووه مه‌ڵبه‌ندی نه‌ته‌وایه‌تی و ناوه‌ندی ئـازادیی کـورد.

ئاڵای پیرۆزو سێ ڕەنگیی(*) کوردستانیان هەڵکردبوو، و دڵسۆزانەش پارێزگارییان لێدەکرد. ئەم چیایە جەنگاوەرانی خۆی وەك بەردی ئاگرینی گڕکەندەکانی سەرەتای دروستبوونی خۆی بە ناوچە جۆربەجۆرەکانی کوردستاندا بڵاودەکردەوە، پرشنگی بیری ئازادی مۆخی ناو ئێسقانەکانی فەرمانڕەوایەتیی بێگانەی دەسووتاند. هەموو گۆشەو کەنارێکی کوردستان وەکو پشکۆیەکی ئاگری لێهاتبوو. پرشنگی دەهاویشت و دەیسووتاندو ون دەبوو. ئاگرێك کە دەستە ئاگر کوژێنەوە و پڕچەکەکانی تورکیە چیا بە چیا بە شوێن خۆیدا رادەکێشا. لە ئەنجامیشدا گیرۆدەی دەکردن و ئەوی سووتاندن.

فەرماندەی کورد چونکە لە هیچ روویەکەوە هیوای یارمەتیدان و پشتیوانیی بۆ بەدەستهێنانی چەك و پێداویستییەکانی دیکەی شۆڕش نەبوو بەباشی نەدەزانی ناوچەکانی دیکەش رزگار بکات و بەرەکانی جەنگ زیاتر فراوان بکات. دەیزانی کە لە بەرانبەر تۆپ و فڕۆکە و تانگ و هێزە رێکخراوەکانی تورك تەنها بە تفەنگ، ئەویش ئەو تفەنگانە کە دەبوایە فیشەکەکانی لە سوپای دوژمنەوە دەست کەوێت و دابین بکرێت، فراوانکردنەوەی بەرەکانی جەنگ باش نییە، چونکە ئەیزانی ئەنجامەکەی لەناوچوونی ژن و منداڵانی کوردو وێرانبوونی وڵاتەکەیە و گەلیش بەرباد ئەبێت. لەبەر ئەمە وای بە باش زانیبوو کە ئارارات لە دەستی خۆیا رابگرێت و بەهۆی دەستەی گیانبازانی کوردەوە لە ژێر سایەی کوڕانی شۆڕشگێڕو نیشتمان

(*) ئاڵای کوردستان چوار رەنگە: سوور، سپی، سەوز و زەرد—دەزگای موکریانی.

پەروەری کوردا هێزەکانی دەوڵەتی تورك لە ناوچەکانی کوردستاندا داڕزێنێت بەم هۆیەوە ناڵەی هەژاری و ورە بەرنەدانی نەتەوەی کورد سەبارەت بەدەستهێنانی ئازادیی نەتەوەیی و مرۆڤایەتیی خۆی بە گوێچکەی جیهانیاندا بدات بڕشتی رامیاری و ئابووریی تورك بهێنێتە لەرزین. ئەمەش لە لایەنی دەستەی ناوەندی خۆیبوونەوە بە کارێکی پەسەند دەزانرا. دەوڵەتی تورکیەش لێرەدا هەمان رەفتاری رابوردووی خۆی پەیڕەو دەکرد. کە لە جەنگەکانی باڵکاندا لە ساڵی (١٩١٢) دا کە لە ئەنجامی گوێنەدان بە داخوازییە نەتەوەییەکانی ئەلبان بوو بەهۆی لە دەست چوونی ڕۆم ئێلی. لە توندوتیژیش لەگەڵ عەرەبەکاندا و کرداری بێبەزەییانەی جەمال پاشای وەزیری دەریاوانیی ئەوکاتی عوسمانی لە دیمەشق و بەداراکرنی سەرۆکە عەرەبەکان و راپەڕینی شەریف حسێن باپیرە گەورەی پاشای عێراق لەمەکەداو لە دەستدانی عەرەبستان هێشتا هۆشیاری نەکردبووەوە. لە تاو بیرو خەیاڵاتی پان تۆرانیزمی خۆی ئامادە نەبوو، بوونی کورد وەك بەربەستێکی ئاری نەژاد بوو، لە سەر رێگەی ئامانجە نەتەوەییەکانی خۆیا بسەلمێنێت.

لەبەر ئەمە، فەرماندەی کورد بۆ گەیشتن بەدوا ئامانجی خۆی، فراوانکردنی رێکخستنەکانی خۆیبوون لە کوردستاندا و بەدیهێنانی سەرەتاکانی راپەرینێکی گشتی بە پێویست دەزانی، بۆ ئەمەش دەبوایە بەهۆی دەستە لەخۆبردووەکانەوە بە ڕێکوپێکی لە تەواوی ناوچە جۆربە جۆرەکانی خاکی تورکیەدا ترس و لەرز بڵاوبکاتەوە. ئەو دەستانەی کە بۆ ناو خاکی تورکیە رەوانە دەکران ژمارەیان کەم بوو، بەدەگمەن هەندێ جار ژمارەیان دەگەیشتە سەد جەنگاوەر. لە

شوێنەکانی گەلێك لە ئاراراتەوە دوور، ئەم ئەرکانە بە دەستە ناوچەییەکان دەسپێردرا و بەم شێوەیە دەستەڵاتداری تورك نەك تەنها لە شوێنە نزیکەکانی ئاراراتدا بەڵکو لە تەواوی کوردستانی تورکیەدا، لە ئاگری گڵپەسەندووی کوردا دەسووتان، بەڵام ناوەندی ئەم گڕکەندانە ئارارات بوو.

ئاراراتییەکان ژمارەیەکی کەم بوون، چونکە خاکی ئارارات لە رووی خواربارەوە، توانای پێکەوەنانی هێزێکی زۆری نەبوو، هەربەم ژمارە کەمەوە لە بەردەم لەشکری گەورەی کۆماری تورکیەدا سینگیان کردبووە قەڵغانی بەڵای تەواوی کوردستان، ئەرکی دژوارو قورسی پارێزگاری کردنی ئازادیی کوردان لە ئەستۆدا بوو و لە گەلێك رووەوە لەگەڵ زۆر لە بێبەشبوونەکان دەستەو یەخە بون. هەمیشە گیانیان لە زەحمەت و مەترسیی گەورەدا بوو بەڵام رۆحیان لە ژێر ئاڵای نەتەوایەتیی خۆیاندا پڕ شەوق و شادی بوو. ژیان لە ئاراراتدا گەلێك سروشتی بوو، سەیران و سەرگەرمی ئاراراتییەکان غاردانی ئەسپ و تفەنگ تەقاندن بوو. بەڵام نەك تەنها لە سەیراندا، بەڵکو لە جەنگیشدا کەمتر شەستیریان بەکاردەهێنا. چونکە لە رووی فیشەکەوە لە تەنگانەدا بوون. شتێك کەلە ئاراراتدا جێگای نەبوو بووەوە ترس و یەئس و نائومێدی بوو.

لە دوای رووداوی کانی کورك هێزی دڵ و دڵنیایی ئاراراتییەکان زیاتر بوو، لەوە دڵنیابوون کە لەشکری تورك بە سوپایەکی گەورەشەوە زاتی هێرشی هەمە لایەنەیان بۆ سەر ئارارات نییە.

ئەفسەرێکی تورك بە ناوی زوهدی گویڤەن لە دوای گەڕانەوەی بۆ ناو فەوجەکەی خۆی لەبارەی جەنگی کوردەکانەوە ئاوای نووسیوە:

(له کـاتی جـه‌نگی ئالتووندا‌شـدا لـه دژی عوسمـان کـه‌لیم کـه لـه نزیکی خێڵی شمکـان بـوو. لـه ناوچـه‌ی توزلیجـه لـه نێـوان ئیغدیـرو فاغزمـاندا) رووی دا. سـوپا لـه دوای کۆتـایی هـاتنی جه‌نگه‌کـه پاشه‌کشێی کرد. له‌و کاته‌دا که گوردانی پیاده گه‌یشت لاشه‌ی چـوار ئه‌فسه‌ری تورکیان دۆزییه‌وه‌و له هه‌مان شوێندا نایاننـه چـاڵ. رۆژی دوایـی که‌وتینـه دووی ئـه‌و کوردانـه کـه بـۆ شـه‌مکان هـه‌ڵاتبوون، ره‌وانه‌ی چیاو ده‌شته‌کانی ئه‌و ناوچه‌یه کراین. توانیمان شه‌ش که‌س له‌وانـه کـه لـه نـاو چادره‌کـاندا لـه‌و ده‌شـته‌دا خۆیـان شـاردبووه‌وه ده‌ستگیر بکه‌ین و بـیانهێنین بۆ ناو سه‌ربازگه‌که‌مان).

ئه‌م کورده دیلانه که جگه له چـه‌ند شـوانێك هیچـی تـر نـه‌بوون. چه‌کداریش نه‌بوون و به شێوه‌یه‌کی کوتوپڕی و بێئاگـایی ده‌سـتگیر کرابوون و به‌بێ هیچ به‌ڵگه‌یه‌ك خرابوونه ژێر ئازارو ئه‌شکه‌نجه‌وه.

ده‌وڵه‌تی تورکیه بریاری دا په‌لاماری تایه‌فه‌ی شمکان بدات که له ژێر سه‌رکردایه‌تیی تـه‌یموور ئاغادابوو. ژه‌نه‌ڕاڵ سـوبحی فـه‌رمانده‌ی ناوچه‌کـه فـه‌رمانی هێرشـی داو تورکـه‌کان لـه دێهاتـه‌کانی کۆپلاجـا (Koplaja)دا، دامه‌زران، زوهدی گیوان رووداوه‌که ئاوا ده‌گێڕێته‌وه:

(له‌گـه‌ڵ ده‌نگـی یه‌کـه‌م ده‌سـتڕێژی تفـه‌نگ، بـه په‌لـه لـه چادره‌کانمان هاتینه ده‌ره‌وه. خوومان به‌وه‌وه گرتبوو که به بـه‌رگی سـه‌ربازییه‌وه بخـه‌وین و چه‌که‌کانیشـمان ئامـاده بێـت و له‌بـه‌ر ده‌ستمانا بێت. ده‌نگی پاسه‌وانه‌کانمان بیست که هاواریان ده‌کرد: (ئالێره‌داو ئالێره‌وه هه‌ڵات) کاتێك هـه‌موو ده‌رپه‌ڕینـه ده‌ره‌وه. ئـامۆ زیندانی کرابوو. له ده‌وه‌نێکدا دۆزرابووه‌وه. به‌بێ ئـه‌وه‌ی کـه ترسـا بێـت وه‌کـو شـێرێك ده‌ینـه‌ڕاند. دوو گوللـه پێکـابووی، یـه‌کێکیان

بەپشتی و ئەوی تریان بەردەستی راستی کەوتبوو یانی ئەو دەستەی کە تفەنگەکەی پێهەڵدەگرت. هەرچەندە بریندراربوو ئامادە نەبوو چەکەکەی بە سەربازە تورکەکان بدات. هێنایان بۆ ناو چادرەکەو لێم پرسی بۆچی خۆت وەکو مەڕ لێکردبوو هاتیتە ناو دێکەوە؟ ئامۆ بەبێ هیچ ترسێك ودڵەڕاوکێیەك وتی: (بۆ تۆڵە سەندنەوەی خوێنی فەتۆی برام بڕیارم دا بچمە ناو چادری ئەفسەرەکانەوەو بیاندەمە بەر گولله، بەڵام بەداخەوە پێش ئەوەی بتوانم کارە کەم ئەنجام بدەم پاسەوانەکان منیان دی).

ئامۆ لە تیرەی کەرم قاسم و خێڵی شمکان بوو. ئەو تووشی خوێن بەربوونێکی توند ببوو، لەکۆتایشدا هەر لەبەر ئەوە مرد. ئەم رووداوە ئەوە نیشان دەدات کە چۆن لە خۆرهەڵاتدا کوردەکان لە هەر بارودۆخێکدا، تەنانەت بە نرخی گیانیان، تۆڵەدەسێننەوە).

لە راستیدا ئامۆ بە برینەکانی نەمرد، بەڵکو کوشتیان. ئەم کارەش نیشاندەری رەفتاری سەربازە تورکەکانە لەگەڵ بریندارەکان دەکرێ بیربکەینەوە لە چارەنووسی ئەو کوردانەی دەیانویست خۆیان بەدەستەوە بدەن. ئەمەش نموونەیەکی دیکە؛ رۆژێکیان سوپای تورك چەند کەسێکیان لە خێڵی شمکان گرتبوو هێنانیان بۆ قەراکۆسە لە دەوروبەری بالیك گوڵ. رایانگەیاند کە ئەمانە لە هێرشێکی کوردەکاندا کوژراون. زوهدی گویڤەن چۆنیەتی رووداوەکە ئاوا دەگێڕێتەوە: (لە کاتی هێرشدا پازدە کەس کە دەستیان لە پشتەوە بە سترابوو لە نێوان هەردوو بەرەی جەنگدا دانران و هەموویان کوژران).

لەراستیدا لەگەڵ ئەوەشدا کە بێتاوان بوون هەموویان قەتڵ و عام کران بە کۆمەڵ کوژران. ئەمەش بەڵگەیەکە لەسەر گۆڕینی راستییەکان لەلایەن تورکەکانەوە بۆ سوودی خۆیان و بڵاوکردنەوەی زانیارییە نادروستەکان لەبارەی ئەو کۆ کوژییانەوە کە ئەنجامیان دەدان).

شێخ عەبدولقادر خێڵەکەی خۆی لەگەڵ خۆیا بردو چوو بۆ چیای ئالاداغ. ئاراراتییەکان حەزیان نەدەکرد کەشێخ لەگەڵ ئەو پەیوەندییە چاکەدا کە لەگەڵ تورکدا هەیەتی لە گۆشەیەکی ئاراراتدا دابنیشێت.

دوو خێڵی حسە سووری و قوتان کە ملکەچی دەوڵەتی تورکیەبوون لە نزیکی قزل دزە (ناوەندی گومرکی ئێران و تورکیە)دا بوون رێگەیان بە شێخ عەبدولقادر گرت. لەوەو پێش سەرۆکەکانی ئەم دوو خێڵە لەگەڵ حکوومەتی بایەزید گفتوگۆیان کردبوو و حکوومەت ئەم هەنگاوەیانی پەسەندکردبوو چونکە حکوومەت دەیویست لە نێوان خێڵە کوردەکاندا دوژمنایەتی دروست بکات، تاکو ببێتە هۆی لێکدانی یەکتری و پێیان وابوو کە ئەم لێکدانانە دەبێتە هۆی هەڵگیرسانی جەنگ و دوو بەرەکی و بڵاوبوونەوەی دوژمنایەتی لە نێوان ئەندامانی ئەو خێڵانەدا کە لە نێو سنووری ئارارات و لە پەنای شۆڕشگێڕەکاندابوون. کەواتە لەسەر ئەم خەیاڵە و بەئومێدی ئەوەی کە ئاگری ناکۆکی و خوێن ڕشتن لە ئاراراتدا و لە ناو ئەو خەڵکەدا کە لە ژێر ئالای ئازادیی خاکی کوردستاندا دەژیان و پشتیان بە ئازادیی کوردستان بەستووە هەڵگرسێنێت موافەقەتی کردبوو لەوە بێئاگا بوو کە لە ناو ئەو کەسانەدا کە لە رێگەی

گەڕاندنەوەی ئازادی و دابینکردنی یەکێتیی گەل گیانی خۆیان بەبێ چەندو چوون پێشکەش دەکەن. هیچ هێزێك ناتوانێت ناکۆکییان بخاتە ناو. بەتایبەتی ڕووداوێك وەك ڕووداوی شێخ عەبدولقادر.

لە دوای جەنگێکی کورت خێڵی ساکان ڕێگایان کردەوەو گەیشتنە ئالاداغ. پارێزگاری بایەزید کە لە ترسی ئاراراتییە شۆڕشگێڕەکان بنکەی خۆی بۆ قەرەکۆسە گوێزابووەوە شێخ عەبدولقادری بانگ کرد. ناوبراو چونکە لە حکوومەت خانە گومان بوو لەباتی خۆی برازاکەی کە ناوی شێخ حەسەن بوو هەم زاواشی بوو ڕەوانە کرد. سەرۆکەکانی حسەسووری و قوتان ئەم نەهاتنەی شێخیان لە لای پارێزگاری بایەزید بە یاخیبوون دایە قەڵەم. پارێزگارییان سەبارەت بە شێخ قادر زیاتر دوودڵ کرد و خستیانە گومانەوە، وایان دەردەبڕی کە شێخ لە دڵەوە لەگەڵ ئاراراتییەکاندا هاوڕێیە.

بەم پێیە نەخشەی داڕێژراوی فەرماندەی کورد جێگەی خۆی گرت. یانی شێخ کە ئەو کاتە لە گۆشەیەکی ئاراراتدا دانیشتبوو ئیتر حکوومەت گوێی پێنەئەدا.

ئارارتییەکان چووبوونە کوێستانی لووتکەی چیاکە. فەرمانداری تورك یەك گورهانی پیادەی لە برن سوور لە بەرانبەر پردە بەردینەکەی شێخلو کە بە سەر ئاوی سنووری نێوان ئارارات ودەوڵەتی تورکیە بەسترابوو، لەگەڵ گورهانێکی دیکەدا لە برن ڕەش بەرانبەر دێی کورد ئاوا جێگیر کرد کە سەنگەرەکانیان قایم کردبوو. چەند پۆستێکی دیکەشی کە تا سنووری ئێران درێژ بووبوونەوە بەهێزتر کرد. تۆپێکیشی لە برن سوور لە دەوروبەری دێی چفتلیك (

نێوان کوردئاوا و شـێخلو) بـه باشـی دەخسـته ژێـر ئاگری خۆیـەوە دامەزراندبوو، ئەو ڕێگایەی دەبڕی.

له ساڵی (١٩٢٢) لەو سـەردەمەدا کـه ئیحسـان نـوری پاراسـتنی ئاسایشی سنوورەکانی نێوان ئێران و تورکیەی له ئەستۆدابوو، هـەر ئەم تۆپه بۆ بەرەنگاربوونەوەی پەلاماری له ناکاوی لابەلایی لـه ژێـر فەرمانی ئەودابوو. بەهۆی دژواریـی بـارکردن و گوێزاندنەوەیـەوە لـه هەمان کاتەوە لەو شوێنەدا مابووەوە).

فەرماندەی تورك بەم کارەی و به خەیاڵی خۆی ئاراراتی گەمارۆ دا بوو. له کاتێکدا نەیدەتوانی به تەواوی ئەم سـەرەتایانه ڕێگربێـت له هاتوچۆی دەسته شۆڕشگێڕەکان. ئا لەم کاتـەدا کـه فـەرماندەی تورك به هەموو شێوەیەك پۆستەکانی خـۆی قـایم و بـەهێز دەکـردو هـێزە شۆڕشـگێڕەکانیش بـه شـێوەیەکی دیکـه تـا دەهـات زۆرتـر دەبوون: عومەرێ بەسێ که له سەرۆکەکانی گلتوری بوو، له دامێنـی باکووری ئاراراتدا و له ناوچەی ئیغدیر نیشـتەجێبوو، عـەلویی گـوری له خێڵی قزڵباش ئۆغلۆ، عەبدوللا خەڵەف گەورەی خێڵی قزڵباش که له ئازاترین لاوانی کورد بوو. چەند ساڵێك لەوەو پێش له حکوومەتی ئێران زیز بوو بوو. لەگەڵ ژمارەیەك له ئەندامانی خێڵەکەی له خاکی تورکیەدا نیشتەجێ بووبوو. عومەر مەزراق له بنەماڵەی سەرۆکەکانی زیلان پەیوەندییان به ئاراراتییەکانەوە کردبوو. بەم شـێوەیه بەشـی باکووری ئاراراتیش کەوته ژێر دەستەڵاتی هێزی گەلەوەو ڕۆژی کورد هەموو لایەکی ئەم چیا پـیرۆزەی بـه تیشـکی پـڕ لـه خۆشەویسـتیی خـۆی ڕوون دەکـردەوە. هەرچـەندە لـەم بەشـەی بـاکووردا چـەند خێڵێکـی تێدابـوون کـه لـه ژێـر فـەرمانی دەوڵـەتدا بـوون. لەگـەڵ

ئەوەشـــدا لـــە هیـــچ چەشـــــنە یارمەتییـــەکی شۆڕشـــگێڕەکان کەمتەرخـەمییان نـەدەکرد و هیـچ کارمـــەندێکی دەوڵـەتی تـورك چ چەکدارو چ بێ چەك زاتی نزیك بوونەوەیان لەم ناوچەیە نەبوو.

بە هاتنی ساڵی (١٩٢٩) دانیشتووانی ئاگری کە لە چیاکاندابوون. کوردێك بۆ چاوپێکـەوتنی ئارداشس مرادیـان، کـە نوێنـەری حـیزبی داشناکی ئەرمەنی بوو و هاوڕێی ئیحسان نوری بوو، هات بۆ ئارارات. ئـەم کابرایـە بەسـتەیەکی بـۆ هێنـابوو، سـەری گفتوگـۆی لەگـەڵدا کـردەوە و وتـی: (کـوڕی مـامت بـۆ دیدارتـان لـە تفلیسـەوە هـاتووە بۆئێریڤان و ئەم دیارییەو ئەم نامەیەی بۆ رەوانە کردوویت).

لە نامەکەدا نووسرابوو: (ئاگادارکراوم کە لە ئـاگریدای داوامکـرد کە مۆڵەتم بدەنێ تابێم و بتبینم. ئێستا لە ئەرمەنستانم دەتوانین لـە بەیانییەکی زوودا. . . . (ئەم خاڵانە لە نامەکەدا هـەبوو لـە ئـارالیق لە نزیکی ئاراس یەکتری ببینین).

ئێسـتا تورکـەکان نـاوی ئارالیقیـان گۆڕیـوە بـەدیل. ئـارالیق ناوچەیەك بوو لە ناوچەی چالاکییەکانی کـورد. چـەند جـارێك لـەوێدا پەلاماری تورکەکانیان دابوو، لە کەناری رووبـاری ئاراسـدا لـە نێـوان سنووری رووس و تورکدا بوو.

ئارداشس چەند جار وتی دەمەوێت بیبینم، چونکە چەندین ساڵە نەم دیوە. فەرماندەی کورد کە نەیدەویست مۆڵەتی بدات و بە تەنیا بڕوات. فەرمانی بە پازدە سوار دا کە لەگەڵیا بڕۆن. سوارەکانیش لە ژێـر سـەرکردایەتیی عومـــەری بەسـێ –دا بـوون. ئیحسـان نـوری ئامۆژگاریی ئارداشس و عومەری کرد کە بـۆ نـاو بەشـی رووسـیە لـە رووبارەکـــە نەپەڕنـــەوە. ناوچـــەی ئـــارالیق یـــانی شـــوێنی

چاوپێکەوتنەکەیان لە دامێنی ئاگریدابوو. ناوچەیەکی وشك و گەرمی بێ کشتوکاڵ بوو بێ دارو درەخت و ئاویش بوو. بێجگە لە دەشتی ئاراس کە لەوبەری رووبارەکەوە بوو یانی لە بەشی رووسیەدا بوو، پۆستێکی پاسەوانی سنووری رووسی تێدابوو. ئەو بەشە بەدارودرەخت و سەوزایی داپۆشرابوو.

ئەفسەری فەرماندەی پاسەوانەکانی سنووری رووسیە بە زمانی رووسی بە ئارداشس کە لەوبەری رووبارەکەوە لەگەڵ عومەری بەسێ و هاورێکانیاندا راوەستابوون، بانگی کردن وتی: کوڕی مامت لە ئێریڤانە هەر ئێستا تەلەفۆنی بۆدەکەم کە بێت. لە راستیدا ئەم ئەفسەرە ئەرمەنی بوو، ئارداشس دەیناسی. هەر لەبەر ئەوە بە زمانی ئەرمەنی بانگی لە ئەفسەرەکە کرد، ئەفسەرە سنوورەوانەکە وەلامی دایەوەو وتی زمانی ئەرمەنی نازانم بە رووسی بدوێ. ئارداشس سووربوو لەسەرئەوە کە زمانی ئەرمەنی دەزانێت ئەفسەرەکەش نەدەچووە ژێری. لە دوای چەند خولەکێك ئەفسەرە رووسیەکە پێشنیاری کرد کە لە رووبارەکە بپەڕنەوە بێن بۆ لای، چونکە ئەوبەرەوە بۆ چاوەڕوانی کردنی هاتنی ئامۆزاکەی لە بارترو فێنکتر بوو. لە هەمان کاتیشدا ئەم بەری رووبارەکە زۆر گەرم بوو. ئارداشس رووی کردە عومەری بەسێ وتی : (راست دەکا بابڕۆین و کەمێك ئیسراحەت بکەین). عومەری بەسێ لەوەرامدا وتی تۆ نەتبیست کە ئیحسان نوری بە راشکاوی پێی وتین کە لە رووبارەکە نەپەڕینەوە و نەچینە ئەوبەر، بەلام ئارداشس لە وەلامدا وتی: ئەو نەیدەزانی کە ئێمە لە ژێر ئەم هەتاوە گەرمەدا ئەبێت ئەوەندە چاوەڕوانی بکەین، ئەگەر نایەیت خۆم بە تەنها دەڕۆم. عومەری

بەسیّ کەزانی سەر پێچی هیچ سوودێکی نییە و نەشی دەویست بە تەنها رەوانەی بکات لەگەڵ چوار سواردا لەگەڵیا رۆیشت. بۆ ئەوەی کە رووسەکان نەتوانن بڵێن کوردەکان رێز لە ئارداشس ناگرن. دوای ئەوەی لە رووبارەکە پەڕینەوە، ئەفسەرە سنوورەوانەکە وتی نووسینگەی من لەم نزیکانەیە. با بڕۆین بۆ ئەوێ لەوێ چاوەڕوانی ئامۆزاکەت دەکەین. چونکە لەوێ ئیسراحەتترە. فەرمانی بە سوارێك دا کە لەگەڵیانا بڕوات ئەوان کەوتنەڕێ کاتێك گەیشتنە فەرمانگەکەو چوونە ژوورەوە عومەر بایز لە نیازی رووسەکان کەوتە گومانەوە. بە ئارداشسی راگەیاند، ئەویش بۆچوونەکەی پەسەند کرد.

رووسەکان بەجارێك لەگەڵیاندا بە ساردی رەفتاریان کرد، چەکیان کردن. هیچ هەواڵێکی ئامۆزاکەشی نەبوو. عومەری بەسیّ کە مرۆڤێکی ئەزموونداربوو و گەلێك دژواریی رۆژگاری دیتبوو. بە ئارداشسی وت :من ناتوانم، بەڵام تۆ ئەگەر دەتوانی هە لێ. عومەری بەسیّ چوو بۆلای لێپرسراوی پۆستەکەی سەر سنوورو پێی وت سوارەکانم لەو بەری رووبارەکەن، لە ژێر ئەو هەتاوە گەرمەدان. دەمەوێت بچم بیانهێنم. ئەفسەرە رووسییەکە بە بیستنی ئەم هەواڵە دیاربوو بە سەربازێکی راگەیاند، کە ئەسپێکی بۆ ئامادە کات، بەڵام عومەر وتی دەبێت سواری ئەسپەکەی خۆم بم، چونکە تفەنگەکەم بە ئەسپەکەوەیە ئەگەر بە ئەسپێکی دیکەو بێ تفەنگ بڕۆم سوارەکانم گومانم لێدەکەن. ئەفسەرەکە پێشنیارەکەی پەسەند کرد لە دوای پێدانەوەی ئەسپ و تفەنگەکەی. ئەویش بەرەو رووبارەکەو ئەفسەرەکەی سەر سنوور رۆیشت. ئەفسەرەکە مۆڵەتی پەڕینەوەی بە عومەر نەدا و پێی وت هەر لێرەوە دەتوانی بانگیان کەیت. کە

بێن بۆ ئێره عومەر وتی ئەوانە کوردن وەکو ئێوە دیسپلین ناپارێزن، تا تەنها بە بیستنی فەرمان کاربکەن ئەگەر نەتوانم ئەوانە رازی بکەم هەرگیز نایەن. ئەگەر دەتەوێت بێن دەبێت بۆ خۆم بڕۆم و بیانـهێنم. لە ئەنجامدا ئەفسەرە کە قوبووڵی کرد عومەر بەسێ چووە ئەو بەری رووبارەکـەوە گەیشـتەوە لای سـوارەکانی. بەسـەرهاتەکەی بـۆ گێڕانەوە و بە تاو بەرەو ئاگری رۆیشتن.

رووسەکان ئارداشس و هەر چوار سوارەکەیان دەسـتگیر کـردن و بردیانن بۆ ئێریڤان جلە کوردییـەکانیان لەبـەر داکـەندن و لـە شـاری تفلیس- دا لە بەندیخانەیان توندکردن. فەرماندەی هێزەکانی کورد، بە نامەیەك داوای لە رووسەکان کرد کە گیراوەکـان ئازادکـەن. چـەند رۆژێك دوای ئەوە. سوارەکانی کورد واتە چوار سـوارە گیراوەکـە بـۆ ئێریڤـان بـانگ کـران و لـە دوای پێدانـەوەی جـل و بەرگـەکانیان گەڕانەوە بۆ ئاگری. فەرماندەی کورد لە نامەی دووهـەمیدا داوای لـە رووسـەکان کـرد کـە ئارداشسـیش ئازادبکـەن، ئـەم نامەیـە بـەهۆی کۆمـەڵێك سـواری کـوردەوە بـۆ رووسـەکان رەوانـە کـرا، بـەڵام ئـەم کۆمەڵـە سـوارە لەسـەر سـنوور لەگـەڵ پاسـەوانەکانی سەرسـنووری رووس پێکا هەڵپژان تەقەیان لێکردن. سوارێکی کورد برینـدار بـوو و ناچاربوون بەبێ ئەوەی کە نامەکە بگەیەنن گەڕانەوە.

لەدوای ماوەیـەك لـە وەڵامـی رەفتـاری رووسـەکاندا کۆمـەڵێکی پێکهاتوو لە سوارەکانی ئاگری بەرەو شارێکی ئەرمەنی کە لە بەشی باکووری خۆرئاوای ئیغدیری بەشی رووسیا بوو و لە کەناری رووباری ئاراسدا هەڵکەوتبوو، رۆیشتن. لـە تـاریکی شـەودا بەرەشاشـەکانیان

ئاگر بارانیان کردن. له دواییدا زانرا که ئارداشس دوور خراوەتەوە بۆ سیبریا.

له ناوەڕاستی هاویندا مەمو و نادر بەگ کوڕانی کور حسەین پاشای سەرۆکی هەموو خێڵی حەیدەران لەگەڵ دوو برای تریاندا و برازایەکیان لە سووریەوە ڕایانکرد و هاتنە نێو سنووری وڵاتی تورکیه له دوای بڕینی ناوچەکانی مەدیاد- بشیری- غەرزان و لە دەوروبەری مووش تێپەڕین، له دوای ئەوەی لە ئەشکەوتێکدا سێ کەسیان بە دەستی هێزەکانی تورك گیران و کوژران خۆیان گەیاندە ئارارات، کور حسەین پاشای سەرۆکی خێڵی گەورەی حەیدەری، بە نفوزترین سەرۆکی کوردی ناو چەی مێژوویی ئاراراتیانی دەوروپشتی ویلایەتی وان حاجی مووسا بەگی هاوڕێشی کە سەرۆکی ژێرو بەبڕشتی ویلایەتی مووش و لە بنەماڵەی دێرینی گەورە پیاوانیمووش بوو. ئەم دوو سەرۆکە لەکاتی پێکهێنانی کۆمیتەی ئیستقلالی کورد لەگەڵ خالید بەگی جەبرانی لەگەڵ سەرۆك کۆمیتەکەدا هاو پەیمانبوون.

کاتێك که ئیحسان نوری لاو بوو، لەگەڵ خالید بەگی جەبران لە دژی تورکەکان شۆڕشیان بەرپاکردبوو. لە دوای تێکشکانی ئەم راپەڕینەیان و دەستگیرکردنی سەروان عەلی رەزا بەگی بتلیسی، حکوومەتی تورك، خالید بەگیان له ئەرزەرۆم دەستگیر کرد. خالید بەگیان لەگەڵ یەکەیەکی سوارەی سەربازی له ڕێگەی قراکۆسەوە، ئەرجیش، پاتنوس، عادل جەوازەوە برد بۆ بەدلیس لەوێ زیندانییان کردبوو. ڕێگەی ئاسایی ئەرزەڕۆم بۆ بەدلیس لە جانیسەوە دەڕۆیشت. که سەرزەمینی خالید بەگ بوو، تورکەکان نەیان دەوێرا

ناو براو لەوێوە بەرن. لە کاتێکدا کە خالید بەگ گەیشتە ئەرجیش توانی پەیامێك بە کور حسەین پاشا بگەیەنێت کە لە دەستی تورکەکان رزگاریکات ئەم ناوچەیە لە ژێر دەستەڵاتی خێڵی حەیدەران دابوو. رزگار کردنی خالید بەگ لەلایەنی کور حسەین پاشاوە دژوار نەبوو، بەڵام ئەو نەیویست خۆی گیرۆدە بکات.

لە کاتی راپەرینەکەی شێخ سەعید، حاجی مووسا بەگ و خالید بەگی جەبرانی لە زیندانی بەدلیسدا گیرابوون. بەڵام کور حسەین پاشا هەر وەکو جاران لەناو خێڵەکەی خۆیدا رۆژگاری بەسەر دەبرد. ئاگری پشێوی لەگەڵ راپەرینی خێڵەکانی جەبران، زەرکان، حەسەنان، گەیشتبووە سەر سنووری خێڵی حەیدەران، داوایان لە حسەین پاشاکردبوو کە ئەمەکداری و پەیمانی خۆی بەجێ بێنێت یانی پەیوەندی بە شۆڕشگێڕەکانەوە بکات، ناوبراو سەرەڕای ئەوە کەدراوێکی هێجگار زۆری هەبوو شەیدای ئەسکەناسی تورکەکان بووبوو، دڵی بۆ لیرەی تورکی لێیدەدا بە بیانووی ئەوە کە چاوەڕوانی وەڵامی ئیسماعیل ئاغا واتە سمکۆ دەکات پاڵی بە رۆژگارەوە نابوو، تاکو شکان و گرفتاریی شێخ سەعید هاتە پێشەوە. لە دوای ئەم تێکشکانە ژمارەیەك لە جەنگاوەرانی جەبران، زەرکان، حەسەنان کە بەرەو سنووری ئێران پاشەکشێیان دەکرد لە کاتی پەڕینەوە لە ناوچەی خێڵی حەیدەران بەرەو رووی بەرهەڵستکارانی حسەین پاشا بوونەوە. حسەین پاشا ماوەی حەوت رۆژ رێگەی بە شۆڕشگێڕەکان گرت، لە ئەنجامدا لە دوای چەند جەنگێك شۆڕشگێڕەکان رێگایانکردەوە و خۆیان گەیاندە سەر سنووری ئێران. لێرەدا بوو کە هاوکاریی حسەین پاشاو هێزەکانی

دوژمن ئاشکرابوو، بەڵام مەردانی بێباك و نەتەوە پەرستی خێڵی حەیدەران لە چوار چێوەی ئەم لێکدانانەدا یارمەتیی شۆڕشگێڕەکانیان دەدا و هۆی رزگاربوونیان بۆ بەدی دەهێنان.

شتێك کە بووە هۆی بەدناویی ئەم خێڵە یەکەم کوشتنی دوو کەس بوو لە هەسنییەکان کەناویان زاهیرو بەشیر بوو. لە ئاوایی کەندال بەشك بە دەستی قاسو کندیك و دووهەم بەدەستەوەدانی دووکەسی دیکەی هەسنی بوو بەناوەکانی حەسەن زوبێرو شەمسەدین لەوەند. (لە نۆکەرەکانی سلێمان بەگ) بە جەندرمەکانی تورك. ئەم دوو کەسە رێگەیان ونکردبوو و چوو بوونە ماڵی بەدری بەگ. ناوبراویش بە حکوومەتی ئاباغانی راگەیاندبوو حکوومەتیش چەند نەفەرێك ژاندارمی ناردبوو لە کاتێکدا کە ئەم دوو کەسە لە ژوورێکی ماڵی بەدری بەگدا خەوتبوون گیران و ئەوەندەیان لێدان کە حەسەن زوبێر لە رێگەداو لە نێوان بەدلیس و غەرزان لە ژێر زەبری قەمچی جەندرمەکاندا گیانی لە دەستدا، بەڵام شەمسەدین چونکە بەهێز بوو نەمرد لە دواییدا بۆ ماوەی سێ ساڵ لە ئەزمیردا لە بەندیخانەدا بوو. لە پاش سێ ساڵەکە لە بەندیخانە هەڵات خۆی گەیاندە ئارارات و لە دەستەکەی فەرزندە بەگدا ئەرکی نیشتمانیی خۆی بەجێ دەهێناو درێژەی پێدەدا. بەڵام پیاوە نەجیبەکانی دیکەی خێڵی حەیدەران بەو گیانبازییانەی کە لە دواییدا لە رێگەی ئازادیی گەلدا نیشانیان دا و بەو خوێنانەش کە پێشکەشی ئازادییان کرد ئەم دوو ڕووداوە شەرمەزارییەیان شۆرییەوە.

کور حسەین پاشا بە بەشداری نەکردنی لەگەڵ بزووتنەوەی نەتەوەیی تایەفەی حەیدەران بەڵکو خێڵە گەورەکانی وەکو، سیلان،

جەلالی، سپیکاو تایەفەکانی دیکەی کوردی لە شوێنی خۆیانا ڕاوەستاندبوو.

کور حسەین پاشا بە نژاد کورد بوو. بوونی ناوی کوردیش بۆ ئەو پێویستی بە سزادان بوو و بە خزمەت کردنی دەوڵەت نەیدەتوانی لە سزادان ڕزگاری کات. لەم ڕووەوە لەدوای نەمانی مەسەلەی شێخ سەعید لە ناوەڕاستی زستاندا. ناوبراو لەلایەنی دەوڵەتەوە گیراو لەگەڵ خێزان و منداڵەکانی بە شێوەیەکی ناشیرین بۆ ناوچەی خۆرئاوای تورکیە دوور خرایەوە.

حاجی مووسا بەگیش بە هۆشیاریی کەم وێنەی خۆی لەبەندیخانەی بەدلیس لە دوای دادگایی کردنی لە کوشتن رزگاری بوو و فەرمانی دوور خستنەوەی بۆ دەرچوو. ئەم دوو کۆنە هاوڕێیە لە ئۆردووگای دوور خراوەکانی ئایدین یەکتریان دۆزییەوە. لەبەر ئەوەش کە هەردووکیان رۆحی ئازادییان هەبوو نەیاندەتوانی خۆیان لەگەل دوور خستنەوەکەدا ڕابێنن پێکەوە بڕیاری راکردنیان دا. حسەین پاشا ماڵ و منداڵەکانی دایە دەست دوو کوڕی خۆی. بۆ خۆی و حاجی مووسا بەگ و کوڕەکانی دیکەشی چەند ئەسپ و تفەنگی پەیدا کردو بە شەو لە شار چوونە دەرەوەو ڕێگەی سووریەیان گرتە بەر. لە سووریە بوون بە میوانی حاجو ئاغا کە یەکێك بوو لە سەرۆکە شۆڕشگێڕەکان و سەرۆکی خێڵی هەڤیرکا بوو لە ناوبراوەوە زانیارییان سەبارەت بە کۆمیتەی خویبوون بە دەست هێنا، دۆستی و وەفادارییی خۆیان بۆ کۆمیتەی ناوبراو بە نووسین ڕاگەیاند و بە هۆی نامەبەرێکی تایبەتییەوە ڕەوانەی دەستەی ناوەندییان کرد. لەوێشدا بەپێی فەرمانی ڕێکخستنەکانی خۆیبوون

بەرەو ئێران ڕۆیشتن. لە شاری مووسڵدا بە پێی ئەو پەیوەندییە باشانەی کە لە نێوان دەوڵەتی گەورەی بەریتانیاو تورکیا هەبوون. بەر بە ڕۆیشتنیان گیرا، ناچار سەرلەنوێ گەڕانەوە بۆ سووریە. حاجی مووسا بەگ نەخۆش کەوت. لە دوای ماوەیەك لە ماڵی حاجو ئاغا دڵە پڕ لە سۆزە نیشتمانییەکەی لە لێدان کەوت و هاوڕێکەی بە تەنها بەجێهێشت.

بۆ ئەنجامدانی فەرمانەکانی خۆیبوون چوار کوڕو کوڕەزایەکی حسەین پاشا لە ناو کوردستانی تورکیەوە و هەروەها خودی حسەین پاشاو کوڕەکەی عەدۆ و خوشکەزایەکی و نەوەیەکی تری. بەناو خێڵەکانی سەر سنووری باشووری تورکیەدا چوون بۆ ئارارات. لەدەستەی یەکەمیاندا شەش کەسیان لە ئەشکەوتێکدا لە لایەنی هێزەکانی دەوڵەتی تورکیەوە گەمارۆ دران و کوژران، دوو کەسی دیکەش مەحموود و نادر ڕزگاریان بوو. خۆیان گەیاندە چیای ئاگری کە پەناگاو مەکۆی ستەم دیدەکان بوو.

خودی حسەین پاشا لەبەر ئەو خەیانەتانەی کە بەرانبەر بە شۆڕشگێڕەکان کردبووی لەگەڵ هاوسەرەکانیدا لە شەوێکدا بە گوللەی کوردەکان گیانیان لە دەست دا. ئەو سەروەت و سامانەی کە بۆ پاراستنیان کەوتبووە زەلکاوی خەیانەتەوە لەم چەند خولەکەی کۆتایی ژیانیا هیچ ئەمەکدارییەکیان بۆ نیشان نەدا. لە کاتێکدا کە خاوەنی دەیان هەزار لیرەی عوسمانی بوو لەگەڵ کوڕەکانیا بەبێ کفن مردن و لە ناو هەزاران بنەماڵەی خێڵی حەیدەری یەکێك لە ژوور سەری نەبوو، کەسێك لاشەکەی بە خاك نەسپارد، بوو بە خۆراکی دڕندە هەردییەکان. بەم شێوەیە مێژووی

نۆکەرایەتی بۆ دەوڵەتی تورکیە و خەیانەت کردن بە گەلی کورد و پاداشی کردەوەکانی کور حسەین پاشا پێچرایەوە.

(ئەگەر خۆیبوون چاو پۆشیی لە رابردووی خیانەتکارانەی حسەین پاشای کرد و بەخشی، بەلاّم مەعلووم نییە کە خواوەند بیبەخشێت، هەتاهەتایە مۆری خەیانەتکاریش بە ناوچاوی بکوژەکانیشییەوە ئەمێنێتەوە.

لە راستیدا کاتێك کە کور حسەین پاشا. سووریەی بە جێهێشت بە ناو خێڵە کوردەکاندا تێپەڕی و گەیشتە بارزان، بووە میوانی شێخ ئەحمەدی بارزانی، برا گەورەی تێکۆشەری گەورەی کورد مەلا مستەفا. کور حسەین پاشا، هەرلەوێ چاوی بە مەدنی کوڕی حاجی مووسا بەگ و مامە کەشی نۆح بەگ کەوت. چەند رۆژێك لە بارزاندا پشوویان دا. ئەو رۆژەی کە بەرەو ئاگری رۆیشتن. مەدنییش دەیویست بڕوات بۆ ئارارات. لەگەڵ چەند سوارێکی چەکداری کور حسەین پاشادا بوون بە هاوڕێ، ئەمانە دەبوایە بە شێوەیەکی نهێنی لە سنووری عیراقەوە تێپەڕن. لە شەوێکدا لە ناوچەیەکی چیاییدا مەدنی و پیاوەکانی نەخشەیەکی ئەهریمەنانەیان دارشت، حسەین پاشاو هەموو سوارەکانی حسەین پاشایان لە خەوا کوشت و چوونەوە بۆ تورکیە. کاتێك کە شێخ ئەحمەدی بارزانی ئەمەی بیست دەستی بە لێکۆڵینەوەی رووداوەکە کرد و بۆی دەرکەوت کە برای حاجی مووسا بەگ. بە نهێنی پەیوەندیی بە حکوومەتی تورکیەوە هەبوو، بە کوشتنی کور حسەین پاشا دەیانویست لە لێبوردنێکی گشتی بەهرەمەندبن. هەر بەم نیازەوە بوو مەدنی ویستی لەگەڵ کور حسەین پاشادا ببێتە هاو سەفەر.

شێخی بارزان لە تۆڵەی ئەو خەیانەتەدا نۆح بەگی لە دار دا. نەیهێشت بەم کارە ئابڕووبەرانەو خەیانەتە سوود لە لێبوردنی تورکیە وەربگرێت. لە دواییدا پێیان ڕاگەیاندم، کە بەهران نەوەی کور حسەین پاشا بە کوشتنی مەدنی تۆڵەی باپیری خۆی سەندەوە).

لە کۆتایی هاویندا و لە نزیکی ئارارات لە نێوان پاسەوانانی سنووری ئێران و تورکیەدا ناکۆکییەك رووی دا، سەربازە ئازاکانی ئێران پەلاماری پۆستێکی سەربازی تورکیەیان دابوو، بەرزاییەکیان لێگرتبوون، دلاوەرە کوردەکان لەکاتی رووداوەکە پەلەیان کرد بۆ یارمەتی دانی ئێرانییەکان. فەرماندەی پاسەوانەکانی سەر سنووری تورکیە هەستی بە خراپیی بارودۆخەکە کرد، بەپەلە لەگەڵ ئەفسەرە ئێرانییەکاندا کەوتبووە گفتوگۆکردن، ناکۆکییەکەی چارەسەرکرد.

ئەم پێشهاتە رێکەوت بوو لەگەڵ رۆژێك کە فەرماندەی کورد بۆ سەردانی لقەکانی خۆیبوون لە ئارارات چوو بووە دەرەوەو هەر لەم کاتە دابوو کە شێخ عەبدولقادر خەریکی گەڕانەوەبوو بۆ شوێنی زستانەی خۆی، لە ناوچەی چیای تندروك کەوتە بەر پەلاماری هێزەکانی دەوڵەتی تورکیە. خێڵ و کەلو پەل و مەڕومالاتی خۆی بەجێهیشت و بە زەحمەتێکی زۆر ماڵ و منداڵەکانی خۆی رزگارکردن. بە حاڵێکی پەرێشانەوە پەنای بە ئارارات برد. بەداخەوە ساڵحی برازای و شێخ یاسینی کوڕی مامی و ژمارەیەکی دیکەش لە ژن و پیاو کوژرابوون، بەم شێوەیە دوو بارە شێخ پەیوەندیی بە شۆڕشگێڕەکانی کوردەوە کرد. پێش ئەوەی زستان لە نێوان هەردوو بەرەی دژبەیەکدا تەقە وەستانێکی کاتی رابگەیەنێت.

خێزانی فەرماندەی کورد کە لە ئەنجامی گفتوگۆکردن، لەگەڵ دەستەی نێردراوی تورك کە لە نزیك پردی شێخلو بە پەساپۆرتەوە لە تورکیەوە چووبوون بۆ سووریە گەیشتنە ئارارات، ئەم کارە کە بە رووالەت گرنگ نەبوو توانای رێکخستنەکانی خۆیبوونی نیشان دەدا. هێشتا یەکەم هەفتەی گەیشتنیان کۆتایی نەهاتبوو. فڕۆکە جەنگییەکانی تورك لە ئاسمانی کوردئاوادا دەرکەوتن و بەبۆمباو ئاگری شەستیرەکانیان ئەرکی بەخێرهاتنیان ئەنجام دا، ئەم کارەیان چەند رۆژێك یەك لە دوای یەك دووبارە کردەوە.

تەمەر شەمکیش دووبارە گەڕایەوە بۆ ئارارات ئەمجارە بێجگە لە چەرخەی برای چەند دلاوەرێکی دیکەش وەکو ئۆسی و فەتو کە لە بێباکی و جەنگاوەریدا بەڕاستی بێوێنە بوون لەگەڵدا بوو. شێخ تاهیر لاوێکی ئازاو گیانبازی کورد بوو لەگەڵ براکەیدا هاتن بۆ دێی عەبدولقادر و پەیوەندییان بە شۆڕشگێڕەکانی ئاراراتەوە کرد.

بەفر بارین بێدەنگیی راگەیاند.

لە ئاراراتدا رۆژنامەیەك بە زمانی کوردی لە ژێر ناوی ئاگری بڵاوبووەوە و ئەم رۆژنامەیە لەگەڵ نەبوونی کاغەزیشدا بە گوێرەی پێویست ژمارەی لێ بڵاودەکرایەوە،لە لایەکی دیکەشەوە چونکە چاپخانە نەبوو. رۆژنامەکە بە شێوەی ژلاتین دەردەچوو.

سەربازانی تورك هەستیان کردبوو کە لە بەرانبەر دوژمنێکی بێباکدا رووبەڕووبوونەتەوە لەبەر ئەمە گەلێك دەترسان. ئاشکرابوو کە خەوی شەوانەیان نەبوو چونکە زۆربەی شەوەکان تەنها بە خەیاڵی ئەوەوە کەدەکەونە بەر هێرش و پەلاماری شورشگێڕەکان فیشەکیان بە تاریکیی شەوەوەدەنا. بۆمبایان دەهاوێشت لە

شوێنێکەوە کە دەنگی گوللەیەك دەبیسترا. شوێنەکانی دیکەش بە چاو لێکەری بە دوای ئەواندا تەقەیان دەکردو درێژەیان بە تەقەکانیان دەدا. ئەمەش بۆ ئاراراتییەکان لەشێوەی یاریی ئاگر بازیدا بوو.

لەم زستانەدا بوو کە سەرکوتکردنی شێخ محەمەد حسەسووری کە سەر بە حکوومەتی تورکیە بوو لە نێو فرسەخی شاری بایەزیدا دادەنیشت و بەهاندانی فەرماندە سەربازییەکانی سەر سنووری تورکیە. لەگەڵ تاقمە تایبەتییەکەی خۆی بە نهێنی دەچوونە نێو خاکی ئێرانەوەو ئێرانییەکانیان رووت دەکردەوەو دەگەڕایەوە بۆ تورکیە. بۆ بنبڕ کردنی ئەمکارە هەنگاو نرا. ژمارەیەك پیادە بە سەرۆکایەتیی رەسوولی شێخ عەبدولقادر چوون بۆ سەر دێی ناوبراو شێخ محەمەد کوژرا لە کاتێکدا کە شێخ محەمەد لە لایەکەوە لە تایفەو خزمە نزیکەکانی برو حسکی بوو و لە لایەکی دیکەشەوە لە ئامۆزاکانی ماڵی شێخ عەبدولقادر بوو. کۆمیتەی خۆیبوون فەرمانی بۆ هەموو لقەکانی خۆی دەرکردبوو پێی راگەیاندبوون: (شۆڕشگێڕەکانی کورد نابێت تەنها سوودە رامیاری و ئابوورییەکانی دەوڵەتی شاهەنشاهی ئێرانیان بەلاوە گرنگ بێت بەڵکو دەبێت بە کردەوەو دڵسۆزانە ئەم مەسەلەیە بسەلمێنن. بەم هۆیەوە بە دابینکردنی بێلایەنیی دەوڵەتی ئێران قایل نەبن، بەڵکو لە ئەنجامدا دەبێت نیشانەی راستی و دۆستایەتیی مەعنەوی و رامیاریی دەوڵەتی ناوبراویش بەدەست بێنن).

ئەم ئاگادارییە کە بە مۆری رەسمیی کۆمیتەی ناوەندی خۆیبوون مۆر کرابوو. دوور نییە کەوتبێتە بەرچاوی کاربەدەستانی دەوڵەتی ئێرانیش.

ئەم فەرمانە بە تەواوی راپەڕێنرا بە شێوەیەک کەتاکو تێکشکانی رێکخستنەکانی ئارارات بچووکترین کارێک کە پێچەوانەی فەرمانی سەرەوە بێت، لە لایەنی ئاراراتییەکانەوە رووی نەدا، بە جۆرێک کە هێزەکانی ئارارات لە درێژەی جەنگ و پێکدادانیاندا لەگەڵ دەوڵەتی تورکیە وەکو لەشکرێک کە پاراستنی سنوورەکانی ئێرانی پێسپێردرابێت رەفتاریان دەکرد، لەبەر ئەمە مافی ئەوەیان هەبوو کە چاوەڕوانی پاداشتی چاکەیان لەدەوڵەتی ئێران هەبێت. بە داخەوە رووداوێك هاتە پێشەوە کە لە لاپەڕەکانی دواوە دەیخەینە بەرچاوی خوێنەواران کە پێچەوانەی ئەم چاوەڕوانییە بوو.

* * *

سەرەتای یەکەم مانگی بەهار بوو. هێشتا زستانی ئارارات کۆتایی نەهاتبوو. شەوێك هێزەکانی حکوومەتی تورکیە لەگەڵ ژمارەیەك لە خێڵی کەکسۆیی دەوروبەری دێکەی شێخ عەبدولقادریان گەمارۆدا، دێی شێخ لە کۆتایی بەشەکانی خۆرئاوای ئاراراتدا، لە ناوچەیەکی تەختاییدا هەڵکەوتبوو، بەشی باکوورو خۆرئاوایشی بە چیایە بەردینەکان کە وەکو دیوارێك سەریان لە ئاسمان دەسوو. سەرکەوتن بە سەریانا گەلێك ناهەموار بوو هاوسنوور بوو. دوژمن ئەم شوێنە سەختانەی داگیر کردبوو. بەیانی زۆر زوو لە کاتێکدا کە شێخ لەماڵەوە دەردەچوو درایە بەر دەسترێژ. دانیشتووان بە سەر سامییەکەوە لە خەو راپەڕین گوللەی

تفەنگ و شەستیر وەکو تاوە تەرزە بە سەر دێکەدا دادەباری، ئیتر ماوەی وتووێژو پرس و ڕا نەبوو. چاوەڕوانی کردنی یارمەتیش دەبووە هۆی زیانێکی زۆر...... تەمەر شەمکی و چەرخە و ئوسی و فەتوو شێخ تاهیر و ڕەسووڵی کوڕی شێخ و کوڕە ئامۆزاکانیشی. عەلوی ئەزدی و چەند نەفەرێکی دیکەش لە شێخەکان بە جلوبەرگی شەوانەیانەوە بەبێ ئەوە کە ماوەی خۆ گۆڕینیان هەبێت. بە دەستێکیان چەکەکانیان و بە دەستەکەی دیکەشیان فیشەکدانەکانیان هەڵگرتبوو لە ماڵەکانی خۆیان هاتنە دەرەوە. ئارارات لەماوەی ئەم شەش مانگەی دواییدا دووهەم جار بوو کەبێباکی و ئازایەتیی کوڕەکانی خۆی بە ڕوخساری دوژمنانی کوردا بداتەوەو تۆڵەی سەرلێشێواندنی سەردەمە ڕابوردووەکانی بسێنێتەوە.

قارەمانەکان وەکو بزنە کێوی لە بەردێکەوە بازیان دا بۆ بەردێکی دیکە. لە ماوەیەکی کەمدا خۆیان گەیاندە یەکەم هێڵی دوژمنی سەرەڕۆ. دوژمن چاوەڕوانی ئەمەی نەدەکرد، خۆیان ونکرد. ئەو ئەفسەرو سەربازانەی کە لە لای دژە هێرشەکەوە بوون گیانیان بە یەزدان سپارد. تێکشکان تەواوی هێڵەکانی جەنگی گرتەوە. تاکو یارمەتیی کوردەکان لە پشتەوە گەیشت. بەشێك لە تورکەکان بەرەو مۆڵگاکانیان ڕاونرابوون و بە شێکی دیکەشیان پەردەوازە بوو بوون. چەند کەسێکیشیان لە ترسی گیان خۆیان هاوێشتبووە ناو ئەو هۆڕو زۆنگاوە کە لە نێوان هێڵی هەردوو لادا بوو، لە ئەنجامدا هیچ شوێنەوارێکیان لێ نەدۆزرایەوە. چونکە شێخ تاهیر لەگەڵ ژمارەیەك

لـه شۆڕشـگێڕەکانا بـه شـێوەیەك پـەلاماریان دابـوون کـه ڕێگـەی پاشەکشێی سەربازەکانیان گرتبوو. له کـاتی هـەڵاتندا ژمارەیـەکیان فیشـەکدانەکانیان فڕێدابـووە نـاو هـۆڕو زۆنگاوەکـان تەنـها چـەند فیشەکدانێکیان بۆ کوردەکان دۆزرایەوە.

کوردەکان بیست سەربازیان به دیل گرتبوو، ژمارەیەکیش چـەك و فیشەکیان دەست کەوت. له ناو ئەم چەکانەدا چـەند شەسـتیرێکی سـووکیان تێدابـوو. کـاتژمێرێك دوای ئـەوە فـەرماندەی لەشـکری شۆڕشگێڕەکان و برو حسکی لەگەڵ شێخ عەبدولقادر لەبەر دەرگـای ماڵی شێخدا دانیشتبوون. گوێیان له بەسـەرهاتی جەنگەکـه دەگـرت جەنازەی ئەفسەرێکی تورك لەگەڵ جەنازەی کوردێکـدا هێنـان، ئـەم کوردە کوژراوە هەمان تەمەر کەسکۆیی بوو که ماوەیەك لەوەو پێش وتبووی من (تورکی کوڕی تورکم).

له بـەردەم جـەنازەکاندا بـرو حسـکی بـه دەربڕینـی ئـاخ و کەسەرەوە وتی خواش تاقەتی جارانی نەماوە، خائینەکان زووتر بـه سزای خۆیان دەگەیەنێت. بڕیار درا که ئـەم دوو بـرا تـورك و کـوردە پێکەوە له گۆڕێکدا بشارنەوە، تاکو هیچ کاتێك لەیەك جیا نەبنـەوە، تەمر کەسکۆیی، لـه بـاتی ئـەوەی بـه پاداشـتی گیـان بـه ختکردنـی شـانازی بـۆ منداڵـەکانی خـۆی بـه دەسـت بـهێنێت کـەچی نـاوی شەرمەزاریی به یادگار بۆ بەجێهێشتن.

ئاراراتییـەکان دەیانویسـت مـافی داگـیرکراوی کـورد بەدەسـت بێننەوە، تەمر کەسـکۆیی کوردبـوو. مەسـەلەی پێشـێلکردنی مـافی خۆی و خێڵەکەی و منداڵەکانیشـی لـه ئـارادا بـوو. دیـاربوو کـه ورە بەرزو بێباك بوو که هاتبوو بۆ جەنگ، بەڵام نەزانی و بـەد سروشـتی

چاوی زیرەکی و وریاییـــان وا بەســتبوو کــە یارمــەتیی دوژمنــانی بەرگریکەرانی مافی خۆی ئەدا.

دیلـە تورکـەکان نـێردران بـۆ نـاوەندی ســـەرکردایەتی. لـــە دوای شەوێك پشوودان لەگەڵ چەند کەسـێکدا نـێردران بـۆ سـەر سـنووری ئێران. لە نزیك پۆستێکی سەر سنوور لە خاکی ئـێران بـەرەلا کـران. لە کاتی بەڕێ کردنیان لە کـورد ئـاوا. یـەکێك لـە سـەربازە دیلـەکان گۆرەوییەکانی گەلێك کۆن و داڕزاو بوو، هوریك کە نـاوی پـیرەژنێکی کورد بـوو، گۆرەوییـەکانی پێـی خـۆی داکـەندن و دای بـە سـەربازە تورکەکە، تاکو لە رێگەدا سەرمای نەبێت. ئەمــە نموونەیـەك بـوو لـە نەفس بەرزی و رۆح گەورەیی و سروشت پاکیی کـورد. سـەمبولێکی بەرجەستەی رەفتاری کورد بوو بەرانبەر بەدیلەکان.

ساڵی (١٩٣٠) گەیشت ئەم ساڵە پێنجەمین ساڵی ئازادیی ئارارات بـوو. درێـژەدان بـەم بارودۆخـە لـە ئـاراراتدا بـۆ تورکـــەکان هــەرس نەدەکرا. نەتەوەی کورد هۆشیار بووبووەوە، میراتی باب و باپـیرانی خۆی دەویست. گوێی بە لێبووردنی دواخستن و بەخشینی خـــەڵات و پەیمانەکانی دیکەی نەدەدا. ئاراراتییەکان دەیانوت : (لێبووردن بـۆ تاوانباران شایستەیە، بەڵام ئێمە تاوانبار نین، ئێمە مافی داگیرکراوی مرۆیـی خۆمـان دەوێـت نـەك لێبـووردن، بـــەڵکو ئێمــە دەســتەڵاتی بەخشینمان هەیە).

حکوومەتی تورکیە تەنها بە هێزی سەربازیی خۆی، بەو شێوەیە کە چەندین جار تاقیکردبووە، توانای باشــکردنی کێشـەکەی نـەبوو، پێویستی بە کۆمەکی دەرەکی بوو. شوێنی جوگرافیایی ئـارارات بـە شێوەیەك بوو، کە لە نێوان سنوورەکانی ئێران و رووسیە و تورکیەدا

هەڵکەوتبوو. هەنگاوە رامیارییەکانی حکوومەتی تورک توندتر بوو بە راگەیاندنی هاشەو هووشەی دوور لە راستیی خۆی، دەوڵەتی شوورەویی بۆ لای خۆی راکێشابوو. لە ئەنقەرەشدا لە نێوان وەزیری دەرەوەی تورکیە و باڵوێزخانەی دەوڵەتی شاهەنشاهی ئێراندا بۆ بەستنی پەیماننامەیەکی دۆستانە کە بە زیانی ئاراراتییەکان تەواو دەبوو، دەرگای گفتوگۆکردن کرابووەوە. لەم رووەوە لە تارانیشدا لە لایەنی تورکەکانەوە هەنگاو لە دژی ئاراراتییەکان نرا بوو، ئاراراتییەکان بە وردبینی و گرنگییەکی تایبەتی بە دوای گفتوگۆکانی نێوان ئێران و تورکیەدا دەگەڕان. هەرچەندە دەوڵەتی ئێران دەیزانی و نیازی ئەوەی نەبوو. کە لە دژی ئاراراتییەکان هەنگاوێك بنێت. کە وەکو بە تەشوێیەك رەگ و ریشەی خۆی ببڕێتەوە وابوو، بەڵام لە چالاکییەکانی دەستە نەناسراوەکان کەبە سوودی تورك کاریان دەکرد بێ ئاگانەبوون.

رۆژنامەی ئاگری کە بڵاوکەرەوەی راوبۆچوونی رێکخراوە ئاراراتییەکان بوو لە سەروتارێکی خۆیدا. لە ژێر ناونیشانی ((بەیەك کەڤر دوو تەیر))یانی (بەبەردێك دوو چۆلەکە) روونی کردبووەوە کە دەوڵەتی تورکیە دەیەوێت لە نێوانی کوردو ئێران، لەیەك نەگەیشتنێك بێنێتە کایەوەو دەوڵەتی ئێران لە دژی شۆڕشگێڕەکانی کورد هانبدات و ئاژاوەی کوردەکانیش بخاتە ناو ئێرانەوە، هەم خۆی لە جەنگی کورد تاڕادەیەك ئاسوودە دەکات هەم کوردو فارس یانی ئەم دوو برا هاو نژادە بەدەستی یەکتر بە کوشت بدات، هەردوو لا بێهێز و لاواز بکات تاکو داگیرکردنی ئازربایجانی بۆ ئاسانتر بێت. خۆشبەختانە کاربەدەستانی ئارارات هۆشیار بوون. هیچ

بیانوویەکیان نەدا بە دەست پیاوەکانی تورکیەوە تاکو نیازە گڵاوەکەیان پێ بهێننە دی.

فڕۆکەکانی تورکیە هەموو ڕۆژێك بەیانی زوو دیارییەکیان پێشکەش بە ئاوایی کوردئاوا دەکرد. هێشتا خێڵەکان بەرەو کوێستان نەڕۆیشتبوون، فەرماندەی کورد لەگەڵ شێخ عەبدولقادر و سەد سوارێك بۆ سەردانی بەرەکانی باکووری ئارارات ڕۆیشتن، گەیشتنە ناو دەشتی ئیغدیر ئەمە یەکەم جار بوو کە ئاڵای کوردستانی ئازاد بە دەستی سوارە بێباکەکانی کوردەوە لەم دەشتە دا دەشەکایەوەو لە سەر ڕێگەی ڕۆیشتنیان ژمارەیەك دێهاتی تورك زمان، کە لەوناوچەیەدا نیشتەجێ بووبوون سەریان پێدانەوێنرا، ئاراراتییەکان دەوارەکانیان لە شوێنە جۆراوجۆرەکانی چیاکەدا هەڵدابوون. هێشتا سێ ڕۆژ تێنەپەڕیبوو هەمووشیان نەیان گوێزابووەوە کە دەنگی گولله لە بەشی خۆرئاوای ئاراراتدا لە سەر ڕێگەیەکدا. کە بەشی باشووروو باکووری ئاراراتی بەیەکەوە دەبەستەوە دەبیسترا. بە دوای ئەوەشدا چەند فڕۆکەیەکی تورك دەواری ئاراراتییەکانی بە توندی بۆردمان کرد. لە دواییدا زانرا کە تورکەکان بە فەوجێکی پیادە و بە دوو تۆپی چیاییەوە لە قباق تەپەکە (چیایەك بوو لە بەشی دامێنی خۆرئاوای ئاراراتدا) چادریان هەڵدابوو. ئەم چیایە وەکو قەڵایەك بوو، تەنها ڕێگایەکی باریکی هەبوو. بە دەستڕێژی پیادەکان هیچ زیانێك نەکەوتەوە، بەڵام بە بۆردمانی دەوارەکان خێزانی فەرماندەی کورد بریندار و بەرخ لەوەڕێنێکیش بە ناوی محەمەد کوژرا. ئەمە سەرەتای هێرشی گەورەی تورکەکان بوو بۆ چیای ئارارات.

ئەفسەری تورك زوهدی گویڤەن ئاوای نووسیوە: (هەموو هێزەکانمان لە دژی ئەم چیا بڵندانە ڕێکخست و لە کاتێکدا گەیشتینە ئەوێ ڕوانیمان تەنها کوردێکی لێنەماوە).

فڕۆکەکانی تورك بە پێچەوانەی ساڵەکانی ڕابوردوو هەموو ڕۆژێك لە ئاسمانی ئاراراتدا، دەردەکەوتن. بۆمباو گوللەکانیان بەسەر ژن و منداڵی بێتاواندا دەباراند، بەڵام چونکە لە ترسی گوللەی شۆڕشگێڕەکان لە ئاستێکی زۆر بەرزەوە دەفڕین. لەلایەکی دیکەشەوە ئامۆژگاریی پێویست، بە دانیشتووان ڕاگەیەنرابوو، زیانی گیانی هیچ ڕووی نەدەدا. زیانی ئاراراتییەکان تەنها بریتی بوو لە زیانی ئاژەڵ، حکوومەتی تورکیە چالاکیی ڕامیاری و سەربازیی پێکەوە لە دژی ئاراراتییەکان دەست پێکردن. فەرماندەکانی خۆی گەیاندنە نزیکی ئارارات. درێژەی بە کۆکردنەوەی هێزەکانی خۆی دا، لەلایەکی دیکەشەوە دەوڵەتی شووروەویش ژمارەیەکی زۆر سەربازی لە بەرانبەر سنووری ئێران و ئاراراتدا کۆکردبووەوە. حکوومەتی ئێران ناوچەی ماکۆ (پشت ئارارات)ی پڕکردبوو لە سەرباز. ئاراراتییەکان هەرچەندە لە ئێرانەوە چاوەڕوانی جموجووڵی دوژمنانە نەبوون، بەڵام لە ئەنجامی وتووێژی ڕامیاری و سەربازیی نێوان ئێران و تورکیە نیگەران بوون، ئەمساڵە لە بەردەم دەستێوەردانەکانی حکوومەتەکانی ئێران و شووروەوی و تورکیە. بۆ ئاراراتییەکان گەلێك ترسناك بوو.

لەبەر ئەمە فەرماندەی کورد بڕیاری دا. ناوەندێکی بەرگری وەك ئارارات لە گەلی زیلان و چیای سیپان (سێبەر پان کە تورکەکان بە هەڵە پێیان دەوت سبحان) دروست بکات لە هەمان کاتیشدا

جموجووڵەکان فراوانتر نیشان بدات و نەخشەی سوپای تورك تێکوپێکبات. خێڵی دلێری حەیدەران بۆ قەرەبووی تاوانەکانی رابوردوویان خۆیان داوای ئەم هێرشەیانکرد، ماوەیەك لەوەو پێش بە هۆی هۆبەی ناوچەیی خۆیبوونەوە لە فەرماندەی کورد مۆڵەتی دەست بە کارکردنیان داواکردبوو. گەلی زیلان دووهەمین ناوچە بوو. کەلە جەنگی جیهانی ساڵی (١٩١٤) وەکو ئارارات رێگای هێزەکانی رووسیەی قەیسەری نەداو تاکو کۆتایی جەنگ خاکەکەی لە هەموو زیادەڕەوییەك پاراست، لەبەر ئەمە خۆیان تاقیکردبووەوەو لێهاتوویی و شایستەیی خۆیان سەلماندبوو.

لەگەڵ بوونی ئەم پێشینەیەشدا فەرماندەی کورد مافی ئەوەی هەبوو دەستپێشخەری بۆ ئەم کارە درێژ بکات بە تایبەتی ئەوەی کە دانیشتووانی ناوچەکە داوای ئەم هێرش بردنانەیان کردبوو. فەرمانێك کە سەبارەت بە رێکخستنی ئەم هێرشە دەرچوو سەرەڕای پاککردنەوەی گەلی زیلان لە هێزەکانی تورك ئازاد کردنی شارەکانی بارگیری ئەرجیش- ئەرنیس و تەنانەت عادل جەوازیش بە پێویست دەزانرا. ئەم ئەرکانە بە یارمەتیی ژمارەیەك جەلالی لەئەستۆی خێڵی حەیدەراندا بوو.

لەم کاتەدا هێزەکانی ئارارات هەم ئەوەشیان پێ سپێردرابوو. کە پۆستە بە هێزکراوەکانی تورکیە کە دەوروپشتیان گرتبوو لەناو بەرن و شارۆچکەی باشکەندیان لە باکوور و چیای تندروك لە باشوور بگرن و شارەکانی ئیغدیرو بایەزید بخەنە ژێر مەترسییەوە.

تەمەر شەمکی پێی سپێردرابوو کە لەگەڵ ژمارەیەك لە خێڵی شەمکان شاری قەلب بگرێت و قاغزمانیش بخاتە ژێر مەترسییەوە و

ڕێگای سارو قامیش بەرەو ئارارات بگرێت. لە فەرمانی هێرشەکەدا کاتی هێرش بردنەکەی هەموو ناوچەکان دیاری کرا بوو. ئەم فەرمانە چەند وێنەیەکی زۆری لەبەر گیرابووەوەو ئامادە کرابوو و بە سەرۆکە پەیوەندیدارەکان راگەیەنرابوو.

ئەفسەری تورك زوهدی گویڤەن وێنەیەکی لەم بەیانەی دەست کەوتبوو، لە بارەیەوە ئاوای نووسیوە:

(حکوومەتی تورکیە فەرمانی هێرشی بۆ ئاگری دەرکرد و چەند یەکە یەکی سەربازی بەرەو بایەزید دەچوونە پێش. ژەنەڕاڵ ساڵح لە ئامۆرتاك تەواوی ئەفسەرەکانی بۆ راگەیاندنی فەرمانی لەناوبردنی شۆڕشگێڕەکانی ئاگری کۆکردەوە. لە شکرکێشیی گەورەی تورکەکان دەستی پێکرد. هێزەکانی تورکیە قەباق تەپە کە لە خۆرئاوای ئاگریدا بوو داگیرکرد. فەرماندەی شۆڕشگێڕەکانی کورد ئیحسان نوری بە نۆرەی خۆی بەو خێڵانەی کە لە دەرەوەی ناوچەی ئاگریدا بوون پرۆگرامی راپەڕاندنی چەند ئەرکێکی دوورو درێژی بۆ رەوانە کردبوون و ئەو خێڵانەشی وەکو بەشێکی هێزەکانی خۆی لێکردبوو. لە هێرشە گەورەکەدا وێنەیەك لەم پرۆگرامە واتە بەیاننامەیەیان دەست کەوتبوو. کە لە گیرفانی کوردێکی کوژراو دا دۆزیبوویانەوە. ئیحسان نوری وێنەیەکی بەیانەکەی بۆ کۆلۆنێل نەسرەت ئیبراهیمی سەرۆکی خێڵی ئاداماں رەوانە کردبوو. لە لای راستی نامەکەوە ناوی خۆیبوون لە ژێریا دەستەواژەی (جەمعیەتی نەتەوەیی کورد)((؟)) نووسرابوو، لەلای چەپی بەیانەکەشەوە ناوچەی چالاکیی سەرانسەری ئاگری باسکرابوو و لە ژێر ئەوەشەوە مێژووی (١٨ ی حوزەیرانی ١٩٣٠) نووسرابوو.

ئەم پرۆگرامە یا بلێین بەرنامەیە لە حەوت خاڵ کە بە زمانی کوردی نووسرابوون پێکهاتبوو. بریتی بوون لە :

١- لە (١١)ی حوزەیران تورکەکان پەلاماری ئاگرییان دا. قباق تەپەیان داگیرکرد و هێزەکانی تورکیە لەوێدا جێگیربوون. شەش فڕۆکەی دوژمن لەم هێرشەدا بەشدارییان کرد و لە (١١ تا ١٨)ی حوزەیران هێزی ئاسمانیی تورکیە ئاسمانی ئاگرییان دەبەزاندو بۆمبابارانیان کرد. هێزەکانی ئێمە سێ فڕۆکەی دوژمنیان خستە خوارەوە. یەکێکیان لە فرگەی بایەزید کەوتە خوارەوە، فڕۆکەوانەکەشی پێکراو کوژرا.

٢- هێزە پیادەکانی ئاگری لە دژی هێزەکانی دوژمن بەرەو ئیغدیرو بایەزید هێرشیان دەست پێکرد. فەرمان بە لە شکری ناوەندی دراوە کە بڕۆنە چیای تندروك لە وێشەوە پەلاماری هێڵی هاتنی یارمەتیی تورکەکان بدەن، هەروەها پایەگاکانی کەرەسە جەنگییەکانیان داگیربکەن. بە چالاکیی پارتیزانیی هێزەکانی لای سووریەوەمان هاتبوونەوە ناوچەکانی خەرپوت و دەرسیم و هاتنە پێشەوەی هێزەکانی تورکیان راوەستاند.

٣- بەشی یەکەمی هێزەکانی خۆیبوون، بە یارمەتیی یەزدان پەلاماری تورکەکانیان دا.

ا- تەمەر ئاغا فەرماندەی گشتیی هێزی ئاسایشی ئاگری بە هێزەکانی ژێر دەستەڵاتی خۆیەوە دەستی بە چالاکی کرد؛ لە سێی حوزەیران پەلاماری بنکەی حکوومەتی لە شاری قلب دا، لە دوای داگیرکردنی شارەکە، خێڵەکانی شمکان پەیوەندییان بەهێزە شۆڕشگێڕەکانەوە کردو پێکەوە گەیشتنە نزیکی پیرناوۆت.

ب– شـــەوی چـــواری حوزەیـــران وەلی بـــەگ، یارمـــەتیدەری سەرهەنگی تۆپخانە بە هاتنی خێڵەکانی گازگـان (Gazgan)و زیـلان بـە هـێزبوون چـەند کۆمـەڵێکی دیکـەش پـــەیوەندییان پێوەکـردن. ناوبراو لە پەلامارێکی گەورەو گرنگدا، شاری بایەزیدی رزگـار کـرد و لە هەمان رۆژدا هێزەکانی ئاگری پەلاماری ئەو هـێزەی دوژمنیـان دا کە لە ئاگریدا جێگیر بووبوون.

٤ – فـــەرماندەکانی ئـــەم دەســـتانە کـــە لـــە ئـساوایی درێـــك کۆبووبوونـەوە. لـە چـواری حوزەیـران بـــە هێزەکانیـان یەکەیـــەکی سـوپای تورکیـان چـەککردو فەرمانگـەی حکوومـــەتیان دا گــیرکرد. چالاکییەکانی دوایی بەم شێوەیەی خوارەوە ئەنجام دران:

ا– بەشی ئەرجیش بە پشـتیوانیی گـەلی زیـلان و لـە دوای داگـیر کردنی بنکەی حکوومەتی تورك بەرەو عادل جەواز رۆیشتن رزگاریان کرد. لەلای ئەخلاتەوە. تاکو توان و چیای نەمرود سوارەکانی کـورد لە هاتوچۆ و گەشتا بوون.

ب– لەدوای ناردنی چەند یەکەیەکی پێویست بۆ بەشی ئەرجیش، رابەرەکانی گـەلی زیـلان تیپێکـی ژانـدارم و کارمـەندانی تورکیـان لـە ناوچەکەدا گرت. لە خۆرئاواشەوە بەرزاییەکانی ئالآداغ و مەلەزگریان داگیرکرد.

یەکـــەکانی سـوارەی کـورد توانییـان رێگاکـانی پـــەیوەندی و هاتوچۆی قەراکۆسە بۆ مەلەزگر و قەراکۆسە بۆ ئەرجیش و مەلەزگر بۆ پاتنۆس بخەنە ژێر دەستەڵاتی خۆیانەوە.

پ– خێڵـەکانی حـەیدەران، دانیشـتووانی پـاتنوس و خێڵـــەکانی دیکە کە پەیوەندییان بـە ئێمـەوە کردبـوو شـاری پاتنوسـیان رزگـار

کرد و سواره کوردەکان هاتوچۆی پەیوەندیی دوژمنیان لـە باکوورو خۆرهەڵاتی چیای سیپان و هەروەها بەرزاییەکانی– قوپ–و مووش و نـەمرووداغ کـە کـەوتبووە دەست تورکەکانـەوە بــڕی. بنکـەکانی تـەیارکردنیان و هـەروەها ئارنیسـیش کەوتـە ژێـر دەسـتەڵاتی کوردەکانەوە. ئەو ڕێگایانەی کەوانیان بە ئەرجیس و ئارانیسیان بـە سەرایەوە دەبەستەوە دا خست.

ت– هێزەکانی ناوندی لەلایەن عەشایەری میلان و جـەلالی و هەروەها ئەو خێڵانەی کە لە ئاباغاوە هاتبوون، بـەهێز بـوو بـوون. شاری بچووکی بایەزید– یان رزگار کرد. دەستەیەکی چوار سـەد کەسـی بۆ بـەهێزکردنی هێزەکانی ئامادەکردن بۆ چیای تنـدروك رەوانـەکران تـاکو لـە گوێزاندنـەوەی کەلوپەلـە بـە جێماوەکـاندا یارمەتییان بدەن. شارەکانی وان، سـەرای، ئاگرین و هـەروەها ئـەو ڕێگایانـەی کـە لـە وانـەوە بۆ تـەریب و لـە هەکارییـەوە بۆ سـەرای دەڕۆیشت خستنە ژێر هەڕەشەی خۆیانەوە.

ج– هێزەکانی ئەرجیش و ئارنیسیش لە چالاکییەکانی هێزەکانی ناوەندیدا بەشداربوون.

چ– لە رۆژی هـەینی (١٤)ی حوزەیـران یارمـەتیدەری سـەرهەنگ نەسرەت ئیـبراهیم ئاغـا سـەرۆکی خێڵـی ئادامـان، دانیشـتنێکی کوتوپڕی بە ئامادە بوونی عەلی بەگ میرزا و رەسـوولْ بـەگی زەلی و هـەموو سـەرۆکەکانی دیکـەی خێڵــەکانی قوتــان و حسـە سـووری پیکهێنا هێرشـێکیان بۆ شـاری دیـادین بـرد، بـە تـەواوی دەسـتیان بەسـەر ڕێگـای نێوان قەراکۆسـەو بایـەزیدا گـرت و ئیـبراهیم ئاغـاو

حەمید بەگ تێکۆشان کە ڕێگای هاتوچۆی دوژمن لە گەلی تاهر بگرن.

ح– لەدوای گرتنی ئەم شوێنانە کە لەسەرەوە باسمانکردن، هێزەکانی ئەرجیش و پاتنوس و گەلی زیلان، بەشی زۆری هێزەکانی خۆیان لە ژووروی ئەو شوێنەی کە دووتاق و مەلەزگر بەیەکەوە دەبەستەوە، جێگیر کرد. دەستەی هێنان و بردنی کەرەسەی پێویست لە نێوان ئارنیس و نورشات جێگیربوون.

٥ – بنکەی سەرەکیی فەرماندەیی کوردەکان لە ئاگریدا بوو بەڵام بەهۆی گەلێك هۆوە نەدەبووا دوژمن بەوردی شوێنەکەی پێ بزانێت).

زوهدی ویڤەن. لە دوای ئاماژە بە بەرنامەی کاری خۆیبوون ئاوای نووسیوە:

(ئیحسان نوری هەڵاتووی سوپاو خایەن، فەرماندەیی گشتیی چالاکییە سەربازییەکانی لە ئەستۆدایە و هەروەها ڕێکخراوێکی لە شێوەی حکوومەت دامەزراندووە. لە کۆتایی ئاخرین لاپەڕەی بەرنامەی کارەکاندا لە ژێر ناونیشانی (فەرماندەی گشتیی خۆیبوون) واژۆی ئەوی پێوە بوو. لە بارەی هەڵوێست و ئەرکەکانی ئیحسان نوری وا دەردەکەوت کە ناوبراو بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد خەباتی دەکرد. سەرەڕای بەرنامەی ئەم کارانە. (بەرنامەی کاری گشتی)یشی بڵاو کردبووەوە کە بۆ لێپرسراوانی پەیڕەوی خۆی دەدوا. لەم بەرنامەی کارانەدا هێڵە گشتییەکانی ڕاپەڕین بەم شێوەیەی خوارەوە دیاری کرابوون.

١ – هەر کۆمەڵێك دەبێت سەرۆکێك و لێپرسراوێکی هەبێت.

٢ – له هه‌ر ناوچه‌یه‌کدا ده‌بێت ناوه‌ندێکی به‌ڕێوه‌بردن بۆ به‌ڕێوه‌بردنی کاروباره مه‌ده‌نییه‌کان و هه‌روه‌ها بۆ دابینکردنی که‌ره‌سه‌ی پێویستی جه‌نگاوه‌ران دابمه‌زرێت.

٣ – ته‌واوی ئه‌و چه‌که قورس و سووکانه، هه‌روه‌ها ته‌قه‌مه‌نی و که‌لوپه‌ل و هۆکانی گوێزانه‌وه و ئه‌و خواربارە‌ی که له شاره‌کان وناوه‌نده‌کانی حکوومه‌ته‌وه ده‌ست ده‌که‌وێت بگوێزرێته‌وه بۆ حکوومه‌تی ناوه‌ندیی کورد، فه‌رمانێك ده‌رچوو که له گرتنی دراوو که‌لوپه‌لی تایبه‌تی خه‌ڵکی غه‌یره سه‌رباز خۆتان بپارێزن.

٤ – ئه‌فسه‌رانی سوپای تورك و هه‌روه‌ها ئه‌و لێپرسراوانه‌ی حکوومه‌ت که مه‌یلی هاوکارییان به شۆڕشه‌وه هه‌یه ده‌توانین قبووڵ بکه‌ین به‌ڵام ده‌بێت له ژێر چاودێریدا بن. بنکه‌و هێڵی ته‌له‌فۆن و ته‌له‌گراف ده‌بێت له ژێر نۆژه‌ن کردنه‌وه‌دا بن بۆ ئه‌مه‌ش ده‌بێت سوود له‌و پسپۆرانه وه‌ربگیرێت که شایسته‌ی پشت پێبه‌ستنن. ده‌ست حه‌قیشیان پێبدرێت. هێڵه‌کانی په‌یوه‌ندی و ڕێگاکانی نێوان ئاگری و دوژمن ده‌بێت له ناو ببرێن. فڕۆکه‌و فرگه‌کان ده‌بێت هه‌میشه له ژێر کونترۆڵدابن لێ نزیك بوونه‌وه‌یان قه‌ده‌غه‌یه).

زوهدی گویڤه‌ن به‌شێکی ده‌قه ئه‌سڵییه‌که‌ی لاداوه، به‌ڵام له‌وانه‌یه له زه‌حمه‌تییه‌کانی وه‌رگێڕانی ده‌قه کوردییه‌که بۆ ده‌قێکی تورکی سه‌رچاوه‌ی گرتبێت. له‌به‌رامبه‌ر ئه‌مه ره‌فتاری دۆستانه‌ی کورده‌کانی به‌رانبه‌ر به‌زیندانییه تورکه‌کان.نه‌نووسیوه.

فه‌رمانده‌ی کورد له بیری ئه‌وه‌دا بوو. که له دوای تێپه‌ڕبوونی تۆفانی به‌ڵای ئه‌مساڵه پێش کۆتایی ئه‌م هێرشه چاو پێداخشاندنه‌وه‌یه‌ك و هه‌مواره‌کردنێك که گونجاو بێت له‌گه‌ڵ ره‌وشی

ئاسایشی نەتەوەپەروەرە کوردەکان بکات. بۆ ئەم کارەش کوڕی حسەین پاشاو سەید رەسووڵی بەرزنجی لەگەڵ ژمارەیەك سواردا بۆ گەلی زیلان رەوانە کردن.

بۆ سەرقاڵکردنی تورکەکان رۆژێکیان هێزێکی کورد دەوروبەری قبان تەپەیان گەمارۆدا (١٥) سەربازیك کە لە بارودۆخەکە بێئاگابوون بۆ دامەزراندنی هێڵەکانی پەیوەندی لە سنووری سەنگەرەکانی خۆیان دەرچوو بوون و لە چیاکەوە سەرەو ژێر بووبوونەوەو دەیانویست بەرەو بایەزید برۆن. تووشیان بە تووشی دەستەیەك شۆڕشگێڕی ئاراراتییەوە دەبێت لە ئەنجامی جەنگێکی کورت خایەندا هەموویان کوژران و چەکەکانیشیان کەوتنە دەست شۆڕشگێڕەکان. لەم کاتانەدا دەستە بچووکەکانی شۆڕشگێڕانی ئاراراتی لە هەموو لایەکەوە هێرشی نومایشی خۆیان دەست پێکرد. لەمانەش دەستەی عومەر گلتوری لەگەڵ بارودۆخێکی زۆر نالەباریشدا خۆیان گەیاندە هێڵی پێشەوەی بەرگریی سەربازەکان و دەرسیان دان. چەند سەربازێکیان کوشتن و چەکەکانیشیان گرتن و لەگەڵ خۆیانا هێنایان. جەنگ تادوا نیوەڕۆ درێژەی کێشا.

نابێ ئەوەشمان لە یاد بچێت ئەو رۆژەی کە هێزی تورك قبان تەپەیان داگیر کردبوو و لەسەر بەرزاییەکی بەرانبەریان ئالایەکی کورد هەڵکرابوو تەنها ئەو ئالایە بەبێ پاسەوانیش چەند مانگێك بەری بە سوپای دوژمن گرتبوو رێگەی زیادە رەویی لێگرتبوون.

لە هاویندا دامێنی ئارارات گەلێك گەرم بوو مێشوولەیەکی زۆریشی هەبوو. ئەم کەشو هەوایە لەگەڵ مەزاجی کوردەکاندا کە عادەتیان بە کوێستان و ئاو و هەوای خۆش گرتبوو رێنەدەکەوت

لەبەر ئەمە لە ناوەڕاستی هاویندا ئەو ناوچانە چۆڵکران و بنکە سەر سنوورییەکانی ئارارات بەرەو بەرزاییەکانی چیاکان هەڵکشان. دوژمن سوودی لەم گۆڕانکارییە وەرگرت و شەوێکیان هێزەکانیان لە پردی شێخلو پەڕینەوە هاتنە ناو سنووری ئارارات و بەرزاییەکانی دەوروبەری ئاوایی شێخلویان داگیرکردو چادریان لێهەڵدا، ڕۆژێکی دیکە ژمارەیەك لە شۆڕشگێڕەکانی ئارارات بۆ پێشوازیی دوژمن لە چیاکەوە بەرەو لای دوژمن سەرەو لێژبوونەوە، بەڵام ئەم ژمارە شۆڕشگێرانە هێشتا نەگەیشتبوونە سنوری مەودای تەقەکردن کە هێزەکەی دوژمن چادرەکانی خۆیان پێچایەوەو بەرەو بایەزید گەڕانەوە.

ئەم گەڕانەوەیە لە ترسی هێزی ئارارات کە لە چیاکەوە سەرەو ژێر بوو بوونەوە نەبوو چونکە دوژمن لە کاتێکدا کە هاتە ناو سنووری ئاراراتەوە دەیزانی پەلاماری دەدرێت. گومان بۆ ئەوە دەچێت کە بزاڤی سوارەکانی ئاراراتی لە ناوچەی گەلی زیلان تورکەکانی لەو پەلامارە نوێیە کە دەیانویست ئەنجامی دەن گێڕابێتەوە چونکە شەوی پێشوو بە ئاسانی لە بەرزاییەکاندا جێگیربووبوون و هیچ بەڵگەیەك نەبوو کە پێشبارە نوێکانی خۆیان کە تازە ناردبوویانە ئاراراتەوە بەم زووییە بگێڕنەوە دواوە.

لە دەوروبەری گەلی زیلان تایەفەکانی قالقان و مکران لە عەشیرەتی ئەدمان نیشتەجێبوون. سەرۆکەکانی قالقان: محوی تەمەر ئاغا، محوی دەروێش ئاغا، بەکریٚ عەلی خان، تاهیری عەلی بەگ بوون و سەرۆکی بەکرانیش ڕەشۆری سلو بوو. لە ناو ئەمانەشدا محوی دەروێش ئاغا جێگەی باوەڕی کاربەدەستانی

حکوومەتی ئـەرجیش بـوو بەشـێوەیەك کـە ئـەو ڕۆژەی سـوارەکانی ئارارات لە ماڵی ناوبراودا میوان بوون فەرماندەی ئاسایشی ئەرجیش لە ڕووی باوەڕو دڵنیابوونییەوە ناوبراوی بۆ ئـەرجیش بـانگ کردبـوو تاکو زانیارییەك لە بارەی هاتن و نیـازی ئـەو سـوارانە پـەیدا بکـات. کارمەندانی ئەرجیش لەو گومانەدا بوون کە لە پێشـهاتی یـاخیبوونی خێڵی حەیدەری دا ناوبراو خەیانەت لە نەتەوەکـەی خـۆی دەکـات و وەفـاو ئەمـەکداریی خۆیـان بـۆ دەوڵـەتی تـورك دەردەبـڕن. لـەوە بێئاگابوون کە ناوبراو خۆی یەکێك بوو لەئەندامانی خۆیبوون.

دانیشتووانی گەلی زیلان بە خۆشی و شـادییەکی بـێ ئـەندازەوە پێشوازییان لە سوارەکانی ئاراراتی کرد کە هەڵگری فەرمان و بەیانی دەست پێکردنی جەنگ بوون لەگەڵ دەوڵەتی تورکیە. بە شـێوەیەك کە لە خۆشییانا تەماشـای مێـژووی فەرمانەکـەیان نـەکردبوو کـە لـە بەیانەکەدا ئاماژەی بۆ کرابوو، لە پێش کـاتی دیـاریکراودا پـەلاماری حەسـەن عـەبدال کـە شـوێنێکی گرنگـی دوژمـن بـوو، لـە دوو سـەد سەرباز پێکهاتبوو. لە جەنگێکی کەم خایەندا سەربازەکانیان بـەدیل گرتـن و چـەکیان کـردن. پاشـان شـارۆچکەی نوشـار کــە نـاوەندی ناحیەی گەلی زیلان بوو، دایانە بەر هێرش. یەك گوردانێکی سەربازی پیـادە کـە گوروهـانێکی شەسـتیری قورسـیش بەشـێکی بـوو، بـە هەموویان سەربازگەکەی ئەو شوێنەیان پێکهێنابوو.

فەرمانداری نوشار لـە ئەگـەری هـەر پێشـهاتێك قـەڵای نوشـاری قایم کردبوو. هەموو پێشبینییەکی پێویستی بـە ئـەنجام گـەیاندبوو. تەنها شتێك کە بە بیریا نەهاتبوو هەستی لە خۆ بووردنی کـورد بـوو کە لە ڕێگای ئازادیی نەتەوەکەیدا. لـە کـاتی هـێرش بـردن بـۆ سـەر

نوشار ئاراراتییەکان شارەکانی ئەرجیش و بارگرییان فەرامۆش نەکردبوون و هێرشێکی توندیان کردبوونە سەر.

بەڕێوەبەرانی هێرشەکان سەرگەرمی جەنگ بوون و ناردنی هەواڵی بەرەکانی جەنگیان بۆ فەرماندەیی گشتیی کورد فەرامۆش کردبوو. لە کاتێکدا فەرماندەی کورد چاوەڕوانی هاتنە پێشەوەی مێژووی هێرشەکەی دەکرد کە لە بەیانەکەدا دیاریکرابوو تاکو لە هەموو خاڵەکانی ناوچەکەدا جەنگێکی یەکگرتوو بەرپا بکرێت.

قەڵای نوشار سەرەڕای لەخۆبووردنێکی زۆر کە فەرماندەی تورك و ئەفسەرەکانی نیشانیاندا و سەرەڕای قایم بوونیشی کە لە شوێنێکی بەرزدا هەڵکەوتبوو پاراستنی ئاسانبوو، نەیتوانی تەنها (٢٤) کاتژمێر بەر بە لافاوی هێرشی دلاوەرانەی تایەفەکانی ئەدمان بگرێت و. لە دوای زیانێکی زۆر ناچار کەوتە ژێر دەستەڵاتی کورد. هێرشبەرانی کورد لە یەکەم رۆژدا بەشێکی شاری ئەرجیش و تەواوی شاری بارگرییان ئازاد کرد و دەستیان بەسەردا گرت. هێزەکانی دوژمن لە بەشەکەی تری شاری ئەرجیش و قەڵای بارگری بەر گرییان کرد.

دەستەیەك لە شۆڕشگێڕەکان کە فەرمانی بڕینی رێگای نێوان ئەرجیش- وانیان پێسپێردرابوو، بوون بە قوربانی گوێ پێنەدانی خۆیان. سەرکەوتنێکی گەورە کە لە سایەی ورەو بێباکیی خۆیانەوە بە دەستیان هێنابوو دووبارە لە دەستیان دا. لە ئەنجامدا دۆخی ناهەمواری تورکەکان لە نێو شاری ئەرجیشدا گۆڕدرا بەدۆخێکی لەبارتر. ئەم رووداوەش ئاوەهابوو:

فەرمانداریی تورك. لە ناوچەی وانەوە چەند تۆپێك و ژمارەیەك سەربازی بۆ یارمەتی دانی هێزی ئەرجیش رەوانە کردبوو. دەستەیەك شۆڕشگێڕ لە نزیك شارۆچکەی ئەرجیش بەریان بەم هێزە گرتبوو لەدوای جەنگێکی نیو کاتژمێری لەبەرئەوە تۆپچییەکان و سەربازەکان هیچ هیوایەکی رزگاربوونیان نەبوو خۆیان دابوو بەدەستەوە. شۆڕشگێڕەکانی حەیدەری لەباتی ئەوەی بەشێکیان لەسەر بەرزاییەکان بمێننەوەو تەنها چەند کەسێکیان بچن بۆ چەککردنی سەربازەکان، هەموویان پێکەوە سەنگەرەکانیان چۆڵکردو بەرەو سەربازەکان رایانکرد، فەرماندەی هێزە یارمەتییەکە چونکە کەمیی ژمارەی شۆڕشگێڕەکانی بۆ دەرکەوت لەم شکانەی خۆی شەرمەزار بوو، هەڵچوو سەر لە نوێ ورەی بە بەردا هاتەوەو فەرمانی دەستڕێژی دا. لەم تەقەکردنەدا سەرۆکی دەستەی شۆڕشگێڕەکان لەگەڵ چەند شۆڕشگێڕێك کوژران ئەوەشی کەمایەوە خۆبەدەستەوەدانیان بەلاوە نەنگ بوو و لە دۆخێکی نالەباردا دەستیان بە جەنگ کرد. لە دوای تەقاندنی ئاخرین فیشەکیان ئەم چەند کەسەشیان بوون بە قوربانیی ئازادیی گەل و بە شانازییەوە گیانیان سپارد. بەم شێوەیە هێزە یارمەتییەکە توانی خۆی بگەیەنێتە ئەرجیش و هێزەکەی دوژمنیان زیاتر بەهێز کرد.

یەکەم هێرش بۆ ناو شاری ئەرجیش تایەفەی بەکران کردیان. ئەو تایەفەش چەکی تەواویان نەبوو بە شێوەیەك ژمارەیەکیان بۆ داگیرکردنی فڕگە رەوانە کرابوون لە باتی تفەنگ، لیس و بێڵیان بە دەستەوە گرتبوو بەم شێوە بێباکانە مردنیان لە رێگەی ئازادیدا لە ژیانی ژێر دەستی و نەنگیيان بە لاوە باشتربوو، بێباکی و

بێپەروابییەکی لە ئەندازە بەدەری وەها کە تایبەتمەندییەکی نەژادی کوردە پەلاماری فڕگەکەیان دا، بە پێشکەشکردنی چەند قوربانییەك چوونە نێو فڕگەی شارو ئەو سەربازانەی کە پاسەوانی فڕگەکە بوون بە دیل گیران و چەککران و بەم شێوەیە خۆیان چەکدار کرد. دوو فڕۆکە کە ئامادەی فڕین بوون لەلایەن شۆڕشگێڕەکانەوە دەستیان بەسەردا گیراو بەهۆی نەبوونی فڕۆکەوانەوە هیچ سوودێکیان بۆ کورد نەبوو، هەردوو فڕۆکەکەیان تێك و پێك دان.

ژمارەیەك لە شۆڕشگێڕەکان بەرەو پاتنوس رۆیشتن شارۆچکەی ناوبراویان دایە بەر هێرش. سەربازگەی پاتنوس شەستیرەکانیان لەسەر منارەکانی مزگەوتەکان دامەزراندبوو و هەموو شوێنە بەرزاییەکانیشیان گرتبوو، لەگەڵ ئەمەشدا ژمارەیەك لە شۆڕشگێڕەکان توانییان بچنە نێو شارۆچکەکەوە، بەلاّم نەیانتوانی هیچ زیانێك بەسەربازگەکە بگەیەنن.

لە کاتی هێرش بردن بۆ سەر پاتنوس رێگەی قرا کۆسە – ئەرجیشیان بڕی بوو. ئەو ئەفسەرانەی لە ژێر سایەی سوارەکانی سپکیدا دەهاتن بۆ پاتنوس دوایان کەوتن و هەموویان چەککران.

سەیفەدین بەگ کوڕی فەتحوللا بەگ سەرۆکی لەوەو پێشی هەسنی لەگەڵ چەند سوارێکی جەنگاوەری هەسنی چووە نێو دەشتایی مەلەزگر و داوێنی جەنگەکەی بۆ ئەوێ راکێشا. گەلی زیلانییان لە ئەنجامی هێرشی پێشوەختییان بە تەنها مابوونەوە. فەرماندەیی تورك لە هەموو لایەکەوە هێزی رەوانە کرد، بە شێوەیەك کە لە هەمان کاتدا کە کوردەکان لە ناو شارەکاندا سەرگەرمی جە نگ و پێکدادانی توندبوون، هێزی سەربازیی تورك بە

یارمەتیی کاریگەرانەی خێڵی کەسکۆیی لە پشتەوە چوونە نێو گەلی زیلان و حەسەن عەبداڵیان سەر لە نوێ داگیرکردەوە. هێزەکانی تورك بەهۆی کەمتەرخەمیی شۆڕشگێڕەکانەوە. ئەم شوێنانەیان داگیر کردنەوە چونکە هەروەکو وتمان گەلی زیلانیان لە پێش ئەو کاتەی کە فەرماندەی کورد دیاریکردبوو، دەستیان بە هێرش کردبوو و لە میانەی هێرشەکەشیانا هیچ هەواڵێکیان بەسەرکردایەتی رانەگەیاندبوو. لە کاتێکدا ئەگەر چاوەڕوانی مێژووی دیاریکراویان بکردایە چونکە پشتی گەلی زیلان بە دەستەیەکی تایبەتیی دیکە سپێردرابوو هێزەکانی تورك نەیاندەتوانی لە پشتی گەلی زیلانەوە بێنە ژوورەوە. سەرەڕای ئەم گوێپێنەدانەش هۆیەکی دیکەش هاتە پێشەوە، کە بوو بە هۆی ئەوە هێزی کورد بڵاو ببێتەوەو چوون بە دوای ژن و منداڵەکانیاندا کە لە کوێستانەکاندا بوون. لە نزیکی دەوارەکانی خۆیاندا بەریان بە دوژمن گرتبوو، بەرەو دوا ڕاویان دەنان تاکو هەلێك بۆ گوێزانەوەی ژن و منداڵەکانیان برەخسێنن و بەم شێوەیە بەرەو ئارارات پاشەکشێیان کرد. سەید عەبدولوەهابیش هاتە ریزی شۆڕشگێڕەکانەوەو لەگەڵ خێزانی ئەرجیشیان بە جێهێشتبوو.

لە جەنگی ئەرجیشدا بێجگە لەو دوو فرۆکەیە کە لە فرگەکەدا تێك شکێنران، چەند فرۆکەیەکی دیکەش بە گوللەی شۆڕشگێڕەکان کەوتبوونە خوارەوە. یەکێکیان لە سەر تەپۆلکەیەك کە چەند کاتژمێرێك لەوەو پێشتر کەوتبووە ژێر دەستەڵاتی کوردەکانەوە دەفری وای دەزانی هێشتا سەربازی تورك لە وێدا ماونەتەوە. بۆ راپۆرت پێدانیان نزم بووبووەوەو لەو کاتەدا کەوتبووە بەر

دەستڕێژی شەستیری کوردەکان و کەوتەخوارەوە. راپۆرتە نووسراوەکەی فڕۆکەوانەکە کەوتبووە دەست شۆڕشگێڕەکان، جموجووڵی هێزە ناردراوەکانی تورکی بۆ ناوچەکە روونکردبووەوە.

لەو پێکدادانانەدا. کە لە نێوان ڕێگاکاندا کوردەکان پێشانیان دەدا، لە رووی ماڵ و منداڵەوە زیانێکی زۆریان لێکەوت. لە کوڕەکانی ئەمین پاشا، عوسمان و ئەبوبەکر لە ناو کوژراوەکاندا بوون. کۆکوژی بێبەزەییانەی ژن و منداڵی بێدیفاعی ناوچەی گەلی زیلان لەلایەن سەربازانی تورکەوە ماوەیەك درێژەی کێشا کارەساتی دیکەی بە مێژووی کارەساتەکانی مەغۆلەوە نا. لە کاتێکدا کە فەرماندەی کورد لە بزاڤەکانی خێڵی حەیدەران ئاگادار بوو کار لە کار ترازابوو. ئیتر لێرەدا دەبوایە هەرچی زووترە باری گرانی گەلی زیلان سووکتر بکرێت. لەبەر ئەمە بەپەلە داود کوڕی دلێری برو حسکی لەگەڵ ژمارەیەك لە هێزەکانی کورد نێردرا کە بنکە سەربازییەکانی نورەشین و سوبحان لەناوبەرێت. مەڵبەندی سەرکردایەتیی سەربازیی ناوچەکە لە ئاوایی سوبحان بوو. لە دێی نورەشین تەنها چوار سەربازی لێبوو و پەلاماردانی دێی سوبحان بۆ دانیشتووانی ناو دێکە مەترسیدار بوو. چونکە سەربازەکان لە ناو دێکەدا سەنگەریان لێدابوو. بەم پێیە تێك شکانیان لە ناو ئاواییەکەدا بە زیانی کەم نەدەگونجا. نەخشەیەکیان دانا، کە لە بەرە بەیان دا پەلاماری بنکەی ئاوایی نورەشین بدەن و ڕێگەی سوبحانیش بگیرێت، هەر کاتێك کە سەربازەکانی دێی سوبحان بە نیازی کۆمەك کردنی سەربازەکانی نورەشین لە دێ هاتنە دەرەوە ئیتر مۆڵەتی گەڕانەوەیان نەدرێت.

ئەو هێزەی کە ئەم ئەرکەی پێسپێردرابوو، بەسەرکەوتوویی ئەنجامی دا. لە دوای چەند جەنگێکی توند سەربازەکانی هەردوو بنکەکە بە دیل گیران و چەککران. ژمارەی دیلەکان لە سەد سەرباز زیاتربوو. دیلەکانیان لەگەڵ خۆیانا هێنا و بۆ دابینکردنی شوێنی دانیشتنیان و خۆراکیان بەسەر ماڵە ئاراراتییەکاندا دابەشکران.

ئەمڕۆکە پارچە بۆمبایەکی فڕۆکەکان بەر ئەژنۆی دایکی برو حسکی کەوت. ئەم پیرەژنە زیاد لە سەدو دە ساڵ تەمەنی هەبوو. ئەم دایکە کوڕانی دلاوەری وەك برو حسکی ئەیوبی پەروەردە کردبوو، قارەمانێکی دیکەشی بە ناوی ئەحمەد لە ڕێگەی ئازادیی کوردا کرابوو بە قوربانی، لەم بارەدا بریندار بوونی نموونەیەکی دیکەی ئازایەتی و بێباکیی نیشان دەدا. پارچە بۆمباکە ئێسکی ئەژنۆی ورد کردبوو، بەڵام ئەم ژنە بە ساڵدا چووە گەورەیی خۆی لە دەست نەدا، بە هێواش و لەسەرخۆییەکی ئاساییەوە ئەوانەی دەچوونە سەردانی بەخێر هاتنی لێدە کردن سەبارەت بە بەسەرهاتی برینەکەی دەدوا، بۆی ڕوون دەکردنەوە کە چۆن ئەژنۆی وردبووە، ماسوولکەکانی ئاوسابوون و لەناوچووبوون، بووبوو بە چەند پارچەیەکەوە و هیوای ژیانی لێبڕیبوو. گەلێك بە ئاساییەوە گۆشتە لەتبووەکانی بە دەست لە ئێسکەکەی جیا دەکردەوە چۆنیەتیی برینەکەو وردبوونی ئێسکەکەی نیشان دەدان. ئەیوت: (من پیربووم ئەم برینەی منیش چارەی نییە سوپاسی یەزدان دەکەم کە ئەمڕۆکە منی کرد بە قوربانی ڕێگەی ئازادی و بەلایەکی بە کوڕانی ئارارات نەگەیاند و جەنگاوەرەکانی پاراست).

ڕۆژی دوای ئەوە نۆرەی هێرش بۆسەر بنکەکانی بڕون سوور و بڕون ڕەش بوو. ئاراراتییەکان گەلێکیان حەز دەکرد کە ئەو تۆپە گەورەیەی لە بڕون سوور دانرابوو و بووبوو بە هۆی ناڕەحەتیی هاتووچۆکەران بەدەست بێنن. حەزیان دەکرد لوولەی ئەم تۆپە گەورەیە، بەرەو بنکەی سەرکردایەتیی سەربازانی تورك وەرگێڕن.

شەو تەرتیباتی پێویست جێبەجێ کرا. لە نزیکی بەرەبەیاندا هێرش بۆ هەردوو شوێنەکە کرا. هێشتا تاریك بوو، لەلای بنکەی بڕون ڕەشەوە تەقە دامەزرا. فەرماندەی بڕون سوور بە تەلەفۆن خەبەری بە بنکەی بایەزید دەداو دەیوت لەبنکەی بڕون ڕەش جەنگ دەستی پێکردووە، بەڵام لە ناوچەی ئێمەدا ئاسایش بەردەوامە. ئەم فەرماندە لاوە لەوە بێئاگابوو کە شۆڕشگێڕەکان دەورەیان داوە، ئەوەندە لێوە نزیك بوونەتەوە. کە تەنانەت گفتوگۆ تەلەفۆنییەکەیان دەبیست.

هەوا ڕووناکبوو. دەنگی تەقەی ئەم بنکەیەش بەرز بووەوە. تورکەکان لە تەپۆڵکەکەدا بە چاکی سەنگەر بەندییان کردبوو، لەسەر تەپۆڵکەکە ڕێگای هاتوچۆکردنیا بە باشی دروست کردبوو. لە یەکەم هێرشدا کوردەکان خۆیان گەیاندە سەر تۆپەکە. تۆپچییەکانیان لە تۆپەکە دوور خستنەوە. سەربازەکان لە سەنگەرەکانیاندا خۆیان ڕاگرت و دەستیان بە بەرگرییەکی توندکرد. ماوەی نێوانی هەر دوو لا بیست تا بیست و پێنج مەتردەبوو. کوردەکان بەشێکی بەرزاییەکە کە تۆپەکە و چادری سەرکردایەتییەکەیانی لێبوو گرت، ئاگری کوردەکان بەسەر ئاگری دوژمندا بەشێوەیەك زاڵبوو، کە لەم نزیکییەوە دوژمن بە پێوە

تەقـەيان دەكـرد. سـەربازەكان نـەياندەتوانى سـەر بـەرز بكەنــەوە. تەنها شەستيرێك نەبێت كە فــەرماندەى سـەربازە توركـەكان لـە نـاو سەنگەرێكى مەحكەمەوە خودى خۆى بە كارى دەهێنا كاريگەر بوو. درێژە كێشانى ئەم جەنگە بە زيانى كورد تەواو دەبوو. چونكە لـەوە دەچوو هێزى يارمەتى بۆ توركەكان بێت. هەرچـەندە كـە لـە شـەودا هــەموو شـتێك تــەرتيب كرابــوو. دەســـتەكەى فتـــو باڵەخانـــەى وێستگەيەك كـە لـە ناوەڕاسـتى ناوچـەى بـرون ســووررو وێســتگەى بايـەزيدا هەڵكـەوتبوو داگـيركردو رێگـەى هـاتنى هـێزى دوژمنــى لــە باشوورەوە گرتبوو. گرتنى رێگايـەك كـە لافـاوى هێرشـبەرانى تـورك هەرچەندە بەهێز بێت، نەيدەتوانى پياتێپەڕێ.

سوارەكانى تورك لە پشتى تاشبرون كۆبووبوونــەوە نـەياندەوێرا پێشڕەوى بكــەن. راگـەياندنى مەترسيدارى گوللـەى شەسـتيرەكانى فتويان بـەبێ ئەهميــەت نــەدەزانى، تەنــها لــە دوورەوە خــەريكى سەيركردنى لەناو بردنى سەربازەكانى خۆيان بوون. لەگەڵ ئەوەشدا تەنها هەڵەيەكى بچووكى شۆڕشگێڕەكان بە نرخى خوێنى هــەموويان تــەواو دەبــوو، رێگــەى گەڕانــەوە تــەخت و دەشــتايى و گـــەلێك مەترسـيدار بـوو. بـە پێچەوانـەوە ســەنگەرى ســەربازەكان بەســـەر بەرزاييەكەوە بە تــەواوى بەسـەر شـانۆى جەنگەكـەدا زاڵبـوو، لەبـەر ئەمە پێويستبوو كارەكە تەواو ببێت.

لەم گەرمەى جەنگەدا دوو سـوارى كـورد لـە پـردە بەردينەكـەى شـيخلووەوە راسـتەوخۆ بەرانبـەرى كـۆڕى جەنگەكــە دايانــە غــار. هەرچـەندە گوللـەى تفـەنگ و شەسـتيرەكانى دوژمـن لــە پێشــوازى كردنى ئەم دوو سوارەدا كورتييان نەدەكرد، بەڵام ئەگەر بــە راسـتى

بیانزانیایە کە یەکێکیان خودی فەرماندەی گشتی کوردو ئەوی دیکەشیان برو حسکییە بە بەهای گیانی هەمووشیان ئەگەر تەواو بوایە نەیاندەهێشت ئەم دووانە گیانیان دەرباز بکەن. تۆزێك دوای گەیشتنی ئەو دوو سوارە، بە بەرزاییەکە جەنگ کۆتایی هات.

(کاتێك کە فەرماندەی کورد توانی بگاتە لووتکەی بەرزاییەکە. هاواری کرد: من ئیحسان نوریم. هاتووم پێتان بڵێم دەست لە ئازاردان و شوێنکەوتنی کوردەکان هەڵگرن، تاکو ئێستا تەنها یەکێك لە شۆڕشگێڕەکان نە کوژراوە بەپەلە خۆتان بە دەستەوە بدەن، ئەگینا پەشیمان دەبنەوە. سەربازەکانی تورك چەکیان دانا بەپەلە خۆیان دا بەدەستەوە. ئەمەش کۆتایی نەبەردەکە بوو).

زیانی سەربازەکان گەلێکبوو. فەرماندەکەشیان لە ناو کوژراوەکاندا بوو. ئەوەی کە مابووەوە بە دیل گیران. بە رێکەوت ئاخرین گوللەی تورکەکان. بەر سینگی پڕ لە شانازی عەدو عەمکی حسە سووری کە دڵێکی پاك و پڕ لە سۆزو بێغەشی هەبوو، کەوت و گیانی شیرینی لە دەست چوو.

بە پەلە لوولەی تۆپەکە ئاراستەی سەربازگەی تورك لە وێستگەی بایەزید کرا، لەلایەنی خودی تۆپچییەکانی تورکەوە دەست بە تۆپبارانی سەربازگەکە کرا. ئەم تۆپچییە دیلانە جگە لە ملکەچی و گوێڕایەڵی هیچ چارەیەکی دیکەیان نەبوو، بەڵام بەداخەوە ئەم تۆپە تەنها بیست و حەوت گوللەی لەگەڵدا بوو.

لەم جەنگەدا نوێنەری نوێی ئەرمەنییە کۆچەرەکانی واهان کە لە هێزی سوپای قەیسەری رووسدا پلەی ئەفسەری هەبوو، بۆ تەماشاکردنی هێرشی بێباکانەی ئاراراتییەکان هاتبوو بۆ لای

فەرماندەی کوردی هاوڕێی و لە بەرزاییەکی بڵندی شێخلووەوە بە دووربینەکەی تەماشای ڕووداوی سەرەوەی دەکرد.

فەرماندەی ئەو دەستەیە کەی پەلاماری برون ڕەشیان دەدا. فەرزندە بەگ بوو. ناوبراو لە یەکەم هێرشدا بریندار بوو. یارمەتی دەرەکەشی نورو کوڕی دلێری مووسا بەرکی کوژرا. سەربازەکان لە ناو چوار دیوارێکدا کە دروستیان کردبوو، جێگیر بووبوون و بەرگرییان دەکرد. لە دوای گرتنی برون سوور برو حسکی لەگەڵ ژمارەیەکی کەمدا بەرەو چیای قوتیس سەرکەوت و لەسەرەوە بەرەو خوار بۆ یارمەتیدانی هێرشبەرانی شۆڕشگێڕان لە برون ڕەش کەوتە ڕێ.

هێرش بەرانی کورد بە بریندار بوونی فەرزندە بەگ و کوشتنی نورو بێ سەرکردە مابوونەوە. هاتنی برو حسکییان بە یارمەتیدەری هێزی دوژمن زانی، گەمارۆکەیان بەجێهیشت و بەرەو ئارارات پاشەکشێیان کرد، ئەم دەستەیە کارێکی گرنگتریان لە چەککردنی سەربازەکانی برون رەشیان لە ئەستۆدابوو، بەڵام بەداخەوە لە سەرەتاوە لە ئەنجام دانی فەرمانی فەرماندەیی بێدەربایس بوون.

بڕیار بوو ئەم دەستە ژمارەی چل سوارێکیان بەشەو لووتکەی چیای قوتیس بگرن، شارو قەڵای بایەزید و لووتکەی شەیتان بخەنە ژێر ئاگری چەکەکانیانەوە. لە دوای تەواوبوونی کاری برون رەش فەرزندە بەگ بە هێزەکەی خۆیەوە چوو بۆ لووتکەی ناو براو و لە سەرەوە بەرەو خوار تاکو بۆ گەردەنەی شەیتان و شاری بایەزید هێرش بەرێت. ئەم چل سوارە تا نیوەی ڕێ ڕۆیشتبوون، یانی بەرزاییەکەی سەرووی نورەشینیان گرتبوو، بەڵام بەرەو لووتکە

سەرنەکەوتبوون. تەنها کارێك کە ئەنجامیان دابوو ئەوەبوو، کە سوارەکانی تورکیان لە گورجی بلاغ –لەسەر سنووری ئێران– کە بۆ یارمەتیی برون رەش دەهاتن گەڕاندبوونەوە دواوە.

فەرزندە بەگ بەهۆی ئەو ورە بەرزی و ئازایەتییەوە کە هەیبوو بە تفەنگەکەی دەستی پەلاماری دیوارێکی بەردینی سەختیدا و بریندار بوو. برو حسکی لەوە دڵنیابوو کە لووتکەی چیاکە بە دەستی شۆڕشگێڕانەوەیە لە بەرانبەر چیای قوتیسەوە سەرکەوتبوو. لەدوای پاشەکشێی کوردەکان ناوبراو لە نێوان دوو ئاگری دوژمندا خۆی رزگار کردو گەڕایەوە بۆ ئارارات. ئەم دۆخە نالەبارە بوو بە هۆی ئەوە کە شۆڕشگێڕەکانی برون سوور، لە دوای گرتنی تۆپەکەو بە دیل گرتنی سەربازەکان درێژە بە هێرشی خۆیان نەدەن و ئەوانیش گەڕانەوە بۆ ئارارات. ئەم دەستەیە ئەوەشی پێسپێردرابوو کە لە دوای گرتنی تۆپەکە، بەرەو برون رەش هێرشبەرن و دەستی بەسەرا بگرن و تۆپەکەش بەرنە پێشەوە بە یارمەتیی کاریگەرانەی تۆپەکە، وێستگەی بایەزیدیش بگرن و لە خوارەوە بەرەو سەرەوە پەلاماری شار بدەن و لەگەڵ هێزەکەی فەرزندەدا پێکەوە یارمەتیی یەکتر بدەن.

تۆپەکە قورس بوو، هیچ هۆیەك بۆ هەڵگرتن و گوێزانەوەی نەبوو. ناچار بەهۆی دیلەکانەوە بە ماندوو بوونێکی زۆر رایان کێشا بۆ ئارارات. ئیتر بردنی بۆ لووتکەی چیاکان و سوود لێ وەرگرتنی نەدەگونجا. لەبەر ئەمە چەخماخی تۆپەکەیان دەرهێناو لە شوێنێکی پەنهاندا شاردیانەوە، تاکو ئیتر کەس نەتوانێت سوودی لێ وەربگرێت.

هەمان شەو تورکەکان پۆستەکانی برون ڕەش و تەنانەت بنکەی سەرەکی گرجی بلاغ کە لە بەرانبەر بازرگان(خاڵی گومرگی ئێران) هەڵکەوتبوو چۆڵیان کردو هێزەکانی خۆیان بۆ لووتکەی چیاکانی بەرانبەر ئارارات گوێزابووەوە. چەند ڕۆژێک دوای ئەوە دەستەیەك لە هێزەکانی ئارارات سوودیان لە تاریکیی شەو وەرگرت و خۆیان گەیاندە نزیکی شارۆچکەی باشکەند، باشکەند لە خۆرهەلاتی دەشتی ئیغدیردا هەڵکەوتبوو. ناوەندی ناحیەی ئارالیق بوو. دانیشتووانی تورك زمان بوون، لە نێوان ئارارات و سنووری شوورەویدا بوو. لە بەرەبەیاندا جەنگ دەستی پێکرد. یەك کاتژمێر دوای خۆرهەلاتن شارۆچکەکە دەستی بەسەرا گیرا. سەربازەکانی تورك شاریان چۆڵکرد هێزە شۆڕشگێڕەکانی کورد دوایان کەوتن. جەنگ لە دەرەوەی شاردا درێژەی کێشا. کوردەکان ڕێگەی ئیغدیریان گرتبوو. فەرماندەی تورك ناچاربوو بەرەو سنووری شوورەوی پاشەکشێ بکات لە دوای زیانێکی زۆر بەشێك لە سەربازەکان بە دیل گیران کە ژمارەیان لە (١٥٠) سەرباز زیاتربوو. شۆڕشگێڕەکان نزیکەی سی سەربازی دیکەشیان لەناو شاردا گرتبوو. پاشماوەی ئەم هێزە سەربازەی تورك خۆیان گەیاندە کەناری ڕوباری ئاراس یانی گەیشتنە سەر سنووری شوورەوی کەوتنە ژێر سایەی یارمەتیی دەستڕێژی شەستیری سەربازە پیادەکانی رووس و لە دەست ئاراراتییەکان ڕزگاریانبوو. لە دواییدا هەواڵمان زانی کە دەوڵەتی شوورەوی بە تەواوی ڕێزەوە پێشوازیی لێکردبوون، بە هەموو چەك و کەرەسەکانیانەوە. دووبارە لە

رووبارەکەوە پەڕاندبوونیانەوە، بەرەو شاری ئیغدیر رەوانەیان کردبوونەوە.

دانیشتووانی باشکەند لە سەرەتاوە ڕێزی هێزی ئاراراتیان دەگرت. لەبەردەم ئالآی کوردستاندا کە لە جێگەی ئالآی کۆماری تورکینە لە ئاهەنگێکی تایبەتیدا لە سەر باڵەخانەی حکومەتی باشکەند هەڵکرا مەڕیان دەکرد بە قوربانی. مەلا حسەین شۆڕشگێڕی ئایینی و نەتەوایەتی کە لە دەورو پشتی وانەوە هاتبوو بۆ ئارارات و لەناو خێڵی گلتوراندا نیشتە جێبووبوو. لەگەڵ عومەر بەسێ و هێزێکی باشدا، ئەرکی ئەوەی پێسپێردرابوو کە لە کاتی هێرشدا بۆ سەر باشکەند، برون ڕەش داگیربکەن. (ئەم برون ڕەشە شوێنێکی دیکەیە کە لە نێوان ڕێگەی باشکەندو ئیغدیر- دایە) بەم شێوەیە ڕێگە لە هێزی کۆمەکی تورک بگرێت. ئەم ئەرکەش ئەنجام نەدرابوو. لە دواییدا تورکەکان یەك گوردانیان بۆ تاشبرون رەوانە کردبوو.

لە دوای چەند رۆژێك عومەر بەسێ بۆ قەرەبوو کردنەوەی هەڵە و گوێپێنەدانەکەی رابوردووی بە لە خۆبوردنێکی تایبەتی خۆیەوە پەلاماری برون رەشی دا سەربازەکانیان لە نێو چادرەکاندا دەرپەڕاند چوونە نێو چادرەکانیانەوە بەڵام بەدبەختانە بەر گوللەیەکی دوژمن کەوت و گیانی دەرچوو، بەڵام شۆڕشگێڕەکان لەسەر جەنگەکە بەردەوام بوون و چەند بەرزاییەکیان لە تورکەکان سەندەوە. لەم کاتەدا تورکەکان یارمەتییەکی گەورەیان بە ئۆتۆمبێلی باری لە ئیغدیرەوە بۆ هات، لە ئەنجامدا کوردەکان نەیانتوانی ئەو شوێنانەی کە دەستیان بەسەرا گیرابوو بپارێزن.

(هاتنی هێزی یارمەتیدەری تورك نەیهێشت كە كوردەكان پارێزگاری سەنگەرەكانی خۆشیان بكەن، توركەكان بە شەستیر و نارنجۆكەوە هاتنە نێو كۆڕی جەنگەكەوە زوهدی گویڤەن نووسیویەتی: ئەم جەنگە هەشت كاتژمێر درێژەی كێشا).

چەند رۆژێك دوای ئەوە رووداوێك لە ئێراندا روویدا كە بوو بەهۆی داخ و كەسەری ئاراراتییەكان. بەپەلە لەناوچوونی ئاراراتییەكانی مسۆگەركرد.

(لە دوای تێك شكانی گەلی زیلان، ژمارەیەك لە ژن و منداڵانی كورد لە ناو خێڵی جەلالی كە سەر بە ئێران بوون دەژیان و خەریكی لەوەڕاندن و پەروەردەكردنی مەڕ و ماڵاتبوون ئەم خێڵە جەلالییە لەم كاتەدا لە كوێستانەكانی ناوچەكەی خۆیانابوون كە لە ناوچەی ئوەجقی سەرسنووری ئێران و توركدا بوو)[1].

هێزەكانی تورك ئەمەیان كرد بە بیانوو بەهێزێكی زۆرەوە پەلاماری سنووری ئێرانیان دا. بە شێوەیەك كە فرۆكەكانیان بۆمبارانی خاكی ئێرانیان كرد، لە چالدەران[2]. لە بەرانبەر ئەم

---

[1] بابەتی ناو كەوانەكەلە ژمارەی دواییدا لە رۆژنامەكەدا بەم شێوەیە راستی كردووەتەوە:(لەدوای شكستی گەلی زیلان ژمارەیەك لە ژن و منداڵانی كورد چوونە ناو خێڵی جەلالی لە خاكی ئێران. ئەم خێڵە لەوكاتەدا لە كوێستانە كانی خۆیانا لەناوچەی ئوەجەق لەسەر سنووری ئێران و توركیەدابوون).

[2] لە بنچینەدا: چاردلان.

زیادەڕەوییە فەرماندەی سەرسنووری ئێران هیچ بەرگرییەکی نەکرد[٣].

خالید ئاغای سەرۆکی خێڵی جەلالی کە دەوارەکانی خێڵەکەی کەوتبوونە بەر هێرشی تورکەکان بۆ ئەوەی ژن و منداڵی خێڵەکەی و مەڕ و ماڵاتەکانیان بەردەستی تورك نەکەوێت و سەرەڕای ئەمەش کاتی گەڕاندنەوەی خێڵ لە کوێستانەکانەوە بۆ جێگەی زستانیان هاتبوو. لە دوای جەنگێکی کورت لە ژێر دەستڕێژی بارانی گوللەی تورکەکاندا باری کرد و گەڕایەوە بۆ دەشتی ئوەجق.

(فەرماندەی هێزەکانی سەر سنوورەکانی ئێران بۆ بەرگری کردن لە زیادەڕەوی بۆناو قەڵەمڕەوی ئێران هیچ جۆرە هەنگاوێکی نەنا. هەروەها کاربەدەستانی ماکۆ فەرمانی بە خێڵی جەلالی دا کە بگەڕێنەوە بۆ شوێنی خۆیان کە کەوتبووە ژێر کۆنترۆڵی سوپای تورك. ئەوانیش بە هیچ شێوەیەك نەیاندەتوانی ئەم فەرمانە بە جێ بهێنن. چونکە ئەم کارە ئەوە دەگەیەنێت کە خۆیان بە دەستی تورکەکانەوە بدەن).

فەرماندەیی ماکۆ فەرمانی بەخێڵی ناوبراو دا بسەماڵ و منداڵەکانیانەوە و هەروەها بە مەڕو ماڵاتیانەوە بۆ شوێنی یەکەمیان واتە هەمان ئەو شوێنەی کەوتبووە بەرهێرشی تورکەکان و بەشێکیشی کەوتبووە ژێردەستی ئەوان، بگەڕێنەوە. ئەم فەرمانە بۆ خێڵەکە شایانی ڕاپەڕاندن نەبوو. چونکە ساردیی هەوا لە لایەکەوە بردنی ماڵ و منداڵ و مەڕو ماڵات و کەلوپەل بۆ ناو ئاگر لەلایەکی

---

[٣] ئەم دەستەواژەیەی سەرەوە بە(هەنگاو نەناوە) ڕاست کردووەتەوە.

دیکەوە بە هیچ شێوەیەك ئـەم کارەیـان بـە بـاش نـەدەزانی. خـالید ئاغا لە بەرانبەر ئەم فەرمانەدا وەڵامی فەرماندەی سـەربازی مـاکۆی دایەوە: هێزی تورك زیادەڕەوی بۆ ناو سنووری ئێران دەکەن. ئێمـە بـۆ بـەرگری کـردن لـە خـاکی ئـێران ئامـادەی هـەر چەشـنە لەخۆبووردنێکین. یـەك ئەفسـەری پلـەدارو چـەند سـەربازێکمان بـۆ رەوانـە بکـە ئێمـەش بـە هـەموو چـەکدارەکانی خۆمانـەوە لـە ژێـر فـەرمانی ئـەو ئەفسـەرەدا کـە رەوانـەی دەکـەن گوێڕایـەڵ دەبـین و دەچـین سـنوورەکەمان دەگرینـەوەو تورکـەکان لـە خـاکی ئـێران دەردەکـەین، بـەڵام بردنـی ژن و منـداڵ و مـەڕو مـاڵات بـیٚ سـوودە. مۆڵەت بدەن کە دەوارەکانمـان لـێرەدا بمێنێتـەوە، بـەڵام فـەرماندی سەربازی ماکۆ لە سەر وتەکەی خۆی سوور بوو.

یاوەر فەتحوڵاخان لەگەڵ ژمارەیـەك سـواردا کـە هـەندێکییان لـە دانیشـتووانی تـورك زمـانی ناوچـەی مـاکۆ بـوون هاتنـە نـاو خێڵـی جەلالیەوە، محەمەد ئەمین ئاغای برای خالید ئاغا کـە سـەرۆکی ئـەو بەشەی خێڵی جەلالی بوو، چوو، بەرەو پیریـیەوە، یـاوەر فـەرمانیدا کە دەبێت هەر ئێستا خێڵ بار کات و بگەڕێتـەوە بـۆ کوێسـتانەکانی خۆیان لەسەر سـنوور. محەمـەد ئـەمین دەڵێـت کـە سـەربازی تـورك شوێنی هەوارەکانی ئێمەی داگیر کردووە بۆ ژن و منداڵ ناگونجێت، خۆم و هەموو پیاوە چەکدارەکانم لە ژێر فـەرمانین بـۆ هـەر کوێیـەك فەرمان دەفەرمووی ئێمە حـازرین و دەڕۆیـن. یـاوەر فـەتحوڵڵا خـان دەڵێت:حەتمەن دەبێت بە ژن و منـداڵ و مەڕوماڵاتـەوە برۆنـەوە بـۆ کوێستان. محەمەد ئەمین لە وەرامدا وتی:ناتوانین ژن و منداڵ بەرەو نیشانگەی گوللەی دوژمن بەرین و لە ناویان بـەین. لـەم مشـتومڕەدا

دەبن یاوەر فـەتحوللاخان دەمانچـە حـەوت تیرەکـەی دەردێنـێ محەمەد ئەمین ئاغا لە ناو دەوارەکەی خۆیا دەکوژێـت و خۆشـی بـە غاردان دەگەڕێتەوە.

پیاوەکانی محەمەد ئەمین ئاغا هەموویان چەکدار بوون،لـە بـەر ڕێزگرتنی دەوڵەتی ئێران تە نـها گوللەیـەك بـەرەو یاوەر ناتـەقێنن، بـەڵام ئـەو سـوارە چەکدارانـە کـە لەگـەڵیا بـوون هـەموویان گرتـن و چەکیان کردن. خالید ئاغا ئاگاداری ڕووداوەکە بوو. لە نزیـك تـەرمی براکەیـەوە نامەیـەکی بۆ فـەرماندەی سـەربازیی مـاکۆ نووسـی. لــە نامەکــەدا نووسـیبووی: براکــەی مــن کــە کــوژراوە بــە قوربــانی ئەعلاحەزرەت هومایون بێـت، بـەڵام چونکـە خێـڵ بـەرەو گـەرمیانی خۆی دەڕوات داوا دەکەم ڕێگەمان پێ نەگری.

شەو خێـڵ بـار دەکـات و ڕێگـەی گـەرمێنی خـۆی دەگرێتەبــەر. (خێڵەکان لە گەڕانەوەیان بۆ شوێنی زستانەیان بە زۆری بە شەوا بار دەکەن. بە ڕۆژدا پشوو دەدەن و مەڕو مـاڵات دەلـەوەڕێنن). نزیکـی نیـوە شـەو دەگەنـە دەربـەندی گـاجووت. بنکـەی سـەربازی بــەهێز کراوی دەربەندی گاجووت لەناو دەربەندەکەدا کە لەسـەر بەرزاییـەك دامەزرا بوو خێڵەکە دەداتــە بـەر دسـترێژ و گوللـە بارانیـان دەکـات. چـەکدارەکانی خێڵەکــەش پــەلاماری بنکــە ســەربازییەکە دەدەن، ئەفسەرە کەش و سەربازەکانیش بە دیل دەگرن و چەکیان دە کـەن بەو شێوەیە ڕێگا دەکەنەوەو لە سنووری ماکۆ دەچنـە دەرەوەو لـە دەوروبەری ئاوایی تانــەلی دەوار هــەڵدەدەن. یـاوەر فـەتحوللا خـان، بـەم شـێوەیە نەخشـەی شـوومی خـۆی پیـادە کـردو بـە شـێواندنی

مێشکی فـەرماندەی لەشـکر و سەرلەشـکر خزمـەتێکی گـەورەی بـە تورکەکان کرد.

ڕۆژی دوایی ئەم هەواڵە خەم ئامێزە گەیشتە ئارارات. بۆ کۆتایی هێنـان بـەم ڕووداوە خەمناکانــە فــەرماندەی کـورد لەگـەڵ چـەند کەسێکدا لـە گـەورە پیـاوانی ئـارارات هـات بـۆ نـاو خێڵـی جــەلالی، ئەفسەر و سەربازەگیراوەکانی ئازاد کرد و چەکەکانی حکوومەتیشی بۆیان گەڕاندنەوە و بۆ چارەسـەرکردنی ڕووداوەکـەو کۆتـایی هێنـان بەم پێشهاتە بەفەرماندەی لەشکری ئەوێ یانی سەر لەشکر حسـەین خانی موقــەدەمی ئاگـادار کـرد کـە سـەبارەت بـەم ڕووداوە هـەرچی خواسـت و فـەرمانی حکوومەتـە و هەرچییـەك کـەنیازتان وایـە لـــەم ڕووەوە بیکـەن پێمـان ڕابگەیـەنن، تــاکو فەرمانـەکانی حکوومــەت لەلایـەنی سـەرکردایەتیی کـوردەوە جێبـەجێ بکرێـت. بـەهۆی ئـــەم ڕووداوەوە مووسا ئیبراهیم ناو سەرۆکی خێڵی ساکانی ئـێران کـە بـە خێڵەکەی خۆیەوە دراوسێی بنکە سەربازییەکەی ئێران بوو، لـە ئـای بـەی دەواری هـەڵدابوو بـۆ خـۆ خۆشەویســتکردن. ڕاپۆرتێکـی بـۆ فـــەرماندەی لەشـــکری ئازربایجـــان نووســـیبوو ئەمـــەی تیـــا دەربڕیبـــوو:(ســـوارەکانی ئـــاراراتی ئامـــادەن پـــەلاماری بنکـــە سـەربازییەکانی ئـێران بـدەن). هەرچـەندە فــەرماندەی لەشــکری ئازربایجـان لـە ئـەنجامی ئـەزموونی چـەند ساڵەی لـە بــیرو نیــازی ئاراراتییەکان بەتەواوی ئاگادار بوو و هیـچ گرنگییـەکی بـەم وڕێنانـە نـەدەدا، بـەڵام لـەوە دەچـوو مووسـا ئیـبراهیم لەلایـەن سـوڵتان

مەحموود خانەوە[1] سەرۆکی بنکەی ئای بەی هاندرابێت کە ئەم نامەیە بنووسێت، سوڵتانی ناوبراو هەم بۆ تەواوکردنی نەخشەی یاوەر فەتحوللاخان، فەرمانی لە ژووروی هەمان یاوەرەوە وەرگرتبێت.

خالید ئاغا لە سەرۆکایەتیی خێڵی جەلالی لابرا و کوڕە گەورەکەی کەناوی عومەر ئاغا بوو لە جێگەی باوکی بوو بەسەرۆکی خێڵەکە دانا، ناوبراو ئامۆزاکەشی حەسەن خالیدو کوڕێکی دیکەشی مستەفا بۆ دەربڕینی دۆستایەتی بۆ لای ئەمیر لەشکر نارد فەرماندەی لەشکر مستەفای برد بۆ تەورێزو لەوێدا بە نیشاندانی خۆشەویستییەکی بێپایانەوە گەڕاندیانەوە بۆ ماکۆ، بەهیوای سۆزو بەزەیی حکوومەت گەڕایەوە. خالید ئاغا لە شاری ماکۆ چەند دۆستێکی ڕێزداری هەبوو. هەمان ڕۆژ یەکێکیان هەواڵ بە مستەفا بەگی کوڕی خالید بەگ دەگەیەنێت کە ئەم شەو هێزی سەربازو چەکداری جاش دەوروبەری دەوارەکەی بابت دەگرن خالید ئاغا یا بەزیندوویی یان بە مردوویی دەگرن.

مستەفا بەپەلە ماکۆ بەجێ دەهێڵێت، دەگاتەوە ماڵی باوکی و لە هەواڵی هاتنی هێزی سەرباز ئاگاداری دەکات. خالید ئاغا لەگەڵ دەوارەکانی دەوروپشتی خۆی شوێنەگۆڕکێ دەکات و دەگوێزێتەوە، چونکە بڕوایەکی تەواوی بە هەواڵدەرەکە هەبوو. کوڕە مامەکەشی حسۆی ئەیوب کە دەوارەکەی لە پشتی دەوارەکانی خالید ئاغاوە بوو، دراوسێی ئاسینجین بوون باوەڕی بەم هەواڵە نەکرد، شەو لە

---

[1] لە وەرگێڕانی فرەنسیدا یوسف خان هاتووە.

شوێنی خۆی نەجوولا هەواڵی هەواڵدەرەکە راست بوو لە شەوا ژمارەیەك لە هێزی حکوومەت کەپێکهاتبوو لە سەربازو جاش، کەوتبوونە رێ، کە گەیشتنە شوێنی دەوارەکانی خالید ئاغا و شوێنەکە یان بە چۆڵکراوی بینی، چوونە پێشەوە دەوروبەری یەکەم ئەو دەوارانە کە پەیوەندییان بە بەشی حسۆی ئەیووبەوە هەبوو گەمارۆ دا. بەیانی زوو حسۆی ئەیووب لە کاتێکدا کە دەیویست مەڕو مالات لێخوڕێ بۆ لەوەڕ لە نێوان دەوارەکاندا درانە بەر دەسترێژ گوللەیەکی بەرکەوت و گیانی لە دەست دا. لەم دەسترێژەدا کەبۆ ناو دەوارەکان کرا، برا ژنی خالید ئاغاش کوژرا. لایەنگرانی حسۆی ئەیووب دەستیان بە بەرگری کرد. بەهۆی دە نگی تەقەکانەوە ژ مارەیەك سواری کورد کۆ بوونەوەو دەستیان بە جەنگ کرد، هێزەکەی حکوومەتیان شکان. لەدوای تێکشکانەکەش لە لایەنی سوارەکانی کوردەوە دوایان کەوتن و لە ئەنجامدا ژمارەیەك بەتایبەتی لە جاشەکان کوژران و بەجێمان.

سەرۆکەکانی ئارارات دووبارە ناوبژییان کردەوەو بەریان بە خێڵی خەلکان گرت. فەرمان بەرداری و گوێڕایەڵی و دڵسۆزیی ئەم خێڵەیان بۆ حکوومەتی ئێران دابینکرد، بەلام دەبێت بڵێین کە خێڵەکە بە هیچ جۆرێك لە حکوومەت دڵنیا نەبوو، ئەم رووداوە بە هیچ شێوەیەك تاوانەکەی لە ئەستۆی کوردا نەبوو.، نازانرێت بە چ شێوەیەك گوزارشیان بەکاربەدەستانی دەولەت دابوو، کە هەموو کوردەکان لە پێشچاوی دەوڵەتی شاهەنشاهی ئێراندا بە یاخی لە قەڵەم درابوو، یارمەتیی ئەعلا حەزرەتی کۆچکروی بۆ هێزی تورکیە سەبارەت بە لەناوبردنی کوردی ئارارات راکێشاو کەوتە کار.

(هەر بەو شێوەیەی کـە روونمـانکردەوە بـە ئیحتیمـالێکی بـەهێز گوزارشـەکە مووسـا ئیـبرا هیـم بـە درۆکـانی یـاوەر فـەتحوللا، رازاندبوویەوەو رەوانەی کردبوو. یـاوەر فـەتحوللاخان ئازربایجـانی و تورك زمانبوو، خزمـی سـەرداری مـاکۆ بـوو. لەگـەڵ ئەمەشـدا ئەمـە پێچەوانەی مەنتیق بوو کـە حکوومـەتی ئـێران پایـەی کارەکـانی لـە سـەر بناغـەی گوزارشـێکی بـەو چەشـنە دابڕێژێـت، بـەم گورجییـە کاردانەوەی ڕاست و دروسـتی شۆڕشـگێڕانی ئـاگری لـە مـاوەی ئـەم چوار ساڵەی دواییـەدا فـەرامۆش بکـات، کـە هەمیشـە ڕێزیـان لـە بەرژەوەندییـەکانی حکوومـەتی ئـێران گرتـووە. حکوومـەتی ئـێران دەبوایـە نـاوەرۆکی ئـەو گوزارشـانەی بـە وردی لێـك بدایەتـەوە و شـیبکردایەتەوە. چـەند ماوەیـەك لـە پێـش روودانـی ئـەم رووداوەدا فەرماندەی کورد. دەرکـەوتنی ئـەم جـۆرە مەسـەلانەی لـە ئـایندەدا پێشـبینی کردبـوو و لـەم رووەوە پێشـنیاری بـە حکوومـەتی ئـێران دابـوو. حکوومـەتی ئـێران دەیتوانـی لـە کـاتی هاتنـە پێشـەوەی لێکنەگەیشـتنەکەدا بـەرگری لـە پەیوەندییـەکانی نێـوان خۆیـان و ئارارات بکات..)[1]

کۆچـەرەکانی گـەلی زیلانیـش چـوون بـۆ ئـارارات بـەم شـێوەیە ژمارەیەکی زۆر رژابوونە ئاراراتەوە لە بارەی بژێوییـەوە کێشـەیەکی زۆر دروست ببوون. ئارارات لە هەموو لایەکەوە لە ژێر ئابلووقەیـەکی گەلێك بـە هـێزدابوو. فرۆکـەکانی تورکیـەش پەیاپـەی گوللـە بـارانی

---

[1] ئیحسان نوری، لە بارەی ئەم پیشنیارانەوە هیچ روونکردنەوەیەکی نەداوە(و).

دەوارەی ئاراراتییەکانی دەکرد. ئەم فڕۆکانە کە هەمیشە لە ئاسمانی ئاراراتدا لە فڕیندا بوون. هەندێ جار بەر گوللەی شۆڕشگێڕەکان دەکەوتن و نەدەگەڕانەوە بۆ فڕگەکانیان. یەکێك لەم فڕۆکانە لە ترسانا گەلێك بەرز هەڵفڕیبوو. لەمەودای چەکی ئاراراتییەکان چوو بووە دەرەوە خۆی گەیاندبووە بەرزترین لوتکەی ئاگری ئەمەش بۆ ئاگری شایستەی قبووڵکردن نەبوو، چونکە لە گەورەیی ئەم چیایەی کەم دەکردەوە. چونکە تا ئەو کاتە چیای ئاگری سەر لووتکەکەی خۆی لە مرۆڤ شاردبووەوە لەم رۆژەدا ئیتر ئاگری نەیدەتوانی مۆڵەتی دوژمنانی رۆڵەکانی بدات ئەوەندە لەخۆباییبن و بەرزە فڕبن. دەبێت ئەم دوژمنە لەخۆبایی بووە تەمێ بکرێت. گەردەلوولێکی بە هێزی ئاگری هەڵیکردو فڕۆکەکەی وەها سەرنگوون کرد و لەناوچەی ئاراراتدا کەوتە خوارەوەو فڕۆکەوانەکەی پارچە پارچە بوو بوو. بەم شێوەیە ئەو لەخۆبایی بووە بە سزای خۆی گەیشت و نەیتوانی ئەوەی دیتبووی بۆ خەڵکی بگێڕێتەوە.

کاتی گەڕانەوەی خێڵ لە کوێستانەوە بۆ گەرمیان هاتە پێشەوە، دەوارەکانی ئاراراتییەکان بەرەو دامێنی چیا هاتنە خوارەوە، نادر بەگ کوڕێکی دلاوەر و لەخۆبووردووی حسەین پاشا بوو. ئەرکی ئامادەکردنی خواربارى پێسپێردرابوو. بە پەنجا سوارەوە لە ئاراراتەوە ڕێکەوت. لێرەدا دەبێ بڵێین کە کوڕانی حسەین پاشا بە پێچەوانەی باوکیانەوە لە ڕێگای ئازادیدا گیانبازانە خزمەتی گەلەکەی خۆیان دەکرد و لە لای هەمووان خۆشەویست بوون و ڕێزێکی تەواویان هەبوو. دووبارە دەبێت ئەوەش

روونبکەینەوە کە کوشتنی حسەین پاشا لەگەڵ تەواوی ئەو کارانەشیدا کە سەبارەت بە نەتەوەکەی خۆی ئەنجامی دابوو، هەموو شۆڕشگێڕەکانی نیگەران کردبوو. بە شێوەیەك کە بکوژەکەی (سەدەنی)[1] لە گەورە پیاوانی مووش بوو لە ریزی تاوانباران و خەیانەتکاراندا دەژمێردرێت.

فەرماندەی ماکۆ ئەو بڕوا و دڵنیاییەی کە ئاراراتییەکان بەرانبەر بە دەوڵەتی ئێرانی شاهەنشاهی هەیانبوو هەمووی لە دژی ئاراراتییەکان بەکاری دەهێنا. بەم شێوەیە کە یاوەری یەکەمی ئاغالارۆف (یارمەتیدەری دووهەمی حکوومەتی ماکۆ) نارد بۆ سەر سنووری ئارارات و فەرماندەی کوردی ئاگادار کرد کە ئاراراتییەکان دەتوانن کاروانێك رێکخەن و بۆ دێهاتەکانی ماکۆی ڕەوانە بکەن و هەرچەند خوارباریان پێویستە بیکڕن و بیبەنەوە بۆ ئارارات. ئەگەر بە راستی ئەم پێشنیارە راستبووایە کۆمەکێکی گەورە بوو بۆ ئاراراتییەکان و لەو رۆژگارە رەشەدا بۆ شۆڕشگێڕەکانی کورد نرخێکی گەلێك گەورەی هەبوو، بەڵام بەداخەوە ئەمەش فێڵ و تەڵەکەیەك بوو بۆ ئیفلیج کردنی جموجووڵ و کەمکردنەوەی هێزی پارێزگاری ئاراراتییەکان.

ئاراراتییەکان وەکو لە پێشەوە ئاماژەمان بۆ کرد خۆیان بە نەژادی بێگەردی ئێرانی دادەنا و چاوەڕوانی هیچ هەنگاوێکی دوژمنانەیان لە لایەنی دەوڵەتی ئێرانەوە نەدەکرد، لەبەر ئەمە بەم یارمەتییەی فەرماندەی ماکۆ دڵشاد بوون. بە سوپاس و دڵنیاییەکی

---

[1] لە بەشەکانی پێشەوەدا ناوبراو بە {مدنی} ناو براوە

بێپایانەوە کاروانێکی گــەورەیان ڕێکخســت و ڕەوانــەی ئـێران کـران، بەڵام جارێکی دی ئــەو کاروانــەیان نەبینییــەوە. چونکــە لــە دووهــەم ڕۆژی ڕۆیشــتنی کاروانەکــەدا هــێزێکی گــەورەی تــورك. ئــاخرین و گەورەترین هێرشی خۆی بۆ سەر ئارارات دەست پێکرد و بەشێك لــە خاکی ئێرانیش کە لە پشتی ئاراراتییەکانەوە بوو، بۆ سەرکوتکردنی کوردەکان خرابووە ژێر دەستەڵاتی سوپای تورکیە.

دەرکەوت فەرماندەی ماکۆ لەباتی ئەوەی ئاراراتییــەکان ئاگادار بکات کە ئەو بەشەی خاکی ئێران خراوەتە ژێــر دەســتەڵاتی ســوپای تــورك، ئــەوانی لەخشــتەبردبوو و هۆیــەکانی گوێزانـــەوەو ژمارەیــەك چەکداری لە ئاراراتەوە بردە دەرەوە بۆ ئێرانی ڕاکێشان. ســەرەڕای ئەمەش وێڕای دوورخستنــەوەی خێڵە ئێرانییەکان لە سنووری ئارارات و بەشێك لە خێڵی قزڵباش ئۆغلــی کــە چــەند ســاڵێك لــەوە و پێشــتر هاتبوونە تورکیە لەم جەنگەی ئازادییەدا. پاراستنی بەرەی باکووری خۆرهەڵاتی ئــارارات – ســەردار بۆلاغــی– پێسـپێردرابوو، لــە لایــەنی فەرماندەی ئێرانەوە دڵنیا کرابوون و بۆ ئێرانیان بردبوونەوە.

حکوومەتی تورکیە بە بانگەشەیەکی زۆر و زەبــەندی تێکــەڵ بــە هەڕەشــە دەیویســت شۆڕشــگێڕەکانی ئــــارارات ناچــار بکـــات و ملکــەچبوون. بەتایبــەتی لــەناو شۆڕشـگێڕەکانی خێڵــی حــەیدەراندا چالاکییان دەنواند. نامەیەکیشیان بۆ برو حسکی و شێخ عەبدولقادر نووسی ئەوانیان دڵنیــادەکرد و داوایــان دەکــرد کــە شۆڕشــگێڕەکانی حــەیدەران و جـــەلالی بگەڕێنـــەوە دێهاتـــەکانی خۆیــان و ملکـــەچی دەوڵــەت بــن. لــەخۆبردووەکانی کــورد بــە پێچەوانـــەوە برســیەتی و پەرێشانی و تەنانەت کوشتنیش لە ژێــر ئــاڵای نەتــەوەیی خۆیانــا لــە

گەڕاندنەوە بۆ ملکەچبوونی تورکیایان بەلاوە پەسەندتربوو. تەنها لە ناو ئەوانەدا عەبدوڵا حەسەن ئاغا لەگەڵ کوڕەکەیدا کە ناوی بایەزید بوو گەڕانەوە بۆ تورکیە، بەڵام خۆبەختکەرانی حەیدەری ڕێگەیان پێگرتن ویستیان بیانکوژن، بەڵام ناوبژیوانی سەرکردەکانی ئارارات بووە هۆی رزگار بوونیان. لەدواییدا بیسترا کە لە دوای رووخانی ئارارات تورکەکان ئەوەندەیان لەو پیرەمێردە بێچارەیە دابوو لە ژێر قەمچیدا گیانی لە دەست دابوو.

پەلاماری ئارارات درا، لەشکرەکانی تورك دەهاتنە پێشەوە. ئاراراتییەکان لە پشتەوەو لە سنووری ئێرانەوە دڵنیابوون. چونکە ئەو ناوچەیان بە بێلایەن دادەنا. بۆیە ژن و منداڵ و مەڕ و ماڵاتی خۆیان بۆ سەر سنووری ئێران رەوانەکرد. جەنگاوەرەکانیش بەریان بە هێرشی تورك گرت. نیازیان وابوو وەکو ساڵەکانی لەوەو پێش هێواش هێواش سوپای تورك بۆ ناوەڕاستی ئارارات رابکێشن، ماندووی بکەن و دای ڕزێنن. لە نێوان بەردە ترسێنەرەکان و دۆڵەکاندا پەرت و بڵاویان بکەنەوەو لە ناویان بەرن.

پۆلێك لە فڕۆکەکانی تورك لە ئاسمانی ئاراراتدا دەفڕین و تەقەمەنییەکانی خۆیان بەزۆری بەسەر ژن و منداڵی بێتاوانا دەباراند. ئەم پۆلە ئەرکی خۆیان بە جێدەهێنا پۆلێکی دیکە دەردەکەوت ودەستیان بە بۆمباباران دەکرد.

برو حسکی لەگەڵ چەند جەنگاوەرێکی حسە سووریدا لای راستی بەرەی خۆر ئاوایان گرتبوو، وەك مێخ چەقیبوون. هێرشی توندی یەك لە دوای یەکی پیادەی سەربازی تورك نەیدەتوانی تەکانێك بەم بەربەستە بدات. تەنها مەرگ دەیتوانی دەنگی فیشەکی

بـرو حسـكی لـەو ناوچەیـەدا خـامۆش بكـات. یەكـەم رۆژی جـەنگ كۆتـایی هـات. هـەردوو لایـەنی جەنگەكـە بـە حیسـابی خۆیـان لـە جەنگەكە رازی بوون. رۆژی دووهەم ئاراراتییەكان بەلەخۆبووردنێكی لـە ئـەندازە بـەدەرەوە بـە بـەردە یادگارییـەكانی بـاب و باپـیرانی خۆیانەوە نووسان،كەوتبوونە ناو جەنگێكی خوێنینەوە. لـەم كاتـەدا لـە پشـتی لای سـەرەوە لەسـەر سـنووری ئێرانـەوە بـە پێچەوانـەی چاوەڕوانیی جـاران دەنگـی تـۆپ لـە ئـای بـەی خـاڵی پشـتی سـەر سنووری ئێرانەوە لە دواییشدا دەنگی دەسـتڕێژی شەسـتیری پیـادە بـەرز بـووەوە. دۆخـی ئاراراتییـەكان گـەلێك ناسـاز بـوو كـە لەگـەڵ سوپای ئێراندا هەرچۆنێك بێت بكەونە جەنگەوە.

فەرمـاندەی كـورد ئـەم رووداوەی بـەوە لێكدایـەوە كـە سەرچاوەكەی لە یەك نەگەیشـتنە، بـە هیـوای چـاككردنی، فـەرمانی بەرەنگارنەبوونەوەی لەگەڵ سـوپای ئـێرانی دەركـرد. خۆشـی چـوو بـەرەو سـنوور، بـەڵام كـاتێك گەیشـتنە سـەر سـنوور شـتێكی باوەڕپێنەكراوی دیت: هەنگەكانی سوپای تورك لە خاكی ئێرانـەوە و هەم لە پشتی ئاراراتەوە هێرشی خۆیان دەست پێكردبوو. دەركەوت كـە دەوڵـەتی ئەوكاتـەی ئـێران داواكارییـەكانی دەوڵـەتی كۆمـاری توركیەی پەسەند كردووەو بەشێكی لـە خـاكی خـۆی كـە لـە پشـتی ئاراراتەوە بوو، بۆ لە نـاوبردنی ئـەم نـاوەندەی نەتـەوەی كـوردە — نـاوەندی نـەژادی ئـێرانی— خسـتووەتە ژێـر دەسـتەڵاتی فـەرماندە باڵادەستەكانی تورك.

نووسەر لێرەدا حەق یا ناحەق بوونی گلەییـەكانی ئاراراتییـەكان كە خۆیان بە كۆنترین نەژادی ئـێرانی دەزانـن و لـە مـاوەی جـەنگ و

پێکادانی چەند ساڵەیان، لەگەڵ دەوڵەتی تورکیە، لە بەرانبەر دەوڵەتی شاهەنشاهی ئێراندا جگە لە دۆستایەتیی راستی و ڕێزگرتن دەستییان بۆ هیچ کارێکی دیکە درێژ نەکردبوو. دادوەریکردنیان بە رۆشنبیران و نیشتمان پەروەرانی ئێرانی دەسپێرم.

پەرە هەڵدرایەوەو بارودۆخی کوردەکان بەدتر بوو بوو. ئەم بەرە فراوانە بە کۆمەڵێك جەنگاوەر لە توانادا نەبوو بەرگریی لێبکرێت، ناچار خۆیان بەرەو لووتکەکانی ئارارات هەڵکێشا، رۆژی دووهەمیش بەسەر چوو. لە رۆژی سێهەمدا بوو. ئاراراتییەکان هەر بستێکی خاکی خۆیان بە خوێنی خۆیان سوور و ئاو دێر نەکردایە بە جێیان نەدەهێشت. تەنانەت دەستیان بەهێرشی نوێی بەرانبەر کردبوو. بەرگری لە ئەندازە بەدەرو هێرشی بێباکانەی کوردەکان ژەنەڕاڵ ساڵح پاشای فەرماندەی هێزی ناردراوی تورکی ناچارکرد داوای هێزی کۆمەکی بکات تاکو بتوانێت شوێنی کوژراوەکانی پڕبکاتەوە. لەو هێزە کۆمەکییە لەرۆژی دواییدا چەند سەربازێکیان بەر دەستی ئاراراتییەکان کەوتن، زانرا کە هێزەکەیان لە دەوروبەری باش قەلاوە هاتوون و شەو و رۆژ بە رێوەبوون، تا خۆیان گەیاندبووە ئارارات، بەلام کوردەکان لە هیچ شوێنێکەوە بەهیوای کۆمەك بۆ هاتن نەبوون. لەم رۆژەدا هەنگە سەر بازییەکانی تورك لە خاکی ئێرانەوە دەوروبەری ئاراراتیان گرتبوو، بەبێ بەرگری سەردار بولاغیان داگیرکرد.

{کوردەکان ئیتر چاوەڕوانی هیچ کۆمەکێکیان نەدەکرد. لەشکری سەربازیی ژەنەڕاڵ ساڵح پاشا لە ناوچەی واندا خستبووی، حکوومەتی تورك بۆ دەست پێکردنی پەلامارەکەی، کەمالەدینی

سامی پاشا سەفیری خۆی لە بەرلینەوە بانگ کردبووەوە ناوبراو لە ساڵی (١٩٢٠) دا فەرماندەیی سوپای نوێی قەفقازی لە ئەستۆدا بوو. زیاد لەمە لە ئەستەمووڵیش بە نوێنەری مستەفا کەمال پاشا دەژمێردرا، لە کاتێکدا کە ئیحسان نوری بۆ لابردنی دەوڵەتی فەرید پاشا راپەڕی سامی پاشا بانگی کردە ماڵی خۆی هەموو زانیارییەکی سەبارەت بە نیازەکانی خۆی پێ ڕاگەیاند بوو، لە دوای رمانی دەوڵەتی فەرید پاشا، ئیحسان نوری خۆی لە بەشداریکردنی راپەڕینە شۆڕشگێرییەکانی تورك کێشایەوەو کەمالەدین سامی پاشا کرا بەسەرۆکی ئەرکانی سوپا. وا دێتە پێشچاو ناوبراو بەهۆی پەیوەندییەکەوە کە بە ئیحسان نورییەوە هەیبوو کرابوو بە فەرماندەی جەنگ و ئەم پلەیەی پێدرابوو، سەرەڕای پەنجا هەزار سەرباز کە لە دژی ئاگری لە جەنگدابوون بیست هەزار سەربازی دیکەش ئەرکی دژایەتیی ئەو خێڵە کوردانەیان پێسپێردرابوو کە لە دەرەوەی ئاگریدا پەرش و بڵاو بووبوونەوە، دەستیان بە جەنگ کرد. هەر لەم ڕۆژانەدا بوو کە هەنگەکانی تورك لە خاکی ئێرانەوە هاتنە نێو جەنگەکەوەو پەلاماری هەردوو لای ئاگرییان دا}.

نوێنەری ئەرمەنییە کۆچڕەوەکان کەرووداوەکەیان بینی لەو کاتەدا دواکەوتن بۆ ماوەی (٢٤) کاتژمێری بۆچۆڵکردن، بە زەرەرو و زیانی ئاراراتییەکان دەزانی، هیچ هیوایەکی رزگار بوونیان نەدەدی. بۆیە بە پەلە داوای چۆڵکردنی ئاراراتیان کرد، بەڵام کوردەکان چونکە تامی خۆشی ئازادییان چەشتبوو، هیچ کاتێك حازر نەبوون ئەو ئازادییە بەم هەرزانییە لە دەست بدەن و ئارارات بدەنە دەست دوژمن، لەبەر ئەمە فەرماندەی کورد لە وەڵامدا وتی:

(ئێمە کوردین لە گەمارۆدان باکمان نییە. هێڵی گەمارۆ هەرچەندە تەنگترو بە هێزتر بێت ئەگەر نیازی چوونە دەرەوەمان هەبێت دەتوانین درزی تێبکەین. شتێك هەیە ئێمە لە بەر خاتری ژیانی تاکە کەسی نامانەوێ واز لە ئازادیی گەل بهێنین. راستە لەم دۆخەدا. هیچ کلاورۆژنەیەکی ئومێد نییە بەلام مانەوەی ئیوەش لە ئاراراتدا هیچ سوودێکی نییە. هێشتا بازنەی گەمارۆدانەکە بە تەواوی بەدەوری ئاراراتدا نە کێشراوە ئەمە بە هەل بزانن ئەو شارەزایانە کە هەتانە لەگەڵ خۆتانا بەرن و ئەمشەو برۆنەدەر) ئەم شارەزایانە چوار پێنج کەسی ئەرمەنی بوون کە لە رۆژی دووهەمی جەنگەکەدا هاتبوون بۆ ئارارات، بەلام ناوبراو سوور بوو لە سەر ئەوە کە بەلانی کەمەوە خودی فەرماندەی کورد ئەو شەوە لە ئارارات بچێتە دەرەوە، بەلام وەلامی فەرماندەی کورد لەم رووەشەوە ئەمەبوو:

(ئەم وتەیە لای من بێبایەخە. من لە هاورێ لە خۆبردووەکانم ئازیزتر نیم. ئەگەر قەدەرمان کوژران بێت با هەموومان پێکەوە بکوژرێن).

فەرماندەی کورد لەنێو جەنگەکەدا مایەوە، نوێنەری ئەرمەنییەکان لەگەڵ چەند کەسێك لە پیاوەکانی بۆ ئامادەکردنی هۆیەکانی رۆیشتن چوون بۆ پشتی بەرەکانی جەنگەوە لە هەمان شەودا لە ئارارات چوونە دەرەوە. لەکاتی رۆیشتنەکەیانا داوای کردبوو کەمال و منداڵی فەرماندەی کوردیش لەگەڵ خۆیانا بباتە دەرەوە لە مەترسی رزگاریان بکات و وتبووشی کە ئیحسان نوریش لە دواییدا دێت، بەلام خانمی فەرماندەی کورد وتبووی هەر

مەترسییەك روو بكاتە هاو سەرەكەم با رووبكاتە منیش هەرگیز لە ناو ئاگردا بە جێی ناهێڵم و خۆم رزگاركەم. باپێكەوە بكوژرێین.

رۆژی دوایی راپۆرتێك بەدەستی فەرماندەی كورد گەیشت، ئەوەی رادەگەیاند: كە چەند هەزار سەربازی سوپای رووسیا بە هاورێیەتی لەگەڵ لەشكری هێرشبەری توركیە لە روباری ئاراس پەرینەوە و دامێنی لای باكووری ئاراراتیان گرتووە، ئاراراتییەكان هەرچەندە لە بەرانبەر ئەو هێزە زەبەلاحەدا و بە یارمەتیدانی حكوومەتەكانی شوورەوی و ئێران بە حكوومەتی توركیە بۆ لەناوبردنی رێكخراوەكانی ئاگری زانیبوویان كە سەر لەنوێ بەرگریكردن هیچ ئەنجامێكی نابێت، بەتایبەتی كە ژن و منداڵەكان لە هەموو لایەكەوە لە ژێر لێزمەی بارانی گوولەی زەمینی و ئاسمانی دوژمندا بوون و ئازادی جموجوڵیان لێبڕابوو، هێشتا رێگەیان نەدەدا كە ختووره بە دڵیانا تێپەرێت.

سەرۆكەكانی ئاگری كۆبوونەوەیەكیان پێكهێنا، لە دوای لێكدانەوەیەكی ورد سەبارەت بە بارودۆخی ئارارات بە رێكەوتنی گشتی بڕیاریاندا تا دوا هەناسەیان درێژە بە جەنگ بدەن و بڕیاریاندا لە دوای تەواوبوون و تەقاندنی ئاخرین فیشەكیان بە خەنجەرو مستەكۆڵەوە هێرش بەرنە ناو ڕیزەكانی دوژمن، سەرەرۆكان كە نیازی پارچە پارچە كردنی پەیكەری ئازادی كوردیان هەبوو بە ددان وردو خاشیان بكەن، با هەموومان پێكەوە بكوژرێین. ئەم رێگەی ئازادی نەتەوەییە كە هەرگیز ناتوانن تاسەر بپێون بەو بیرەوەریانە كە لە كوشتنی خۆمانەوە بە رۆحییەتێكی دلێرانە و ئازایەتیەكی بێوێنەوە بەجێدەهێڵین ببیتە سەر مەشقێك بۆ نەوەكانمان. چەند

جوانبوو کەسانێك کە لە شکۆداری خۆبەخت کردنی کوردی تورکیەدا بۆ بەدەست هینانی ئازادی گەل هیچ دوو دڵیەکیان نەبوو. ئەم دیمەنە بێباکانەی لەخۆبردوانەی مللی گەرایانەیان بە چاوی خۆیان دەبینی.

گۆیا چیاکان ودۆڵەکانی ئاگری لەگەڵ کورکانی خۆی پێکەوە ئەیانوت:

نـــــیزەیی تورکـــــان درانـــــدن زگـــــان
ژ خــــوونا کـــــوردان سووربــــوون ئــــەوالان
دەنگـــــێ تفەنگـــــان چیایـــــان هــەلـــــدان
مێرخاســـــێن وەتـــــەن هـــــاوار بگـــــەهن

مانای شیعرەکان:

نێزەی تورکەکـــــان زگیـــــان هـــــەڵـــدڕی
لەخـــــوێنی کـــوردا دۆستەکان سووربوون
دەنگی تفەنگەکـــــان لە چیاکانا دەنگیان دایەوە
دلێرانی نیشتمان فـــــریـــــاکـــــــەوون

هێرشی دلێرانەی کورد دەستی پێکردبوو، بەڵام سوودی چییە ! وەکو تیرێك لە دەریایەکی بگیرێت شەپۆلە خرۆشاوەکانی کونبکات و بڕوات ئیتر نەگەڕێتەوە دواوە لە ئەنجامدا بۆ خۆشی دەبێتە خۆراکی ئاوی دەریا. لە راستیدا رێـژەی ژمـارەی هـەردوو لا بـەم جـۆرە بـوو (یانی وەکو تیرێك لە ناو دەریایەکدا بێت (و).

ژیـان گرنگیـی نـەمابوو. کـوژران و کوشـتن شـێوەی کـارێکی زۆر ئاسایی بەخۆوە گرتبوو.

لەبەرەی باکووردا لە ئاستی قور خان هێرشێکی سەختیان برد بۆ چیای کوپکول کە سەربازە تورکەکان گرتبوویان. دووبارە چیاکەیان گرتەوە و سەربازەکانیان بەرەو قباق تەپە ڕاو نان، بەڵام لە بەرانبەر سەربازی بێژماری دوژمن ئەنجامێك کە ئەویسترا بە دەست نەهات.

ئەو ناوچانەی کە ئاراراتییەکانی تیا جێگیر بووبوون سووتەمەنیی تێدا نەبوو، ئاویش زۆر کەم بوو. ئەمەش بووە سەرباری دەردی برسییەتی و دەردەکانی دیکەش. چەند ڕۆژێك جەنگ بەم شێوەیە درێژەی کێشا. فڕۆکەکانی تورك هیچ جیاوازییەکیان لە نێوان کوردی ئارارات و ئێراندا نەدەکرد، دەوارەکانی مووسا ئیبراهیم کەلە ئای بەی بوو لە کەناری پۆستی سەرسنووری دەوڵەتی شاهەنشاهی ئێراندا بوو، خستبوویانە ژێر ئاگری بۆمبا کانیانەوەو چەند کەسێکی لێکوشتبوون.

دیمەنی دڵتەزێنی ژن و منداڵەکان کە لە ژێر گوللە تۆپ و بۆمبادا بەملا و ئەو لادا رایان دەکرد، دڵە پۆڵایینەکانی پیاوانی دەهێنایە جۆش. ژنان دەپاڕانەوە کە نەبنە هۆی ئەوە کە خۆیان و منداڵەکانیان دەستی دوژمن کەون. داوای رزگار بوون یا کوشتنیان بە دەستی پیاوەکانی خۆیان دەکرد.

هێڵی گەمارۆ ئەوەندە تەنگ بووبووەوە کە دوژمن لەهەر لایەکەوە بیویستایە دەیتوانی ئاگری چەکەکانی لە خاڵێکدا کۆ بکاتەوە، ئیتر وەکو مەیدانی کەربەلای لێهاتبوو، لەگەڵ ئەو جیاوازییەدا کە هێرشبەرەکانی عەرەب هەقیان بە سەر ژن و منداڵەوە نەبوو، بەڵام هێرشبەرانی سەربازی تورك، سکی ئافرەتی

کوردیان بە نێزە هەڵدەدڕی منداڵیان بە نووکی نێزە لە سکی ئافرەتان دەردەهێناو فڕێیان دەدان.

شوکری خێزانی دێوانە ناوێك، برازایەکی برو حسکی و ژنەکانی دیکەش کە دەستی تورك کەوتبوون هەر بەم چارە نووسە گرفتار بووبوون. محۆی تەمەر ئاغا لە سەرۆکەکان، پیاوێکی پیرو نەخۆش و توانای جموجووڵی نەبوو، لە دوای شکانی ئەرجیش بە زەحمەت خۆی گەیاندبووە ئارارات، لەگەڵ نەبو کە مامی برو حسکی بوو ئەویش زیاد لە (١٢٠) ساڵ تەمەنی بوو، لەگەڵ عەلیکۆ ناوێکی هەسنی کە بەهۆی نەشتەرگەریی سەریەوە نەخۆش و بێهۆش و لە جێدا کەتبوو لەگەڵ ژمارەیەکی دیکەی پیرو نەخۆشدا کە لە گۆشەو کەناردا مابوونەوەو بەردەستی دوژمن کەوتبوون لە کاتی گرتنیانا، گیانی بێتوانایان بوو بە نیشانگەی تاقیکردنەوەی تیژیی نووکی نێزەی سەربازەکانی تورك.

خێزانی عەلیکو ژنێکی جوان و ساغ بوو، لە ئەنجامی وەفاداری بەرانبەر بە مێردەکەی لەگەڵ کچێکی بچووکیا بەلای تەرمی مێردەکەیەوە مایەوە، کچەکەی دیکەشیان کە سوارەکانی فەرزندە لەگەڵ خۆیانا بردبوویان و رزگاریان کردبوو،لە دەستی سوارەکان هەڵهات و خۆی گەیاندەوە لای تەرمی باوکی، باوك و دایك و هەردووکچە پێکەوە بوون بە نیشانەی نێزەی سەربازەکانی تورك، لە کاتی هەڵفرینی رۆحەکانیان بەرەو ئاسمان یەکتریان بەجێنەدەهێشت لە یەك جیا نەدەبوونەوە، ئەمەکداریی ئەندامانی خێزانی کوردیان نومایش دەدا، تەنانەت تاماوەیەك لە دوای رووخانی ئارارات (٢٧) کەس لە ژن و منداڵەکانی ئەحمەد حاجی برو

حەیدەری و براکانی کە لە جەنگاوەرە بەرجەستەکانی ئارارات بـوون لـە نزیکـی سـنووری ئـێران لـە ناوچـەی سـەرکانی بەردەسـتی سـەربازەکانی تـورك کـەوتن و هـەموویان، یـانی ئـەو (٢٧) کەسـە بێتاوانـەیان گوللـەباران کـرد. لاشـەکانیان تاماوەیـەك لـەو شـوێنەدا کەکوژرابوون مابوونەوە. ئەحمەد حاجی برۆ کە براکەی ناوی سوفی پوشۆ بوو لە ئاخرین جەنگی ئاراراتدا لە دەستی دابـوو، لەگـەڵ دوو بـرای دیکەشـیا ئەسـلان و عـەبدولا وەختێـك گەیشـتنە کوشـتارگای نـاوبراوان لاشـەی ئـافرەت و منداڵانـی بێتاوانیـان لـە نێـو خوێنـا بەگەوزاوی بینی.

ئەمانە ئاخرین قوربانیانێك نەبوون کـە بنەماڵـەی حـاجی بـرو لـە رێگای ئازادیی گەل و نیشتمانەکەیاندا پێشکەشیان کردبوون، بـەڵکو ئـەم شـانازییەیان بـۆ خـودی ئەحمـەد و براکەشـی ئەسـلان بـە جیهێشتبوو، چونکە ئەوانە دووبارە ماوەیەك لە دوای ئەم ڕووداوە لە جەنگێکدا خۆیان گەیاندە کاروانی شەهیدانی رێگای ئازادی.

بـیری نـامووس پەرسـتی و غـیرەت پـەروەریی ئاراراتییـەکان، پاشماوەکانیان ناچار کردبوو، چاوێك بە بڕیاری سـەرەتایی خۆیـاندا بخشـێننەوەو ژن و منداڵـەکانیان لـە دەسـت دوژمـن رزگـار بکـەن. دەستەیەکی تێکەڵاو لە خێڵەکانی حـەیدەری و گلتـوری هێرشـێکیان بۆ سـەرهێزی دوژمـن بـرد، کـە لـە ئاسـتی باشـکەند و ئـاخورێکی ژووروووەوە هاتبوون بەرەو پاش و لای خوارەوە راویان نـابوون. لـەم هێرشـە دلێرانەیـەدا خـاڵی لاوازی هێڵـی گەمارۆکـە ئاشـکرابوو، لـە خۆرئاوادا مەڕو ماڵات بەجێهێڵدرا لەگەڵ ژن و منەکانا لە دوو خاڵەوە دەسـتیان بـە چوونـە دەرەوەکـرد، دەسـتەی یەکـەم،بەهێرشـێکی

شەبەیخوونی گەمارۆکەیان شکاند لە رۆژی دواییدا چەند کاتژمێرێك لە رۆژ رۆیشتبوو چوونە دەرەوە. دەستەی دووهەم بۆ لە خشتەبردنی دوژمن بەرەو قۆرخان رۆیشتن رۆژیان لەوێ بەسەر برد و لە شەوی دووهەمدا رزگاریان بوو. ژمارەیەکیشیان لە قۆرخانەوە بۆ ناو تورکیە بڵاوەیان کردبوو،لەناو ئەم کۆمەڵەیەدا ڕەشو سلوی سەرۆکی جەنگاوەرانی تایەفەی بکران. لەگەڵ ژمارەیەك لە چەکدارەکانی خۆیانا ماوەیەك لە ناوچەی گەلی زیلان نیشتەجێ بووبوون چەند جارێك هێزی تورکیان شکاند، بەڵام لە دواییدا لە جەنگێکدا کوژرا. بەم شێوەیە ئارارات ئەو ناوەندەی کوردە کەوتە دەست تورکەکان و سیاسەتی کۆکوژی کورد لە هەموولا یەکەوە دەستی پێکرد.

* * *

{سەید ئیسماعیل[1] بەرزنجی ماوەیەك لەگەڵ گرووپەکەی خۆی لە بەرانبەر گەمارۆی دوژمندا لە دەورو پشتی بایەزید بەرگریی کرد، بەڵام بە هۆی گرانییەوە لاوازبوو، هەموویان بەبێ ئەوەی خۆیان بە دەستی تورکەکانەوە بدەن کوژران}.

فەرماندەی تورکیە لە کاتی جەنگەکانی ئاراراتا پەیامی زارەکی و نووسراویشی بۆ خالید ئاغای سەرۆکی خێڵی جەلالی-ی ئێرانی ناردبوو کە لە لایەن فەرماندەی ماکۆوە زیانی لێکەوتبوو و تەماعی نابووە بەرو، بە خۆی و خێڵەکەیەوە بانگی کردبوون بۆ تورکیە. ناو

---

(1) -لە دەقە فەرەنسەییەکەدا (رەسووڵ) نوسراوە

براو لــە دوای نـەمانی ئـارارات لـە ترسـی دەوڵـەتی ئـێران بـە خێڵـی خلیکانەوە چوو بۆ تورکیە.

زوهدی گویڤەن، لەم بارەوە ئــاوای نووسـیوە: سـەرەتای مـانگی ئاب هەواڵم پێگەیشت. کە خالید ئاغای سەرۆکی تایەفــەی خلیکـانلو لەگـەڵ دەوڵـەتی ئـێراندا لێکیـان داوە، لـە نێـوان تایەفەکـەی ئـەو و هێزەکانی ئێراندا چەند لێکدانێکی پەراگەندە روویداوە. لە کاتی ئەم جەنگانەدا خالید ئاغا زیـانێکی زۆری لێکـەوتبوو، لـە دواییـدا بـەرەو چیاکـانی ئـای بـای رۆیشــتووە (لــەر تایەفــەی خلیکـانلو لــە دژی حکوومەتی ئێران جەنگیان نەکردبوو، بەڵکو بە هەمان شێوە کـە لـە پێشەوە ئامـاژەمان بۆ کرد. تەنها چەند پێکاهەڵپژانێکی پرش و بـڵاو لـە نێوانیـاندا روویدابـوو سـەرەڕای ئەمـەش بـەرەو چیـای ئـای بـای نەرۆیشتبوو).

لەم کاتــەدا ئەفســەرێکی شـوورەوی پـەیامێکی بـۆ ئەفســەرێکی تورکی سەرسنوور رەوانە کردبوو، نووسیبووی: (چــوار سـەد خـێزان لە تایەفەی خیلکانلو،لەم دواییەدا هاتوون بۆ ناوچەی دیل– ئـاراليق کە لە ناو قەڵەمڕەوی تورکیەدایە. ئەم تایەفەیە هەشت سـەد پیـاوی چەکداریان هەیە و رۆژانــە دانیشـتووانی شـوورەوی لێیـان دەترسـن. ئەگەر ئێوە ناتانـەوێت پـەلاماریان بـدەن مۆڵـەتی ئێمـە بـدەن تـاکو ئەوانە ناچار بکەین بگەڕێنەوە).

{لەوە دەچێت هەر بەم بیانووەوە بووبێت کە سوپای شـوورەوی هـاتبوو بـۆ یارمـەتیدانی تورکــەکان و بەشــی بـاکووری خۆرئــاوای ئاراراتی بچووکیان داگیر کردبوو. چەند رۆژێـك پێـش شـکانی ئـاگری (م. داهـان) نوێنــەری ئەرمەنییــەکان لــە ناوچــەی جەنگەکــە دوور

کەوتەوەو توانـی لـەکاتی تاریکـایی شـەودا هـەڵێت لـەو کاتـەدا بـوو کەرووسەکانی بینی بوو.}

لە لاپەڕەکانی پێشەوەدا روونمان کردەوە کە داوێنـی راپـەڕینی نەتەوایەتیی کورد بـە نـاوی ناوەندەکەیـەوە ئـارارات تـاکو سـنووری سووریەو عیراق درێژبووبـووەوە تەنـها لـەچیاو دەوروبـەری ئـاراراتدا قـەتیس نـەما بـوو. لـە بـاتی ئـەوەی کـە دەمویسـت تەنـها کورتـە مێژوویەکی ئارارات بخەمە پێشچاوی خوێنـدەواران لـە جموجووڵـی خۆبەختکەرانی نیشتمان پەروەر کـە لـە رێگـەی بـە دەسـت هێنـانی ئازادیی کورد لە ناوچە جۆر بە جۆرەکانی کوردستاندا. لەگەڵ هێزی تورکدا لەپێکدادانا بوون و فیداکاری لـە ئـەندازە بـەدەریان دەنوانـد باسـێکمان نیشـان نـەدا. ئـەم خۆبەختکەرانـە لـە دوای رووخـانی ئـاراراتیش جمووجوڵـی خۆیـان درێـژە پێدا بـە تایبـەتی لـە ناوچـە چیاییـەکانی ساسـون و دەرسـیم. لـێرەدا سـەرنجتان بـۆ بەشـێکی وتارەکەی ئەمیر دکتۆر کامەران بەگی بەدرخانیش رادەکێشین کە لە دیدارێکدا بە ناوی کوردستان لە رۆژنامەکەی خۆیدا (لوژۆر) (Ljour) کـە بـە زمـانی فەرەنسـی لەبـەیرووت دەردەچـوو نووسـیبووی: ئـەم بزاڤەی نیشتمان پەروەرانە تاساڵی (١٩٣٨)یش درێژەی کێشا.

رووخـانی ئـارارات زمـانی کاربەدەسـتان و خامـەی نووسـەرانی تورکیەی ژیاندەوە؛ مەحموود ئەسعەد بەگی وەزیـری دادی کۆمـاری تورکیە لە وتارێکدا کە لـە شـاری ئـەدمیش خوێندییـەوەو رۆژنامـەی میللییەتیش لە رۆژی (١٩)ی سبتامبەری (١٩٣٠) بـڵاوی کـردەوە لـە سنووری دەستەڵاتی کۆماری تورکیەدا سیاسەتی بـاڵابوونی نـەژادی تورکی راگەیاند، وتی: (دەبێت دۆسـت و دوژمـن بزانێـت ئاغـای ئـەم

ولاته توركه. كەسانێك كە لەناو دەمارەكانی لە شیاندا خوێنی سافی توركیان تیا نەبێت لە نیشتمانی توركیە تەنها یەك مافیان هەیە. ئەویش نۆكەرایەتی و كۆیلەیەتییە) لە(القضیەالكردیة) ـە وەرگیراوە).

گەلی كوردی ئازا هەر لەسەرەتاوە هەستی بەم سیاسەتەی كۆماری توركیە كردبوو. بۆیە نۆكەرایەتی و كۆیلەیەتیی قبوولنەكردبوو، بۆ پاراستنی شەرافەتی نەتەوەیی و بۆ بەدەست هێنانی ئازادیی خۆی هەزارەها قوربانیی داوە، ئەمڕۆكەش لەبەردەم دادگای دادوەریی ئازادی خوازان بەلگەیەك كە بەخوێنی شەهیدانی ئازادیخوازانی خۆی نووسیویەتی دەداتە دەست پارێزەرانی مافی زەوتكراوی خۆی.

ڕۆژنامەی میللییەت ئەم سەركەوتنە كە دەولەتی توركیە لە سایەی كۆمەك و یارمەتیی دەولەتی شاهەنشاهی ئێران و لە دوای چەند سالێك خوێنرشتن توانیبووی بەدەست بێنێت سەبارەت بە ئاخرین بزووتنەوەكانی كورد كە بۆ وەرگرتنەوەی مافی داگیركراوی گەلی خۆی هاتبووەكایەوە وای بۆ چووە: وێنەی گۆڕێك كە هەردوو سەری لە سەر لووتكەی ئاگری-ی گەورەو ئاگری-ی بچووك دروستكراوە لە سەر بەردەكەشی نووسراوە (كوردستانی خەیالی لێرەدا نێژراوە) لەوە بێ ئاگایە كە بیری ئازادی وەكو لافاوێك كە لە ڕۆحە بێزارەكان و شكەنجەدراوەكانەوە سەر چاوە دەگرێت ئەو بەر بەستانەی كە لە بەردەمیا دروستكراون هەرچەندە بە هێزو مەحكەم بێت لە ئەنجامدا بە فشارێكی بەهێز كەلە پەنگ خواردنەوەی ئاوەكانەوە كۆدەبێتەوە ڕێگەی خۆی دەكاتەوە بە یەكجار هەموو

بەر بەستەکان دادەڕووخێنێت وای لێدەکات کە جارێکی دیکە چاك نەکرێتەوە. مەرجی عاقڵی ئەوەیە کە بە دروستکردنی جۆگەی لەبار لەو لافاوە وێرانکەرە بۆ ئاودێری و زۆر بوونی بەرهەم سوودیان لێوەربگیرێت و زەوییەکانی پێ ئاوەدان بکرێتەوە.

نووسەر لێرەدا لە بەرانبەر ئەو کێلە قەبرە نووسراوەدا بیروڕای خۆی دەرنابڕێت. ئایندەیەکە نیشانی دەدات ئایا کوردستان خەیاڵییە یان دەستەڵاتدارانی تورکیە لە کوردستاندا خەیاڵییە کە لەو گۆڕەدا بە خەوی هەمیشەیی ڕۆدەچێت. شتێك کە سەلمێنراوە، لە دوای ئەو مێژووەوە ئەو هەیکەلە کە ڕۆژنامەی میللییەت بە مردووی دادەنێت لە سەر سینەی ئارارات نێژراوە لە شوێنەکانی دیکەی کوردستانی تورکیەدا چەندین جار تەکانی بە خۆی داوەو ژیانی دەربڕیوە.

ڕووداوەکانی ئارارات کۆتایی هات لە هەموو شوێنێکەوە هەوڵدرا کە بە کورتی ببڕێتەوەو کورتەیەکی ئەو ڕووداوانە کە بە سەر ئەم چیا مێژووییەدا تێپەڕیوە بگاتە بەر چاوی خوێندەواران. ئێستا خوێندەوارانی بەڕێز تا ڕادەیەك بە لە خۆ بووردنەکانی کورد، بۆ بەدەستهێنانی ئازادی لە ماوەی جەنگەکانی ئاراراتدا ئاگادار بوون. داوای مۆڵەت دەکەم بە ڕێزگرتن لە شەهیدانی ڕێگای ئازادیی کورد کە بۆ ڕزگاربوونی نەتەوەی خۆیان لە پێشکەشکردنی خوێن و گیان بەختکردندا، کورتییان نەکردووە و گەیشتوونەتە ژیانی هەمیشەیی لە بەردەم ڕۆحی ئەو گەورە پیاوانەدا بەو پەڕی ڕێز و گەورەییەوە سەر دادەنەوێنم بۆ پاشماوەکانی ئەم گەلە دلێرە و خۆبەختکەرە و دروودی لێخۆشبوونیان بۆ ڕەوانە بکەم.

چارەنووسی ئیحسان نوری :

ئیحسان نوری لە دوای ئەوە لە ئێراندا بوو بە پەنابەر ماوەیەك لە تاراندا کەوتە ژێر پرسیارو وەرامەوە،لە دواییدا وەکو چەند کەسێکی دیکەی پەنابەرانی ئاراراتی کە لە شارە جۆر بە جۆرەکانی ئێراندا لە ژێر چاودێریدا بوون بۆ ساوەو یەزد، دوور خرایەوە[1]. لە دوای ماوەیەك بەهۆی رووداوی ئەیلولی (١٣٢٠) وە لە سەرەتای ساڵی (١٣٢١) ئیحسان نوری لەگەڵ یووسف عەلی مهاجری و خاتوو بسرە حسنانی، تەیموور جەلالی و شەمسەدین جەلالی، ئێلخانی جەلالی، محەمەد دەروێش سەردانی وەزارەتی ناوخۆی ئێرانیان کرد، داوای ئەوەیان کرد کە گوایە بەهۆی بەرزبوونەوەی نرخی پێداویستییەکانی ژیانەوە یان مووچەکانیان بۆ زیاد بکرێت یان لە ژێر چاودێریدا نەمێننەوە و ئازاد بکرێن تاوەکو خۆیان، بۆ دابینکردنی بژێویی

---

(1) پەژمان لاپەڕە ١٦٠ لەو بەڵگانەی ئەم سەردەمە کە ماونەتەوە باسی ٥٣ کەس لەژن ومنداڵی ئاراراتی دەکات لە یانەی پەروەردەکردنی تەورێزدا لە ژێر چاودێریدا بوون هەروەها ئەمانەی خوارەوەش لە ژێر ناوی کوردی ئارارت– دا لە ناوچە جۆربەجۆرەکانی ئێراندا دوور خرابوونەوە و لە ژێر چاودێریدا بوون : شێخ عەبدولقادر (تاران)، شەمسەدین(مەشهەد)،محەمەد بەگ (تاران)، ئێلخانی (تاران) مسرو (سمنان) ئەحمەد عەلی (سمنان) رەبابە خێزانی بروحسو (تاران) بسرە، خێزانی فەرزندە کەلە بەندیخانەدا مرد بوو ئەویش لە(تاران)بوو، وەزارەتی ناوخۆ (روونووسی راپۆرتی کومەسیوونی لێکۆڵینەوەی ئەو کەسانەی لە ژێر چاو دێریدان)بەبێ ژمارە لەرۆژی ١٣١٣/٣/٧ بەڵگەنامەی مللیی نەتەوەیی (ن) ١٢٢٠٠٢

خۆیان هەنگاو بنێن.[1]

لە سەرەتای مانگی تەمووزی هەمان ساڵدا ئیحسان نوری بەناوی (سەرۆکی لەوەو پێشی بزووتنەوەی شۆڕشگێڕانی کوردستانی تورکیە)وە داوای لە سەرەك وەزیرانی ئێران کرد. ئەو (.. . . کە یان لە سەر کارێکی لەبار دایمەزرێنن، یا مۆڵەتی بدەن بۆ خۆی سەربەستانە کارێکی باش پەیدا بکات. بەڵکو کەمێك خەرجی بە دەست بێنێت. . . .) و ئەگەر دەولەت بەهەر هۆیەکەوە (. . . چاو دێری کردنی ئەویان پێویستە و بە زەروری دەزانن خەرجییەکی لەبار) کە لەگەڵ بارودۆخی ئەوکاتەدا بگونجێت بدەنێ، دەری بڕیبوو کەلە (. . قوتابخانەی بەرزی سەربازی تورکیە لە ئەستەموول) دەرچووە و تەواوی کردووە هونەری تۆبۆگرافیشی خوێندووە. . . لە کاروباری نەخشە کێشاندا کاری کردووە، بەڵام هیچ ئەنجامێکی دەست نەکەوت.[2]

لەم کاتەدا لە سوپای خۆرئاواوە راپۆرتێك هاتبوو. کە گوایە کۆمەڵێك لە کوردەکان بە سەرۆکایەتیی کوڕی سمکۆ و شەریف خانی کوڕی سەید تەها بۆ بردنی ئیحسان نوری چەند نوێنەرێکیان بۆ تاران ناردووە. لە نێوان سەید عەبدوڵڵای (کوڕە مامی سەید

---

[1] وەزارەتی بەرگری نووسینگەی سەربازی ژمارە ٧٦٥ –٢٤٠٤ /٥ لەرۆژی ١٣٢١/٢/٣ بەڵگەی میللی(ن) ١٠٣٠٠٣

[2] نامەی رۆژی ١٣٢١/٤/١ئیحسان نوری کە بە ژمارەی ٦٦٦٥ ی رۆژی ١٣٢١/٤/٤ لە نوسینگەی سەرەك وەزیرانی ئێران تۆمارکراوە بەڵگەی میللی (ن) ١٠٣٠٠٣

تەها)و سەیف ئەلقوزات و قازی محەمەدو ئیحسان نوری چەند دیدارێك پێك هاتووە، بەلاّم شارەوانی لە دوای لێکۆڵینەوە دەریبڕی کە ئیحسان نوری نیازی نییە تاران بەجێبهێڵێت[1] وەزارەتی بەرگریش راپۆرتی بەشارەوانی دا کە بە پێی ئەو لێکۆڵینەوانە کە کراونە خودی ئیحسان نوری نیازی چوونە دەرەوەی لە تاراندا هەیە[2] ئەو کەسانەش کە دیداریان کردووە نیازی بردنی ئەویان هەیە،لەبەر ئەمە بە پێی دانیشتنی شەشەمی مانگی ئەنجومەنی تیری ۱۳۲۱.

تەمووزی (۱۹٦۰) وەزیران، بڕیاری ئازاد کردنی (حەوت کەس لە پەنابەرانی کوردی تورکیە)، یانی ئیحسان نوری و هاوڕێکانی داوە. بەپێی راسپاردەی وەزارەتی (جەنگ =بەرگری) بڕیار دراوە تاکو کاتێك کە ئیشیکی باشیان دەست نەکەوێت بارەگاکانیان. وەکو (بارەگای ئیحسان نوری (۱۵۰۰) ریاڵیان بۆ زیاد دەکرێت هەروەکو جاران بۆیان خەرج دەکرێت)[3] لە چۆنیەتیی گۆڕانکارییەکانی دوایی ژیانی ئیحسان نوری ئاگادارییەکی وردمان لەبەردەست نییە. ئەوەندە دەزانین. لەنێوان ساڵەکانی (۱۳۲۳) تاکو (۱۳۲۵)ی هەتاوی لەگەڵ رۆژنامەی کۆهستاندا هاوکاری هەبووە زنجیرە وتاری

---

[1] وەزارەتی ناوخۆ بەڕێوەبەرایەتیی ئاسایشی ژمارە ۲۳۹۲ /۹۵۳۸ لە رۆژی ۱۳۲۱/٤/۲۵ و ژمارە ۹٦٤۱/۲۳٦۲ لە رۆژی ۱۳۲۱/٥/۳ بەڵگەی میللی (ن) ۱۰۳۰۰۳.

[2] وەزارەتی بەرگری ژمارە۵۷۵٦/۱٦۰۹۸ لە رۆژی ۱۳۲۱/٥/۲۹ بەڵگەی میللی(ن) ۱۰۳۰۰۳

[3] وەزارەتی بەرگری روونووسی راپۆرتی فەرمانگەی یەك ژمارە ۲۸٦۲ لە رۆژی ۱۳۲۱/٦/٥ بەڵگەی میللی (ن).

(تاریخ ریشەی نەژادی کرد)[1] و وەقایعی ئاراراتی نووسـی، هـەروەها وا دەردەکەوێت لەسەردەمێکدا بۆ کرمان دوور خرابێتەوە، لـەدواییدا لـە سـاڵەکانی کۆتـایی دەیـەی (١٣٣٠) بـە هـۆی کوودەتاکـەی عەبدولکـەریم قاسمـەوە و ئـەو گۆڕانکارییانـە کەلـە عـێراقدا ڕوویـدا. سیاسەتێکی نوێ لەبەرانبەر کوردەکـانی ناوچەکـەدا. هاتـە کایـەوە، ئیحسان نوری مۆڵەتی پێدرا کە بۆ تاران بگەڕێتەوە لەم سەردەمەدا، ناوبراو هەم لەڕووی بژێوییەوە، هەم لەڕووی ئازادیشەوە لە دۆخێکی باشـتردابوو. تەنانـەت مۆڵـەتی پێـدرا بۆئامـادە بوونـی لـە کۆنفرانسەکانی نێو نەتەوەیی جاری دوو جار بەشداری بکات و بڕوات بۆ دەرەوەی وڵات، ئیحسان نوری لە (٢٩ی ئەسفەندی ساڵی ١٣٥٥) بە هۆی بوون بە ژێر ماتۆڕوە لە تاران کوژرا.[2]

---

[1] ماوەیەك لە دوای ئەوە زنجیرە وتارێکی بەناوی (تاریخی ریشەی نژادی کـورد) بـە شێوەی کتێبێك سەرلە نوێ چاپکرایەوە (تاران ئەنجوومەنی ئێران شناسی کـوردی- مـادی- چاپخانـەی سـپهر ١٣٣٣، ١٤٥ لاپـەڕە) ئارچیبـاڵد ڕۆزوڵـت یشـهەر لـەم سەردەمەدا (فەروەردینی ١٣٢٥) باسی دیدارێکی ئیحسان نـوری دەکـات کەلـە تـاران یەکتریان دیوە. ئارچیباڵد ڕۆزوڵت حەزی لە فێر بوونی وەرگێڕانی صـهبای سـەعیدی، تاران بڵاو کراوەی ئیتیلاعات، ١٣٧١ لاپەڕەکانی ٣٢١-٣٢٢.

[2] پەژمان لاپەڕە ١٥٣-١٦٨ .

پێڕستی ناو

(ئـ)

ئاخورێك: 130

ئادامان (خێڵ): 88,91

ئاراليق: 67, 108, 132

ئاراس: 11, 17, 67, 68, 70, 108, 126

ئارداشس، مراديان، ئارداش:67, 68, 69, 70, 71

ئارنيس (ئەرنيس): 87, 91, 92

ئاسينجين: 115

ئاشوور، ئاشووری: 10, 11

ئاغالارۆف: 119

ئاقری › ئاغری

ئاگرین: 59, 91

ئاگری › ئاغری

ئاگری (رۆژنامە): 78, 84

ئاڵتووینداش: 62

ئامۆ: 62, 63

ئامۆرتاك: 88

ئاناتۆڵی: 25, 28, 33

ئايدین: 74

ئەبوبەکر(کوڕی ئەمین پاشا): 101

ئەحمەد ئاغا: 24

ئەحمەدی حاجی بروحەیدەری: 31

ئەحمەدی خانی: 15

ئەخلات: 90

ئەدمیش: 133

ئەزمیر: 31, 42, 73

ئەسترابۆن: 13

ئەسلان: 130

ئەلتوندیش: 51

ئەمین پاشا: 101

(ئەنترانیك) پاشا: 17

ئەیوب ئاغا: 32, 52

ئورە: 37

ئوجیق › ئەواجیق

ئیچدیریان: 38

ئێریڤان: 67
ئیگدیر ‹ ئیغدیر

(ب)

بارزان: 4, 76, 77
بارزانی، مەلا مستەفا: 7, 76
بارکری ‹ بارکردن
باش قەلا (قەلای باش): 123
باکۆ: 28
باڵکان: 60
بالیك گوڵ: 63
بابیورد: 38
بەتلیس ‹ بەدلیس
بەدری بەگ: 73
بەرلین: 124
برون رەش: 103, 106, 107, 108, 109
برون سوور: 65, 103, 104, 106, 107
بشیری: 71
بەکران رەشۆری سلو: 95
بەکران (خێل): 98
بەکرێ عەلی خان: 95
بلیچ شێرکۆ ‹ سورەیا بەدرخان
بۆتان و مەدیات: 42
بەهران: 77
بەیرووت: 133

(پ، ت، س)

پالان توکن: 37
پیرناوۆت: 89
توان: 90
تابیە: 53
تاجەدین بەگ: 31
تاهیری عەلی بەگ: 95
تاشبرون: 104, 109
تانسلی: 39
ترابوزان: 12
ترتاب: 13
تەریب: 91
تورلیجە: 62
تفلیس: 67, 70
تەللو: 37
بەدلیس: 16, 29, 71, 72, 73, 74
تەمەر ئاغا: 89, 95, 129

تەمـــەر کســـکویی › تـــەیموور کسکویی
تەنوروك › تەندوورك
تۆفیق بەگی مێردینی: 29
تەیموور کەسکۆیی: 43

(ج، چ، ح، خ)

جانیس: 71
جەمال پاشا: 60
جەمیل قەدری پاشا
چەرخە: 78, 81
چفتلیك: 19, 20, 22, 65
حەسەنان: 72
حەسەن خالید: 115
حەسەن زوبێر: 73
حەسەن عەبدال: 96, 100
حەسەن قەلآ: 36
حسەسووری: 65, 79
حسێن پاشا › کورحسێن پاشا
حەمید ئیسماعیل: 42, 46, 50
حەمید بەگ: 92
حەیدەران (حەیدەری خێڵ): 71, 72, 73, 87, 90, 101, 120
خالید بەگی حسەینی: 19
خالس بەگ: 31, 35, 36, 40
خەرپوت: 29, 89
خلکان (عەشیرەت) › خلیکانلو

د، ر، ز، ژ

داود (کوڕی بروحسکی): 58, 101
دەریاچەی رەزائیە: 11
دەریای رەش: 10, 12
دڵخێری (تایەفە): 51
دەمرگان: 10
دیمەشق: 60
دەمیر پاشا › تەمەرشکی
دودگان: 53
دووتاق: 92
دیل، ئارالیق: 132
دیوین: 14
رەسووڵ بەگی زەلی: 91
رەشو سلو: 131
رووادی: 14

رووسیە ‹ سوڤیەت ‹(شورەوی)
رووس: 15, 16, 17, 18, 67, 68, 69, 70, 105, 108, 126
ڕۆم ئێلی: 60
رۆمی خۆرهەلآت: 12
زەردەشتیەکان: 10
زەرکان: 72
زرکی: 31
زوهدی گویڤەن: 38, 61, 63, 86, 88, 93, 110, 132
زینار سیلوپی ‹ جەمیل قەدری پاشا

(س)

سامی پاشا، کەمالەدین: 124
ساسون: 42, 133
سۆلەت قەشقایی، نازلی
سوفی پوشۆ: 130
سوبحان: 101
سوبحی (ژەنەڕال): 62
سپکی (خێل): 31, 99
سەرایە: 91
سەرۆکان:
سولتان محموود خان: 115
سەلمان نەسر: 10
سلێمان بەگ: 73
سیبریا: 71
سپیکا: 74
سەید ئیسماعیل بەرزنجی: 131
سەیفەدین بەگ: 99
سیلان (خێل): 73
سینگ: 30, 32, 36, 50, 61

(ش)

شەرنەخ: 37
شەریف حسێن: 60
شەمسەدین لەوەند: 73
شمکان (خێل): 62, 63, 89
شێخ حەسەن: 65
شێخ سەعید پالۆ ‹ شێخ سەعیدی پیران
شێخ تاهر: 78, 81
شێخ محەمەد حسەسووری: 79
شێخ یاسین: 77
شێخلو: 65, 66, 78, 95, 106

(ع) و (غ)

عادل جەواز: 71, 87, 90

عارف حکمەت بەگ: 41

عەبدوللاّ حەسەن ئاغا: 121

عەبدوللاّ خەڵەف: 66

عەبدولمەجید سپکی: 31

عیبری: 10

عوسمـان (کـوڕی ئـەمین پاشـا): 101

عوسمان کەلیم: 49, 51, 62

عوسمانی › تورکیە

عەدۆ: 75

عەدۆی عەزیزی حەیدەری: 31

عەرەبستان: 60

عەلۆ بەشۆ: 37

عەلوی ئەزدی: 81

عەلویی گوری: 66

عەلی بەگ میرزا: 91

عەلی ڕەزا بەگی بەدلیسی: 29

عەلی ڕەزا پاشا: 28

عەلیکو: 129

عومەر بایز: 69

عومەرێ بەسیێ: 66, 67, 68, 69

عومەر گلتوری: 94

عومەر مەزراق: 66

عەمکی حسە سووری: 105

مەمەدی عەزیزی: 40

غەرزان: 42, 71, 73

غەزا: 22

(ف، ق)

فارس: 13

فاغزمان: 17, 62, 87

فەتحوللاّ بەگی هەسنی: 99

فەتو: 78, 81

فەرهاد بەگ: 46, 47

فەرید پاشا: 28, 124

قاسو کندیك: 73

قالقان: 95

قباق تەپە: 85, 89, 128

قوپ: 91

قزل ئێرمەق: 12

قزل دزە (قزل دیزە): 64

قزلْباش ئۆغلۆ: 66
قلب: 17, 89
قۆرخان: 32, 131
قوتان: 32, 64, 65, 91
قوتیس: 52, 106, 107

(**ك، گ**)

كازم بەگ: 31
كۆیپ باغ: 38
كۆپلاجا: 62
كورد ئاوا: 44, 65, 83
كەرم قاسم: 63
كریكۆر: 14
كەمالەدین: 28
كەندالْ بەشك (ئاوایی): 73
كوپكول: 128
كوتیس: 20
گازگان: 90
گەلی تاهیر: 92
گێجە پۆستاسی: 37
گورجی بلاغ: 107
گەردەنەی شەیتان: 106
گلتوری: 66, 130
گلتوران (خێل): 109
گموشخانە: 38
گەنجە: 14
گۆتی: 11, 13
گور حەسۆ: 16
گۆیب داغ: 39

(**ل، م**)

لوژۆر (رۆژنامە): 133
مادستان: 13
مادەكان: 11
مازەندەران: 13
مانائی (خانەدان): 12
محەمەد ئەفەندی: 19
مەحموود: 75
مەحموود ئەسعەد بەگ: 133
محوی بەكر: 23, 24
محوی تەمەر ئاغا: 95
مەحوی دەروێش ئاغا: 95
مەدنی (كوڕی حاجی مووسا بەگ): 76, 77

مەدیاد (مەدیات): 71
مرادیان، ئارادشس: 67
مەسیحی: 13
مستەفا: 115
مکران: 95
مەکە: 60
مەلا سەنعلللاّ: 46
میللییەت (رۆژنامە): 29, 133, 134, 135
مەمو: 71
مووسا ئیبراهیم: 114, 128
میلان (خێل): 91

(ن، و، هـ، ی)

نادر: 75
نەبو: 129
نەسرەت ئیبراهیم: 88, 91
نەمرود (چیا): 90
نۆح بەگ: 76, 77
نورشات: 92
نورو: 106
نورەشین: 101, 106
نوشار: 96, 97
واهان: 105
وەلی بەگ: 90
هەرۆدۆت: 11, 12
هەسنی (خێل): 31, 73, 99, 129
هوریك: 83
هەڤێرك (خێل): 37
ئیبراهیم ئازو: 52
ئیبراهیم ئاغا › برۆحسکی تللو

وێنەکان

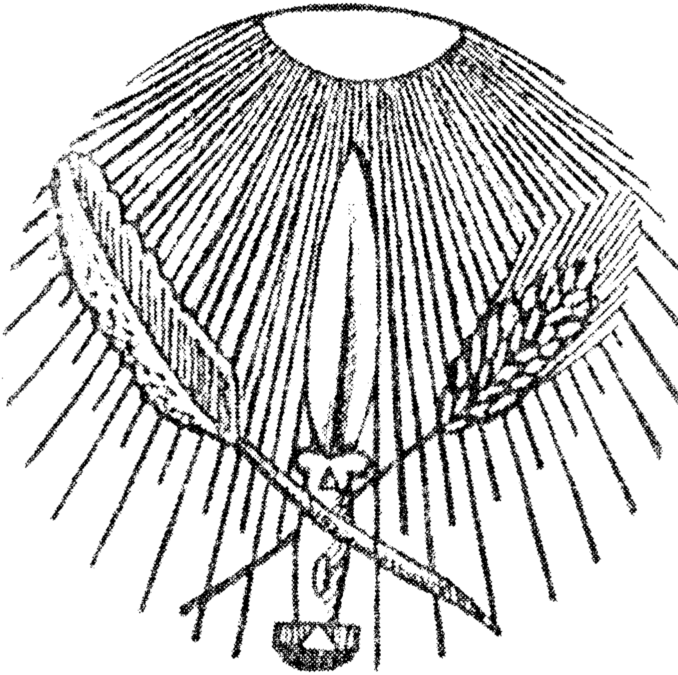

دروشمی خۆیبوون

ئیحسان نوری پاشا لەگەڵ خێزانەکەی

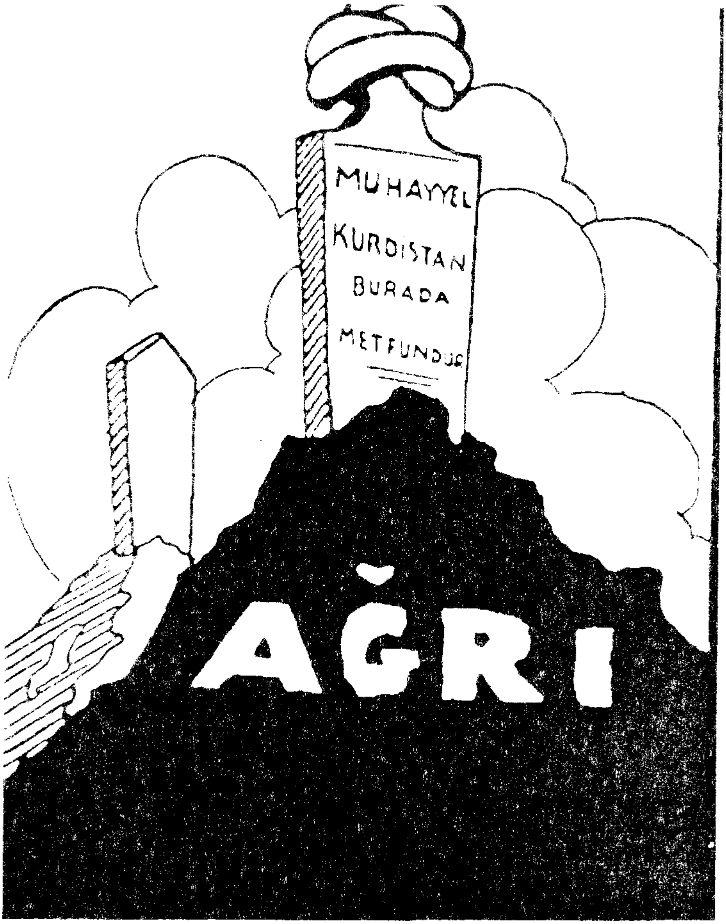

کاریکاتۆری ڕۆژنامەی مللییەتی تورکی: کێلی قەبر لەسەر کێوی
ئارارات، کە لەسەری نووسراوە «کوردستانی خەیاڵی نێژراوە»

دانیشتووەکان: شێخ عەلی ڕەزا، کوڕی شێخ سەعیدی پیران
بە پێوە: لە ڕاستەوە بۆ چەپ: ئیحسان نوری پاشا، تۆفیق ئەفەندی،
فەهمی بەگ و خورشید ئەفەندی
ئەفسەرانی کورد- بەغدا ١٩٢٥

کتێبە چاپکراوەکانی دەزگا

- **جوگرافیای کوردستان**.......................... د. عەبدوڵڵا غەفور
- **نەژادی کورد: ڕەوتی مێژوویی دروستبوونی میللەتی کورد**
.... ئۆ. ل. ڤیلچێڤسکی - و: د. ڕەشاد میران
- **باڵە سیاسییەکان لە ئێراندا**............ د. سەعید بەرزین - و: موسڵح ئیروانی
- **کرۆنۆلۆژیای مەسەلەی مووسڵ (١٩١٨-١٩٢٦)**
.... پرۆفیسۆر د. میم کەمال ئۆقە - سەلام ناوخۆش
- **جیهانگیری (سەرەتایەک بۆ تێگەیشتن لە بەجیهانیبوونی سەرمایەو پرۆسەی بەرهەمهێنان)**.......................... فوئاد مەجید میسری
- **تەقریرستان (تەنز)**..............................سەلام عەبدوڵڵا
- **شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری (١٨٨٠) لە بەڵگەنامەی قاجاریدا**...........
....محەمەد حەمەباقی
- **ماکیاڤیللی و بیری ڕینسانس**............ ڕامین جیهانبەگلو - موسڵح ئیروانی
- **فەرهەنگ و لێکحاڵی بوون**.............................. سەرۆ قادر
- **فەرمانڕەوایانی قۆچی زێڕین (لە سوڵتان سلێمانی قانوونییەوە تا ئەتاتورک)**............................ نۆبل باربەر
- **ئەودیوی مەرگ** ....حەمە کەریم عارف
- **فریدریک نیتشە**.............................. عوسمان یاسین
- **چەند بابەتێکی زمان و ڕێزمانی کوردی**..................... د. ڕەفیق شوانی
- **ژیانەوەو شوێنی لە ڕۆژنامەنووسی کوردیدا (١٩٢٤-١٩٢٦)**.... عەبدوڵڵا زەنگەنە
- **ئینسکلۆپیدیای ئابووری (عەرەبی - ئینگلیزی - کوردی)**.......... فەیسەڵ دەباغ
- **دیموکراسی چییە؟ (شارەزایی لەگەڵ دیموکراسی)**......دیڤید بیتهام و کیڤین بوێل -
.... کەریمی حیسامی
- **ئەو پڵنگانەی لە تەک مندا غاریانداوە (کورتە چیرۆک)**
.... بیژەنی نەجدی - و: نەجیبە ئەحمەد

- **کوردستان و کێشەی سنووری عوسمانی - فارسی (١٦٣٩-١٨٤٧)** ....
.... نەجاتی عەبدوڵڵا
- **لوڕ و لوڕستان** .... عەلی سەیدۆ گەورانی - بلال غازی کاک ئەمین
- **مناڵییم ئاسکێک بوو بەسەر پەلکەزێڕینەکاندا باز بازێنی دەکرد**
.... کاروان عومەر کاکەسوور
- **پاریا** .... ئاوگوست ستریندبێرگ - فەرهاد شاکەلی
- **کوێری** .... زوزێ ساراماگۆ - سەلاحەدین ئاشتی
- **بێدەنگی دەریا** .... ڤێرکۆر - عەلی حەسەنیانی (هاوار) و سەلاحەدین ئاشتی
- **کوردستان لە مێژوودا (بەرگی یەکەم)** .... خەسرۆ گۆران - ئاسۆ کەریم
- **سەرۆک کۆماری کوردستان لەبەردەم دادگای ئێراندا** ..... ئا: بەدرەدین ساڵح -
.... سامی ئەرگۆشی
- **رێبازە هاوچەرخەکانی فەلسەفە** .... سەماح رافع محەمەد - تاریق کارێزی
- **وەهای گوت زەردەشت** .... فریدریش نیچە - عەلی نانەوازادە
- **شێخ عەبدولقادری گەیلانی (ژیان و بەرهەم)** .... عەبدولڕەحمان بێلاف
- **ستران و دیلان** .... کامیران درباز هروری+ شڤان شکری هروری
- **فەرهەنگوکا کلاسیکێن کورد** .... مەسعود خالد گولی
- **سەرهەلدانا ساسونێ** .... کونێ رەش- و: مسەدەق توڤی
- **سینۆهە پزیشکی تایبەتی فیرعەون** .... میگاڤالتاری- و: سەیدا شێخ زرار
- **کەریم بەگی فەتاح بەگی هەمەوەند** .... دارا ئەحمەد کەریم بەگ
- **دەرسیم لە مێژووی کوردستاندا** .... د. نوری دەرسیمی- و: د. ئەحمەد دزەیی

***

الكتب المطبوعة باللغة العربية

- **الامارة الشدادية الكوردية في بلاد آران (من ٣٤٠-٥٩٥هـ) ٩٥١-١١٩٨م**
(دراسة سياسية حضارية).........................إسماعيل شكر رسول
- **اربيل ٨٨ هەولێر ٩٩: (حتى لاتضيع كردستان)**..............................رجائي فايد
- **الفدرالية وامكانية تطبيقها في العراق**........................د. محمد عمر مولود
- **جمعية خويبون: (١٩٢٧) (وقائع ثورة ارارات ١٩٣٠)**........................ كونێ ڕەش
- **امارة بادينان: (١٧٠٠-١٨٤٢) (دراسة سياسية اجتماعية ثقافية)**
....كاوه فريق احمد شاوەلی ئاميدي
- **امارة بوتان: في عهد الامير بدرخان (١٨٢١-١٨٤٧) (دراسة تأريخية سياسية)**
.... صلاح محمد سليم محمود هروري
- **امارة بابان: في النصف الاول من القرن الثامن عشر (دراسة في علاقاتها السياسية مع السلطات العثمانية)**................................... سعدي عثمان حسين
- **حقوق الانسان والمجتمع المدني بين النظرية والتطبيق (دراسة تأصيلية وتحليلية سياسية)**
....الدكتور كامران الصالحي
- **كوردستان في القرن الثامن الهجري (دراسة في تأريخها السياسي والاقتصادي)**..................................د. زرار صديق توفيق
- **الاسلام وحقوق الانسان**..................................د. عبدالحسين شعبان
- **الفيدرالية والحكم الذاتي واللامركزية الادارية الاقليمية**............د. محمد هماوند
- **كوردستان: من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل (١٩١٤-١٩٢٦)**...سروه اسعد صابر
- **القضية الكردية في المؤتمرات الدولية**.........................د. فؤاد حمه خورشيد
- **وثائق عن الحركة القومية الكوردية التحررية** .... د. عبدالفتاح علي يحيي البوتاني
- **مقالات متوعة حول مياه، النفط والبيئة**...............................د. بيوار خنسي

***

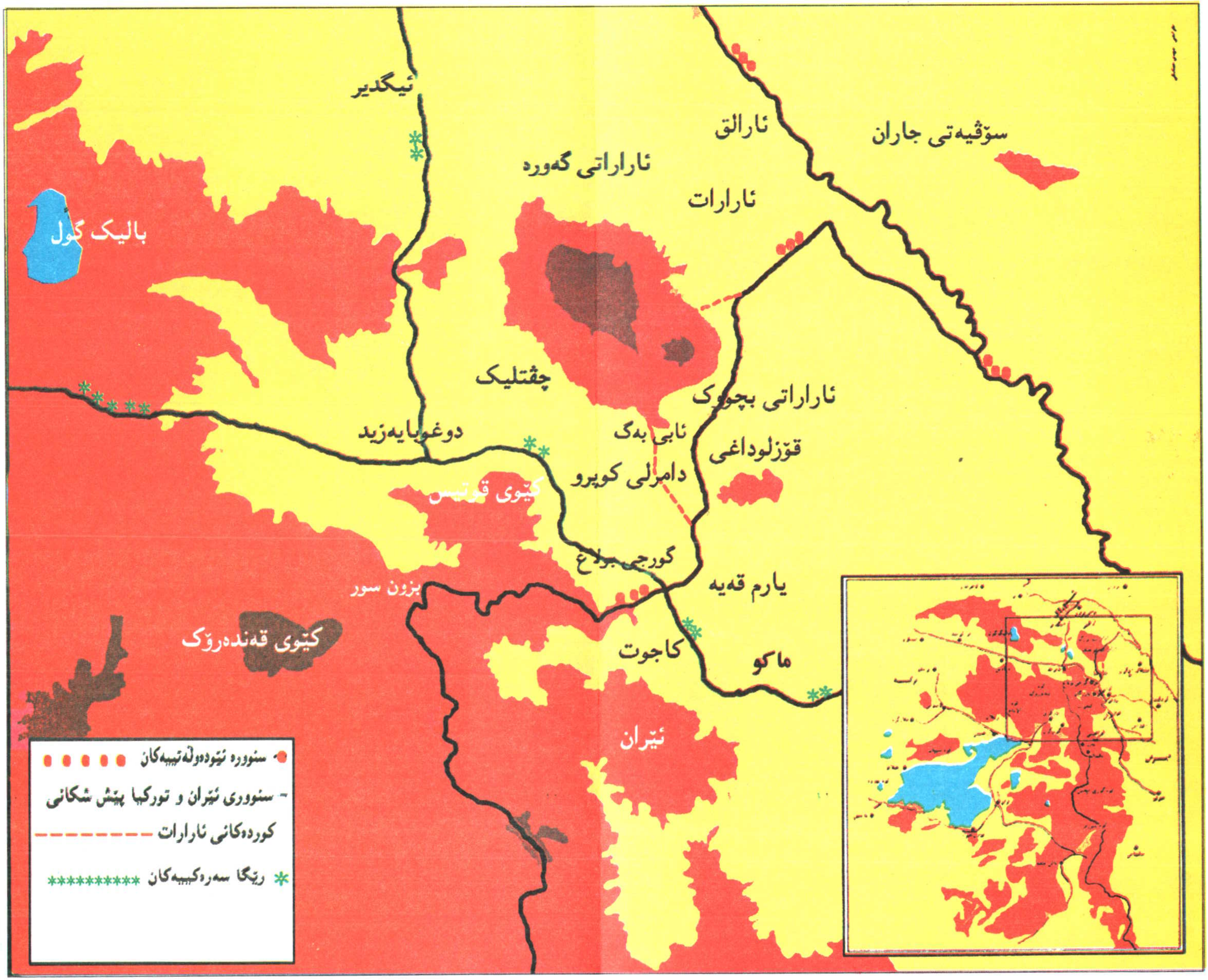
سۆڤیەتی جاران
ئارالق
ئاراراتی گەورە
ئارارات
ئیگدیر
بالیک گۆل
چڤتلیک
ئاراراتی بچووک
ئابی بەگ
قۆزلوداغی
دوغوبایەزید
کێوی قوتیس
دامرلی کوپرو
گورجی بولاغ
یارم قەیە
بزون سور
کێوی قەندەرۆک
کاجوت
ماکو
ئێران
سنووره نێودەوڵەتییەکان
سنووری ئێران و تورکیا پێش شکانی
کوردەکانی ئارارات
ڕێگا سەرەکییەکان